

M.H. MƏMMƏDOVA

NİZAMİ GƏNCƏVİ
DİLİNİN
LEKSİK ÜSLUBU
("İskəndərnamə" əsəri üzrə)

83643

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2012

Kitab BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsinin Elmi şurasının 19 dekabr 2011-ci il tarixli 5 sayılı qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktorları:

M.Ş.Rəhimov

Filologiya elmləri doktoru

M.D. Kazımov

Filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

Ə.B. Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

T.Cahangirov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Monoqrafiyanın tədqiqat obyektini N.Gəncəvi dilinin leksik üslubunu formalaşdıran dil amillərini "İskəndərnamə" əsərinin əsasında müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur.

Nizami ədəbi irsinin tədqiqat tarixində ilk təşəbbüs kimi burada bədii sözün çoxşaxəli qatlarını ehtiva edən məcazların şairin dilinin əlvanlığı, bədiiyi, zənginliyi və yeni mənənlərin yaranmasındakı rolu geniş göstərilmiş, bununla əlaqədar meydana gələn bədii təsvir vasitələrinin təkrarasızlığı müəyyənləşdirilmişdir.

Kitab fars dilçiliyi üzrə mütəxəssislər, aspirantlar və bu sahədə təhsil alan tələbələr üçün faydalı ola bilər.

M $\frac{4602020100 - 3}{071 - 2012}$ Qrifli nəşr

© Mənzərə Məmmədova, 2012

GİRİŞ

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı dedikdə, vaxtilə şairin sirlərini öyrəndiyi və onu astronomik təxəyyülü ilə təhlil etdiyi sonsuz göylərin elə bir ulduzu canlanır ki, hər güşəsində bir inci şölələnir. Bu ulduzun aləmə işıq saçmasından doqquz əsrə yaxın bir dövr keçir. Bu dövrdə çox sənətkarlar ondan nur almış, ziyalanmış, onun şöləsilə alışıb yanmış, əsərlər yazmış, bəlkə daha parlaq ulduz yarada bildilər deyə gecəni gündüzə qatmış, amma, öz qələmlərinin acizliyini görüb geri çəkilməli olmuşlar.

Nizami irsinin bu cəhəti, həyatını qədim dövrlərdən bəri yazıb yaratmış farsdilli şairlərin nəzminin fəşahət və bəlağəti və s. bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və tədqiqinə həsr etmiş görkəmli alimlərin də nəzər mərkəzində olmuşdur. Məsələn, görkəmli İran filoloqu Vəhid Dəstgərdi Nizaminin söz sənətini başqaları ilə müqayisə edərkən aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir:

...نظامی...باینکه عهد کرده است که هرچه را فردوسی ساخته دوباره نسا زد ولی چون درپاره ازمقدمات برای پیوستن افسانه و تاریخ ناچار ساختن بوده واقعه کشته شدن دارا راناکزیر ساخته و ما اینک اشعار هردورادرهمین یک واقعه نقل و ذوق سلیم و فکرمستقیم راهرکجا باشد حکم قرار میدهم تا معلوم گردد مقام شاعری نظامی کجا و فردوسی کجاست هرکس واقعه دارا را در نظامی بخواند بی اختیار اشک در چشمش سرازیر میشود. (124, ص. سا-سد)

Yuxarıdakı sətirlərdən aydınlaşır ki, Nizami, əsərlərini, xüsusilə «İskəndərnamə»ni yazarkən qarşısına məqsəd qoymuşdur ki, buradakı əhvalatları özündən əvvəl qələmə alan Firdovsini təkrarlamasın. Amma buna az da olsa yol vermişdir. Daranın ölüm səhnəsini vermək qaçılmazdır. Çünki bu tarixi bir faktıdır. Amma baxar Firdovsi bu səhnəni necə qələmə almış, Nizami necə? Bunun cavabını Vəhid Dəstgərdi özü verərək deyir: Nizaminin şairlik məqamı hara, Firdovsininki hara. Gözəl zövq və özəl fikrə əsaslanan bu səhnəni Nizami incilərlə təkrar oxuyan hər bir şəxsin gözlərindən yaş axır.

Vəhid Dəstgərdi fikrini davam etdirərək yazır:

مطابق عقیده دانشمندان کاخ غزلرا نظامی درمثنویات خود تا فلک سربرافراشته
وهیچ غزلسرائی نیست که ازیندیریا وکان دروگوهرنیندوخته باشد (124، ص.نو.)

Tərcüməsi: Alimlərin fikrincə, Nizami, lirikanın sarayını öz məsnəvilərlə göylərə yaltmışdır, bu dəniz və mədəndən inci və gövhər yığmamış bir şəxs(şair) yoxdur.

Səid Nəfisi isə, Nizami əsərlərinin, o cümlədən «İskəndərnamə»nin yüksək bədii söz sənətkarlığının nümunəsi olduğunu özünün «Nizaminin divan, qəsidə və qəzəlləri» əsərində belə təqdim edir:

شرفنامه یا مقبلنامه از حیث فن شاعری و قدرت طبع استاد و تشبیحات و ملایمات
شاعرانه و کنایات و استعارات و حتی از حیث فصاحت و بلاغت ... در حد خود شاهکار است
ورسیدن بان ممکن نیست... (100، ص.111)

Tərcüməsi: «Şərəfnamə», ya Moqbelnamə şəriyyə, ustad təbinin gücü, təşbihlər, şair incəliyi, məcazlar, frazeoloji ifadələr, hətta fəsaht və bəlağətə görə şah əsərdir, ona çatmaq mümkün deyil.

Nizami dilinin fəsaht və bəlağəti Avropa tədqiqatçılarının da nəzərini cəlb etmiş, onun sözünün zəriflik və sənətkarlığa yazıldığı qənaətinə gəldiklərini dəfələrlə qeyd edərək, hətta, onun poemalarının Firdovsinin quru epopeyasından çox-çox uzaq olduğunu göstərmişlər (151,180). Bir qədər sonra, yuxarıdakı fikrin müəllifi, özünün Nizami sözü haqqındakı düşüncələrini bir qədər də dəqiqləşdirərək şairin qəlbinin daha çox lirik, nəinki epik olduğunu söyləyir (151,194).

Şibli Nıməni isə, Nizamini Firdovsi ilə müqayisə etməyin düzgün olmadığını haqlı olaraq göstərsə də, söz sənətkarlığı, bədii dilin axıcılığı, aydınlığı cəhətdən birinci üçün daha üstün, daha poetik obrazlar işlədərək onu şəffaf dağ çeşməsi müqabilində distillə edilmiş suya, şerini büllura bənzədənək üstünlüyü Nizamiyə verir (103). Amma, bu iki şəxsin böyüklüyü və sənət-

karlıqları danılmaz olduğundan nəticə belədir: Firdovsi – Firdovsi, Nizami - Nizamidir. Obrazlı şəkildə desək, Günəş elə gözəldir ki, ona bir daha gözəl deməyin yeri yoxdur. Belə ki, yer üzünün bir, fars dilli poeziyanın isə iki günəşi vardır. Hər ikisi əbədi parlaq, əbədi işıq saçandır.

Nizami Gəncəvinin özü isə, sanki deyilənlərə «Yeddi gözəl» əsərində yekun vuraraq yazır:

دومطرزبکیمیای سخن تازه کردند نقدهای کهن
آن زمس کردند قره نقره خاص وین کندنقره رابزر خلاص
مس چو دیدی که نقره شد بعیار نقره گرز رشود شگفت مدار (59+136)

İki naxış vuran, söz kimiyası ilə köhnə pulları təzələdi
O (Firdovsi), misdən xalis gümüş düzəltdi, bu (Nizami),
gümüşü xalis qızıla çevirir.

Misin əyərda gümüşə çevrildiyini gördüyükdən, gümüş qızıl olsa təəcəblənmə.

Nizami Gəncəvi və onun yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində şair müxtəlif epitet və simvollarla təqdim olunsa da, bunlardan biri onun özünə verdiyi adın eynidir. Odur ki, burada, biz onunla söhbətə başlayıb, o addan çıxış etməyi daha münasib bildik.

Şair, «İskəndərnamə» əsərində belə bir beyt işlətməmişdir:

چومارا سخن نام دریا نهاد درماجو دریا باید گشاد (355، 11)

Söz bizim adımızı «dəniz» qoyduğu üçün, qapımız dəniz kimi açıq olmalıdır.

Ölbəttə, Nizami yuxarıdakı beyti deməklə öz yaradıcılığını, öz dühasını, təfəkkürünü, adəti üzrə, qısa, yığcam və sərrast şəkildə, bir sözlə əks etdirmişdir. Dərya-Nizami. Bu iki sözü biri

* Beyt Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» əsərinin Ə.Ə.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış və 1947-ci ildə Bakıda çap olunmuş elmi-tənqidi mətnindən götürülmüşdür. Sonrakı səhifələrdə belə beytlərdən sonra yalnız əsərin səhifəsi və beytin nömrəsi veriləcəkdir.

digərilə tam sinonim kimi işlədən şair özünün təfəkkür dairəsini dərya ilə müqayisə etməkdə nə qədər uzaqqörənlik etmişdir!

Nizami yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq, şairin nə qədər haqlı olduğunu bir daha təsdiqləyir. Görəsən bu iki sözün dalında duran varlıqlardan hansı tükənməzdir? Əlbəttə, hər ikisi. Çünki, birinci, yəni dərya özünün tükənməz maddi sərvəti ilə insanları qidalandırmış və qidalandırsa, ikinci-Nizami dühası və onun mənəvi sərvəti feyz ilə dalğalanır. Bu dalğaların hər birində bəşər tarixində nadir təfəkkür sahibi Nizami dühasının, Nizami ağlının, Nizami sənətkarlığının, Nizami sözünün bir qatı açıılır. Tarixən doqquz yüz ilə yaxın bir dövr keçsə də Nizami dühasının inciləri insan beynini işıqlandırır, insan zövqünü cilalayır, insan həyatını rəvnəqləndirir, onu özünə heyran edir, ona mənəvi qida verir.

«Qapımız dəniz kimi açıq olmalıdır» deməklə şair özünə meydan oxuyur. Özünün səxavətinə əmin olduğundan, bütün bəşəriyyəti öz təfəkkür süfrəsinə dəvət edir. Nizamiyə bu arxayınçılığı, bu əminliyi verən onun öz əsərlərinə sədaqətidir. O, arxayındır ki, əsərlərini elə memar ustalığı ilə dəqiq ölçüb-biçib işləyibdir ki, elə geniş əhatəli mövzulara toxunub, onu elə öz sənət süzgəcindən, söz demək «katalizator»undan keçiribdir ki, istər təbib, istər təbiətşünas, istər münəccim, istər riyaziyyatçı, istər geoloq, istər kimyaçı, istər memar, istər mühəndis, istər iqtisadçı, istər tarixçi, istər coğrafiyaçı, istər musiqişünas, istər hərbi, istər dilçi, istər şair, bir sözlə, müxtəlif sahələrdən gəlmiş müxtəlif qonaqlar – oxucular onun düha dəryasına baş vursalar, oradan bəhrələnəcəklər, əliboş qayıtmayacaqlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sayılan cəhətlər şairin bütün əsərlərinə şamil olursa da o, «İskəndərnamə» əsərində daha qabarıq, daha bariz şəkildə özünü göstərir. Əvvəla, bu əsər mövzu əhatəliyinə, hadisə və epizodların zənginliyinə görə digər əsərlərdən üstündür. İkinci, əsər «Xəmsə» nin sonuncu məsnəvisi olduğundan və şairin yaşının daha kamil dövründə yazıldığından onun daha təcrübəli, daha bişmiş qələm sahibinin məhsulu olduğu şübhəsizdir. Odur ki, əsər elmin bütün sahələri üçün zəngin mat-

rialı əhatə etdiyi kimi, XII əsr fars dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından da misilsizdir.

Bütün bunlarla bərabər Nizami hər şeydən əvvəl şairdir. Onu yüksəldən, əlçatmaz edən onun sözüdür, onun bədii sözü, onun qüdrətini dərk edib yüksək qiymətləndirməsi və yaradıcılığı boyu ona sadıq qalmasıdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərini oxuyarkən adam bir daha yəqin edir ki, şair XII əsrə qədər və həmin əsrdə mövcud olmuş yeni fars dilinin bütün leksikonunu, onun bütün gücünü, qüdrətini, zənginliyini hərf-hərf, söz-söz, cümlə-cümlə öz yaradıcılığının süzgəcindən keçirərək əsərlərinə hopdurmuş, onu daha elastik, daha rəngarəng, daha ahəngdar, daha zəngin etmişdir. Nizami yaradıcılığında söz və onun mənəvi çalarlarından istifadə, cəsarətlə demək olar ki, özünün son həddindədir. Fars dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərindən istifadə imkanı şairin dilində olduqca orijinal və təkrar olunmaz şəkildə özünü göstərir. Nizami Gəncəvi dilinin qüdrəti elə bundadır.

Bütün bu cəhətlərin təhlilinə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı, onun əsərlərinin təkrarsız beytləri içərisində səpələnmiş fikirlərdən başlasaq, bizcə yerinə düşər. Onlar şairin yaradıcılıq bünövrəsi olan söz və söz yaradıcılığı haqqındadır. Bu haqda deyilmiş fikirlər onun sənətkarlığının leytmotivi kimi həmişə oxucu-tədqiqatçını müşayiət edir. Belə ki, şair sözbə həmişə sadıq qalmış, onu sözdə yox, işdə yüksəltmişdir. Ona görə də, Nizami dilinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini araşdırarkən onları şairin bu haqda söylədiyi nəzəri fikirlərlə əlaqədar şəkildə müəyyənləşdirmək lazımdır. Məhz bu zaman şairin sözü ilə əməlinin bağlılığı üzə çıxar, sözdən istifadə sənətkarlığının incəlikləri aydınlaşar.

Nizami Gəncəvinin əsərlərini oxuyarkən şairin bəşəri duyğuları, elmi, fəlsəfi, bədii, didaktik, əxlaqi və s. görüşləri arasında sözün geniş və hərtərəfli nəzəri təhlili oxucunu tez-tez izləyir, onu ölməz sənətkarın bu məfhum haqqındakı dəyərli düşüncələri ilə tanış edir.

سخن بين چه عاليست بالای او کسادی میناد کالای او (226•9)

Sözün yüksəkliyinin aliliyinə diqqət et ki, onun mətəi kəsadlıq görməz

Öz söz sənətkarlığını belə bir sarsılmaz bünövrə əsasında quran şairin sözü, onun yüksəkliyi əsrlərdir ki, nə köhnəlmiş, nə də kəsadlığa mübtəla olmuşdur. Bunlara yalnız şairin dilindən götür-düyümüz bir neçə nəsihətamiz aforizmlər şahidlik edər ki, onlar indi də insan cəmiyyətinin mənəviyyatını zənginləşdirən kəlam-lardır. Həm də elə kəlamlar ki, zaman keçdikcə daha da yeniləşir, öz tərəvətini itirib unudulmur, təsir gücünü azaltmır. Məs.:

بدستوری اوشوی شغل سنج   که دستوردانا به از تیغ و گنج (36•71)

Onun (Ərəstunun) göstərişilə işini qurarsan
Çünkü, ağıllı vəzir qılınc və xəzinədən yaxşıdır.

Beytdən görüldüyü kimi, şairin əsərlərində hakim qüvvə ağıla əsaslanmış sözdür. Elə söz ki, keçmədiyi sədd, gücü çatmadığı yenilməzlik, təsir etmədiyi şey yoxdur. Söz həm qılıncdan kəskin, həm də cəlvələnən zərif, incə bir məxluqdur. Nizami, ağılla deyilmiş sözə arxalanaraq dünya fatehi İskəndəri insanların gözündə ədalətli, köməyə ehtiyacı olan zəif ölkələrin xilaskarı, məzlumların pənahına çevirmişdir. Ömrü boyu dirilik suyu arzusunda olan və bunun üçün zülmətə gedib olmazın əziyyətlərə qatlaşan, amma məqsədinə çatmayıb əliboş geri dönmən İskəndər, Nizami sözünün gücü ilə öz arzusuna çatdı. Dünyada İskəndər Nizaminin sözü ilə ölməzliyə qovuşdu. Nizami bu haqda deyir:

مگر دیدکزراه فرخندگی   شود زنده زین چشمه زندگی (46•63)

سوی چشمه زندگی راه جست   کنون یافت آن چشمه کانگاہ جست (47•63)

Sevincək bu həyat çeşməsindən diri qalacağını güman etdi
Həyat çeşməsinə yol axtardı, o zaman axtardığı çeşməni
indi tapdı.

Sözün bu cəhətlərini hərtərəfli bilən şair, məhz buna görədir ki, bütün sədləri keçib onları vəsf etməkdə, nəzmə çəkməkdə çətinlik nə olduğunu bilmədiyi halda, sözə çatanda, onun haqqında fikir söyləyəndə dayanır, düşünməli olur, onun tərifinə layiq inci-

ləri bir daha götür-qoy edir, daha layiqlisini, daha münasibini tapmağa çalışır. Sözü, onun əsərlərinin qüdrətinə, gücünə, incəliyinə, münasibliyinə, təkrarsızlığına amil olan sözü tərfi şair ömrü boyu axtarmış, misilsiz əsərləriylə buna nail olduğunu əyani şəkildə göstərməsinə baxmayaraq, özünün fikrincə, sözün tərifində acizdir. Onun fikrincə, əsərlərində tərifini tam tapmayan şey sözdür, dürr kimi sözü demək isə asan deyildir:

چه پنداری ای مردآسان نیوش   که آسان پر از درتوان کرد گوش (79•8)

Ey asan eşidən insan, nə güman edirsən, məgər inciylə dolu sözləri asan eşitmək olar?

Əlbəttə, şair, dürr (söz) dedikdə dil və sənətkarlıq haqqında düşünülmüş, onun geniş hüdudu və əhatəli tərifini verməyin çox çətin bir iş oldubunu göstərsə də, bu sahədə sanki özünə meydan oxuyur və bu işin öhdəsindən gələ bildiyi üçün təntənə edir. Şairin təntənəsi ona görədir ki, təfəkkürün məhsulu olan dilin hərtərəfli tərifini əsərlərində əməli şəkildə, həm də böyük ustalıqla göstərə bilmişdir.

Nizami Gəncəvinin sözləri səlis, məntiqli, düşünülmüş və mənalıdır. Bu isə, bədii dilin ilkin şərtidir. Şairin söz haqqındakı fikirlərini dilçilik və bədii sənətkarlıq baxımından təhlil etdikdə, onun bu sahədə qiymətli nəzəri görüşlərə malik olduğu meydana çıxır. Nizamidə işlənən söz yığcam və səlisdir. O, həm bir incə mənanı ifadə etməyə, həm də bir mənanı bir neçə variantda oxucuya çatdırmağa qadirdir.

Nizami ilk poeması «Məxzən-ül-əsrar» dan başlayaraq son sətirlərinədək sözün yaranma tarixindən, onun təfəkkür və ağılla əlaqəsindən, onun şüurun təzahür vasitəsi olmasından bəhs edir. Ona görə söz qələmin ilk məhsulu, xəlvət pərdənin-insan təfəkkürünün, zəkasının təzahürünün, üzə çıxmasının ilk açarıdır. Şair qeyd edir ki, söz – dil insanla qoşa yaranmış, demək insan cəmiyyəti qədər qədim və tarixidir. İnsan söz vasitəsiylə digər yaranışlardan fərqlənmiş bu yüksək ada layiq görülmüşdür. Şair, sözü adicə səs kompleksi deyil, onun aqlın, təfəkkürün ilki, qiyməti heç zaman azalmayan, yarandığı gündən bəri yazıldıqca, deyildikcə də-

yəri artan, işıq saçan ünsiyyət vasitəsi kimi təqdim edir. Onun fikrincə, söz deyildikcə, yazıldıqca qiymətini artırmalı, yeni mənalar ifadə etməli, kainatı şöhrətləndirməlidir. Deyilənlərlə bağlı aşağıdakı beytləri xatırlasaq yerinə düşər:

بگوای سخن کیمیای تو چیست عیار تراکیمیا ساز کیست (226,3)
 که چندان نگاراز تو بر ساختند هنوز از تو حرفی نپرداختند (226,4)
 ندانم چه مرغی بدین نیکوئی زما یادگاری که ماند توئی (226,8)

Söylə, ey söz, sənın sırrın nədəir, sənın sırrını bilən əyyar kimdir.

Ki, səndən bu qədər gözəl nigar yaratdılar, səndən hələ də, (lazım olan) bir söz azaltmadılar.

Bilmirəm bu gözəllikdə nə quşsan ki, bizdən yadigar qalan sənşən.

Şair o sözü qiymətli hesab edir ki, o, təkrar olunmamışdır:

مگوی آنچه دانای پیشینه گفت که در درنشايد دوسوراخ سفت (41,11)
 چونیروی بکرآز مائیت هست بهریبوه خود رامیالای دست (41,14)
 سخن گفتن بکر جان سفتن است نه هرکس سزای سخن گفتن است (37,93)

Əvvəlki alimin dediklərini demə, çünki incini iki dəfə deşmək cayız deyil

Əgər bakirə söz deməyə qadirsənsə, hər dul qadına əlini bulama.

Bakirə söz demək can çürütməkdir, hər kəs söz qoşmağa layiq deyildir.

Birinci beytdə, Nizami, در (dürr)-inci dedikdə onu sözün bədii sinonimi hesab edir və inciyə iki deşik açılmağının gərəksiz olduğunu kimi sözü də iki dəfə deyib qiymətdən salmamağı məsləhət götürür. Şair bədii əsərdə təkrara yol verməmək üçün ikinci beytdə başqa bir tərzdə ifadə edərək, burada ilk dəfə deyilmiş sözün məqamını biiyə (bəkrazmai)-bakirə, bakirə söz ilə, təkrarın məqamını isə bive (bive) «dul qadın» məqamı ilə bərabər tuler. Nizamiyə görə təkrar

olunmayan sözü demək şair üçün, əsl sənətkar üçün can çürütmək deməkdir. Həmin sözü deməyə Nizaminin ömrü boyu sadıq qaldığını, qaranlıq gecələrdə şam işığında təfəkkür, müşahidə, bədii təxəyyülü, dərin ağı ilə necə yazıb yaratdığına onun aşağıdakı beytləri şahidlik edir:

چو صبح سعادت بر آمد بگاه شدم زنده چون باد در صبحگاه (21,23)
 شب افروز شمعى بر افروختم وز اندیشه چون شمع میسوختم (22,24)

Səadət sübhünün vaxtı çatanda, səhər nəsimi kimi canlandım
 Gecəni işıqlandıran bir şam yandırdım, düşüncələr içəri-sində şam kimi yandım.

Həqiqətdə də şairin əsərlərində özündən əvvəlkilərin nəzmə aldıkları bir sıra tarixi hadisə və rəvayətlər mövcud olsa da belə, onlar şairin özünəməxsus orjinal dillə nəzmə alınmış, başqa sözlə desək, sənətkar qələminin gücüylə sözlər yeni forma və məzmun kəsb etmişdir. Belə ki, Nizami sözünün özünəməxsus işlənmə üslubu vardır. Şair bəzən bir cümləyə sığmayan fikri bir söz və ya bir söz birləşməsi ilə verir. Öksinə, bir məfhumun özünü və ya ona məxsus xarakter xüsusiyyətlərini göstərmək üçün bir sıra söz işlətməli olur. Beləliklə, əsərlərinin dilində yığcamlıq, səlislik və biri-digərinə bənzəməyən zəngin ifadə vasitələri yaranır. Məsələn, aşağıdakı beytlərə bu cəhətdən nəzər salaq:

شنیدم رسن بسته ای سوی دار بروتازگی رفت چون نوبهار (265,230)
 بیرسیدش از مهربانان یکی که خرم چرائی و عمر اندکی (265,231)
 چنین داد پاسخ که عمر اینقدر بغم بر دنش چون توانم بسر (265,232)

Eşitdim, kəndirlə bağlı birisi təzə bahar kimi gülər üzlə dar ağacına sarı getdi.

Yaxınlarından biri ondan soruşdu ki, ömrün az ikən nə üçün şadsan?

Belə cavab verdi ki, bu qədər (az) ömrü qəmlə necə başa vura bilərəm?

Nizamiyə görə, yalnız, belə sözlər qanadlı quş kimi incə-incə

uçar, kəsgin və tac sahibi olar, sənətkarı yaşadar, süst yeriyanları canlandırır, ürəyi yananları sərinlədər, köhnə qızıldan daha çox qiymət qazanar. Nizami söz haqqında danışarkən onu dənizin dalğaları ilə müqayisə edir. Söz, o zaman qüdrətli olar ki, feyz ilə dalğalansın. Məhz bu zaman söz, dəniz kimi dərin insan zəkasının qiymətli incilərini üzə çıxarar, xalqın malı edər. Nizami sözləri belə dəniz dalğaları olduğu üçün qüdrətlidir, tükənməzdir. Onun sözü yalnız dənizdən çıxan inci deyil, həm də daşdan çıxan gövhərdir:

جو دریا چرا ترسم از قطره دزد که ابرم دهد بیش از آن دستمزد (22,35)
بدشواری آید گهر سوی سنگ ز سنگش تو آسان کی آری بیچنگ (41,16)

Dəniz kimi qətrə oğrusundan qorxum yoxdur, çünki bulud mənə ondan çox gəlir verir.

Gövhər daşa doğru çətin gəlir, sən daşdan onu necə əldə edə bilərsən?

Nizami, əsərlərində təsvir etdiyi, qələmə aldığı mətləblərin xarakterinə uyğun poetik söz demək üslubu seçmişdir. Onun sözü bəzən qılınc kimi kəsərlidirsə, bəzən çox incə, təsvirə aldığı mətləblərdən, hissələrdən də incədir. Nizami bədii yaradıcılığının ən yüksək zirvəsi hesab oluna bilən obrazlı beytləri qələmə alarkən özü-özünə heyran olmuş, özü öz sözünün incə qüdrətindən təsirlənmişdir. Aşağıdakı beytlər deyilənlərə nümunə ola bilər:

گل از غنچه خندید در سفته شد سخن بین که در پرده جو گفته شد (337,73)

Gül açıldı, dürr deşildi (ağız açıldı, söz deyildi), gör, söz necə örtülü deyildi.

Nizami özü dediyi kimi, söz deyildi, amma nə qədər örtülü, ustalıqla, necə poetik obrazlarla. Və ya:

چو کوهی روان گشته بر پشت باد عجب بین که بر باد کوه ایستاد (414,48)

Küləyin belində yeriyan dağ kimi, dağın küləyin üstündə dayanmasına təəccüblən.

Bu beytdə Nizaminin təəccübü onun sözdən yaratdığı möcü-

zədir. Ölbəttə, bu belədir, dağ küləyin üstündə dayana bilməz. Amma dağ adı küləyin üzərində yox, Nizaminin bədii sözünün gücündən dəhşətlənərək at mənası kəsb edən küləyin belində hərəkət edir. İkinci o da təəccüblüdür at da dağı gəzdirə bilməz. Beytdəki dağ isə döyüşə atılan cəngavərin dağ kimi cüssəli, əzəmətli, güclü olduğunun bədii təsvir vasitəsi – təşbih odrazıdır.

Nizami əsərlərində sözün maraqlı poetik sinonim cərgəsi vardır. Yəni, yerində, düzgün, ağılla deyilmiş söz qızıl, ləl, firuzə, gövhər, yaqut, almas, müşk, dürr və s., vaxtsız və gəlişi gözəl söz isə münasib olmayan mövsümdə çiçəklənmiş ağac kimi barsızdır. Söz var ki, sahibinə rəqibini əsir edər. Söz var ki, almazı muma, şahı nökrə çevirər. Söz var ki, müharibənin yolunu kəsən əfsun, daşı incəldən cadudur, söz var ki, güclü bir pəncə kimi boğaz tıxayar. Deyilənlərə «İskəndərnamə» dən seçilmiş aşağıdakı beytləri nümunə vermək olar:

بهنگام خود گفت باید سخن که بیوقت برناورد نارین (151,115)
زبان ترازو که شد راست نام از آن شد که بیرون ناید ز کام (152,121)
دبیر قلمزن قلم برگرفت همه نامه در گنج گوهر گرفت (159,68)
جو نوشابه آن آفرین کرد گوش زمین را زلب کرد یاقوت پوش (269,280)
بزین سخن گوهر آرم بیچنگ سرزیردستان در آرم بسنگ (282,3)
زر آن زور وزهره کی آرد بدست که دارای دین راکند زیر دست (282,5)

Sözü öz vaxtında demək lazımdır, çünki, nar ağacı vaxtsız bar verməz.

Tərəzinin gözünün adı ona görə «düz» oldu ki, öz yerindən çıxmasın.

Yazan katib qələmi götürəcək, bütün yazdığı gövhər xəzinəsi oldu. Nüşabə o tərifi eşidəcək, dodaqları ilə yeri yaqutla doldurdu.

Qızıl sözlə gövhər əldə edərdəm, düşmənlərin başına daş tökərdəm.

Qızıl, o gücə, o iradəyə necə malik olar ki, din sahibini zir-dəst etsin.

Demək, söz vaxtında deyilməlidir ki, nar ağacı kimi bar versin, dil tarazı kimi kamından çıxmamalıdır ki, adı «düz» olsun, ustad katibin yazdığı hər bir namə gövhər xəzinəsidir, danışmaq yeri yaqutla örtməkdir, qızıl kimi qiymətli söz deyən gövhər əldə edər, bunu bacarmayanlar başlarına daş yağdırmalı olar, qızıl sözə sadıq zirdəst etmək gücünə və iradəsinə çata bilməz.

Nizami, sözü müəyyən qərəz, pul, mənəb və s. insan mənəviyyatına zidd keyfiyyətlər müqabilində deyib, onu qiymətsiz etməmiş, hətta Nüsrətəddin şahın adına yazdığı şerində belə onu yazmaqda müəyyən xeyir güdmədiyini açıq demişdir:

اگر این نامه رامن بزرگفتمی   بعمری کجاگوهری سفتمی (502,38)

Əgər bu naməni (Şərəfnaməni) pul üçün yazsaydım, ömrüm boyu gövhər deşməzdim.

Beytdə گوهرسفتن (qouhər softən)- əziyyət çəkmək, zəhmətlə yaşamaq mənasındadır.

Nizaminin əsərləri belə sözlərdən hörülmüş bədii abidə olduğundan istər şairin dövründə, istərsə də sonralar geniş şəkildə yayılaraq dövrümüzə qədər gəlib çatmış, müxtəlif tədqiqat obyekti olmuşlar.

1. Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinin və «Divan»ının əlyazma nüsxələri

2. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin əlyazmalarının tutuşdurma nüsxələri və elmi-tənqidi mətnlər

3. Nizami Gəncəvinin əsərlərinə yazılmış şərhlər və izahlar

4. Farsdilli poeziya və o cümlədən Nizami Gəncəvinin əsərlərinin leksik tərkibinə əsaslanaraq yazılmış lüğətlər.

Əlbəttə, istər şairin əsərlərinin əlyazma nüsxələri (46), onların mətnlərinin tutuşdurma nüsxələri (69), şərhlər və izahlar (19,20), istər onların müəllifləri elm aləminə müəyyən qədər məlumdur. Amma, Nizami əsərlərindən istifadə olunaraq yazılmış lüğətlər haqqında geniş danışmağa ehtiyac vardır. Bununla, Nizami Gəncəvinin hələ də tədqiqat obyektinə çevrilməmiş leksikasının tədqiqi tarixinə nəzər salmış olarıq.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə yaranmış filoloji əsərlərin çox az qisminə təsadüf etmək olar ki, orada Nizami yaradıcılığının təsiri görünməsin. İşıqlı dühası ilə özündən sonrakı şair və alimlərə örnək olan Nizaminin əzəmət və böyüklüyünün ən ümdə, ən ilkin atributu onun dilinin zənginliyi, leksik xüsusiyyətlərinin orijinallığındadır.

Nizami əsərlərinin leksik tərkibinin zənginliyi, şairin dil vahidlərinin semantik imkanlarından necə bacarıqla istifadə etməsini bir daha göstərmək üçün orta əsr fars dili leksikoqrafiyasına, onun tərkib, tərtib prinsiplərinə nəzər salmaq lazımdır. Yalnız o zaman müəyyənləşər ki, Nizami dilçi mütəxəssis kimi ayrıca bir əsər yazmasa da, o, fars dilinin tarixi qrammatikası, leksika və leksikoqrafiyası baxımından maraqlı və misilsiz əhəmiyyətə malik məsnəvi və lirik əsərlərini irs qoymuşdur. Həmin əsərləri hərtərəfli, istər fonetik, istər morfoloji, istər semantik, istər leksik və istərsə də leksikoqrafik cəhətdən tədqiq etmək, yeri gəldikcə müasir dövr ilə tutuşdurmaq fars dilinin tarixi baxımından əvəzsiz nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarar.

Deyilənlərlə əlaqədar olaraq, orta və sonrakı əsr fars dili leksikoqrafiyasının və onun tədqiqatçılarının Nizami yaradıcılığına münasibətindən və şairin əsərlərinin bu sahədə yaranan lüğətlərə təsirindən danışmaq özlüyündə Nizami leksikasının tədqiqi tarixini aydınlaşdırmaq deməkdir.

Orta və sonrakı əsr fars dili lüğətlərinin tərtib prinsiplərindən məlum olur ki, bu dövrlərdə yaranan leksikoqrafik əsərlərin böyük bir qisminə əsas məqsəd farsca yazan klassik Şərq şairlərinin əsərlərində təsadüf olunan müxtəlif leksik qrup və vahidləri əhatə edən sözlərin izahını verməkdən ibarət olmuşdur. Bu prinsipin onun fars dili leksikoqrafiyasında ilk təşəbbüsçüsü kimi tanınan Qətran Təbrizinin lüğətindən (67) başlayaraq XX əsrə qədər ayrı-ayrı leksikoqrafik əsərlərdə məqsəd götürülməsi müəlliflər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu prinsipi əsas götürərək lüğət yazan müəlliflərin qeydlərində sözsüz, dövrün daha

görcəmli, daha ustad və səlahiyyətli şairlərinin adları çəkilmişdir ki, bunlara Qətran Təbrizi, Rudəki, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Sədi, Hafiz, Rumi, Cami və s. misal ola bilər.

Bu nəhəng söz ustaları içərisində Nizami yaradıcılığı, onun yüksək qiymətləndirdiyi sözünün mövqei həmişə öz əzəmətini nümayiş etdirmiş, leksikoqrafların tez-tez müraciət etdikləri xəzinə olmuşdur.

Fars dili leksikoqrafiyasında Nizami yaradıcılığında müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmişdir. Bu sahədə qələmlərini sınamış lüğət yazanlar, bəzən Nizami dilindən sözlər toplamış, bəzən maraqlı mənalar tapmış və bunları beytlər vasitəsilə əyaniləşdirmişlər. Bu vasitələrin hər biri lüğətçiliyin müxtəlif və əsas işlərindəndir. Nizami irsindən istifadə olunaraq yazılmış leksikoqrafik əsərlər əsasən iki şəkildə təzahür edir.

Bunlardan birinci qrup Nizami əsərlərinin dilini, ikincisi farsca yazılmış Şərq poeziyasının leksik tərkibini işıqlandıran lüğətlərdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilinin leksik tərkibinə həsr olunmuş lüğətlərin bir hissəsi əldə edilməmişdir. Bunların bəziləri haqqında ilk məlumatı orta əsr fars dili leksikoqrafları verir. Bu leksikoqraflardan biri XVII əsrin görcəmli şair və filoloq alimi Cəmaləddin Hüseyn İncudur. Müəllifin fars dili sahəsində qələmə aldığı, otuz illik tədqiqat məhsulu «Fərhəng-e Cəhangiri» adlı əsərinin müqəddiməsində (89) bu dilin leksikoqrafiyası baxımından qiymətli olan ədəbiyyat siyahısı vardır. Bu ədəbiyyat içərisində Nizami nəzminin leksik tərkibini əhatə edən izahlı lüğətin də adı çəkilmişdir. Görcəmli leksikoqrafın istifadəsində olmuş bu lüğətin adı «Soxəname-ye Nezami», müəllifi Səid ibn Tahir Qəznəvidir (89). Yazılış tarixi məlum olmayan bu lüğətin leksik tərkibini min iki yüz beş söz təşkil edir. Əgər orta əsrin farsca yazılmış Şərq poeziyasının leksikasını əhatə edən və səmali hesab olunan lüğətlərinin sözlərinin sayının səkkiz-doqquz mindən yuxarı olmadığını nəzərə alsaq şairin dilinin bu lüğətinin həcmimin kifayət qədər böyüklüyü müəyyənləşər.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Nizami əsərlərinin dilinin leksikasını əhatə edən bu lüğət qiymətli mənbə olmuşdur ki, görcəmli leksikoqrafın nəzər-diqqətini cəlb etmiş, orta əsr fars dili leksikoqrafiyasının mərkəzi sayılan Hindistana – Əkbər şahın sarayına gətirilmişdir. «Soxəname-ye Nezami»nin lüğət tərkibinə gəldikdə, şübhəsizdir ki, orada Nizamının dilindəki müxtəlif söz qrupları – terminlər, xüsusi və coğrafi adlar, bədii təsvir vasitələri – metafora, istiarə, təşbih və tarixi arxaizmlər və s. izah olunmuşdur.

Nizami dilinin lüğətlərindən bir qismi isə bu günə qədər gəlib çatmış, müxtəlif ölkələrdə mühafizə olunurlar. Bunlara misal olaraq Asiya Xalqları İnstitutunun Sank-Peterburq filialındakı C-2373 şifrəli sənədi göstərmək olar. Bu şifrəli sənədə digər əsərlərlə yanaşı müəllif və yazılış tarixi məlum olmayan «Fərhəng-e moxtəsər-c Eskəndərname-ye Nezami» adlı lüğətin də əlyazması daxil edilmişdir. Burada şairin nəzmindən müxtəlif söz, termin, xüsusi ad və s. izahı verilmişdir. S.İ. Baevskiy 1962-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi Rusiya EA Asiya Xalqları İnstitutunun tacik və fars əlyazmalarının təsvirinin 4-cu buraxılışında məlumat verir (50).

«İskəndərnamə» əsərinin zəngin lüğət tərkibini əhatə edən lüğətlərdən biri də Seyyid ibn Həsən ibn Seyyid Qasım tərəfindən yazılmış və 1298 hicri (1881 miladi) ilində Hindistanın Laknou şəhərində Nevel Kişvər mətbəəsində çap olunmuşdur. Birinci və ikinci həflərə əsasən sıralanmış sözlərin sayı 1989-dur. Lüğətin tərtibində müəllifin məqsədi dövrünün müəllim və öyrənənlərinə kömək üçün orada verdiyi dil vahidlərinin Nizami tərəfindən hansı mənada işlədilməsini göstərməkdir. Həmin dil vahidləri isə «İskəndərnamə» dən götürülmüş, əhatə sahəsinə görə müxtəlif olmaqla bərabər, formaca sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlər, rəngarəng ifadə, ibarə, təşbih, metafora, rəmz, simvol və s. ibarətdir. Bütün bu dil vahidlərinin izahından sonra, müəllif onların düzgünlüyünü təsdiq məqsədiylə Nizamının adı çəkilmiş əsərindən əyani vasitə kimi beytlər vermişdir.

Lügət iki dəfə çap olunmuş, onun ikinci çapı da Hindistanın Laknou şəhərində 1305 hicri (1885 miladi) ilində başa çatmışdır (102). O da maraqlıdır ki, lüğəti yazarkən müəllifin əlində digər mənbələrlə yanaşı çoxsaylı şərhlər də olmuşdur ki, onlar da «İskəndərnamə» ilə əlaqədardır. Bu haqda müəllif qeydinə nəzər salaq:

این فرهنگ را از شروح متعدد اسکندرنامه بااستمداد کتب لغت... مرتب نموده
نامش اسکندرنامه گذاشتم ومعنی مرادی و کنایات مختصر که شارحین نگاشته بودند
بهمون طراز طرازیدم (102, مقدمه)

Tərcüməsi: Bu lüğəti «İskəndərnamə»nin çoxsaylı şərhlərindən lügət kitablarının köməyi ilə tərtib edib adını «İskəndərnamə» qoydum, lazımı (sözlərin) mənasını və müxtəsər məcazları, şərhçilərin yazdığı şəkildə formaya saldım.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, lügət müasir dövrə qədər öz qiymətini saxlamış, Nizami dilinin sonrakı tədqiqatçılarının istifadəsində olmuşdur. Buna misal olaraq Vəhid Dəstgərdinin «گنجینه گنجوی» (131) əsərini göstərmək olar. Əsərin müqəddiməsində müəllif, Nizami Gəncəvinin poemalarının leksikası əhatə olunmuş lüğətlərin adlarını çəkir və buradan aydın olur ki, Vəhid Dəstgərdinin əlində şairin «İskəndərnamə» poemasının iki lüğəti mövcud imiş. Onlardan biri «فرهنگ اسکندرنامه بری», digəri «کلیدفرهنگ اسکندری» adlanmışdır.

Göstərilənlərdən bir daha aydın olur ki, Nizami dilinin leksik tərkibinə müasir İran alimləri də xüsusi maraq göstərmiş və bu sahədə yeri gəldikcə öz qələmlərini işlətməmişlər. Nizami irsinin ardıcıl tədqiqatçısı, görkəmli İran filoloqu Vəhid Dəstgərdi şairin dilinin lüğətini yazmağa təşəbbüs etmiş və onu «فرهنگ نظامی» (131) adlandırmışdır. Nizami əsərlərinin uzun əmək və ciddi tədqiqat məhsulu olan bu lüğəti Tehrandə 1317-ci şamsi ilində Ərməğan mətbəəsində çap olunmuşdur. Lügət iri həcmli olmayıb Nizami dilində işlənən 2000-dən çox söz və ifadələrin Nizami əsərlərindəki mənalərini işıqlandırır.

Bütün bünlar onu deməyə əsas verir ki, Nizaminin dili çox müəlliflərin tədqiqat obyektinə olmuş, bunun nəticəsi kimi maraqlı leksikoqrafik əsərlər meydana gəlmişdir.

O da maraqlıdır ki, orta əsrlərdə daha çox Nizaminin «İskəndərnamə» poemasının leksik tərkibini əhatə edən lüğətlər yazılmış, onun digər əsərləriylə əlaqədar belə yazılara təsadüf edilməmişdir. Buna görə müəlliflərin haqlı olmalarına müəyyən qədər bəraət qazandırmaq olar. O mənada ki, «İskəndərnamə» də şairin digər əsərlərinə nisbətən, onun məzmun və əhatə dairəsi ilə əlaqədar daha çox, daha rəngarəng dil vahidləri mövcuddur ki, bunlar da iqtisadiyyat, döyüş, əmtəəşünaslıq, fəlsəfə, musiqi, astronomiya, tarix, din, riyaziyyat, nücum, coğrafiya, tibb, kimiya, məişət, geologiya, incəsənət və s. sahələrə aiddir. Bunlardan başqa, burada müəyyən alimlərin nəzərincə başqa əsərlərə nisbətən az olsa da, misilsiz və təkrar olunmaz bədii təsvir vasitələri də mövcuddur ki, onlar da əsərin dilini çox zəngin və oxunaqlı etmişdir.

Fars dili leksikoqrafiyasının Nizami ədəbi irsindən istifadə olunaraq yazılmış lüğətləri birinci qrupa nisbətən daha geniş və daha əhatəli və daha irihəcmliyədir. Bu qrup lüğətlər, şübhəsiz ki, şairin öz dövründə də yazılmışdır. Amma hələlik bu lüğətlərin ilk nümunələri XIV əsrə təsadüf edir və bunlardan əvvəl tərtib olunmuş leksik əsərlərin dövrümüzə gəlib çatmadığını güman etmək olar. Çünki, fars dili leksikoqrafiyasının XII- XIII əsrlərdə yazılmış izahlı lüğətləri haqqında əldə məlumat yoxdur.

Bu iki əsrlik fasilədən sonra yazılmış ilk lüğətlərdən biri Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin «Sihah-ül-fürs» əsəridir (116). Əsərdə Nizami nəzmində işlənən sözlər də izah olunmuş və şairin poemalarından əyani vasitə kimi beytlər verilmişdir.

Məhəmməd ibn Hinduşahın lüğətindən sonra da şairin şeir çələngindən istifadə edən müəlliflərə rast gəlirik. XIV əsrin müəlliflərindən Mübarək Qəzvini Qəvvasın «Fərhəngnamə» (135.152), Əsrəf ibn Şərəf-əl Müzəkkər Əlfaruqinin 811 hicri (1408-09 miladi) ilində yazdığı «Daneşname-ye Qədərxan» (85), Qazixan Bədr Məhəmməd Dəhləvi Dəhərdalın 822 hicri (1410 miladi) ilində

yazdığı «Ədat-ül-füzəla (160,135), Məhəmməd ibn Şadyabadinin 873 hicri (1468-69 miladi) ilində yazdığı «Miftah-ül-fozəla» (153) və s. bu qəbildən olub, orada istər lüğətin leksik tərkibində istərsə də əyani vasitələrdə şairin əsərlərinin təsiri nəzərə çarpır.

Göstərilən lüğətlərin bəzilərinin müəllif lüğəti olmalarına baxmayaraq, sözlərin izahında,əyani vasitələrin verilməsində digər farsdilli şairlər kimi Nizami ədəbi irsindən də geniz istifadə tədqiqatçıların nəzərini cəlb etməyə bilmir.

Məsələn, yuxarıda adı çəkilmiş «Fərhəngnamə» əsərini yazarkən müəllif müqəddimədə məqsədini belə açıqlayır ki, o, burada Firdovsinin dilinin söz və ifadələrinin izahını qarşısına məqsəd qoymuşdur (135,152). Amma lüğətin söz maddələrində Firdovsi ilə yanaşı Dəqiqi, Əsədi Tusi, Xaqani, Nizami, Rəfiqi, Ünsürü, Mənciq, Rudəki, Fərruxi, Mücir Beyləqani, Suzəni, Əmir, Müəzzi, Rəşid Vətvat, Əscədi, Şərəf, Hakimi, Əzudi, Süheyli, Əli Qütrüb və s. əsərlərindən istifadə və onların genişliyi onu deməyə imkan verir ki, müəllif yalnız «Şahnamə» ilə kifayətlənməmiş, oradan götürdüyü sözün mənalarını başqa müəlliflərin işlətdiyi mənalarla da müqayisə etmiş, əyani olaraq onlardan beytlər vermişdir Buna görə də, inamla demək olar ki, adı çəkilmiş lüğət başqa şairlər kimi Nizami əsərlərinin lüğət tərkibinin tədqiqində alimlərin əlində qiymətli məxəz ola bilər.

Müəllif, Qəznə hakimi Əlaəddin Xilcinin hakimiyyəti illərində yaşayan 716 hicri (1318 miladi) ilində vəfat etmiş, fars şairlərindən biri olmuşdur. Əlaəddin Xilcinin hakimiyyəti isə 695-715 hicri (1296-1316 miladi) illərinə müvafiqdir. Buna əsasən müəllifin əsərinin həmin illərdə yazıldığı müəyyənəlsin. Əsərin müəllifinin adı ondan bir neçə il sonra yazılmış və «Fərhəngnamə»-nin müqəddiməsindən alınmış sətirlərlə başlanan دستورالافاضل (Dəstur-ol-əfazəl) lüğətində daha geniş, yəni Fəxrəddin Mübarəkşah Qəznəvi Kamandar kimi verilmiş və böyük hörmətlə yad edilmişdir.

فərhəngnamə lüğətinin əlyazma nüsxələri çox nadirdir və buna dünya kitabxanalarında az təsadüf olunmuşdur. Bunun əlyazması haqqında V.İvanovun kataloqunda (143) məlumat verilir. Bu əl-

yazması Hindistanda hicri IX-X əsrlərdə yazılmışdır. Lüğət haqqında Avropa müəlliflərindən Rio (152) və Bloçman (135) da qısa məlumat vermişlər.

Göstərilən lüğətin əlyazmasının Azərbaycanda olmaması onun müəllifinin Nizami irsindən necə faydalandığını geniş sözləmək imkanını məhdudlaşdırır. Ona görə də, bu qısa məlumatla kifayətlənmək olar. Amma, nə yaxşı ki, qədim və orta əsrlərdə yazılmış lüğətlərin içərisindən bəziləri dövrümüzdə gəlib çatmış, onların müəlliflərinin Nizami söz xəzinəsindən necə bəhrələndiklərini, onun nəzminin dil vahidlərinin izahına xüsusi diqqət və maraq göstərdiklərini və bundan fəxr duyduqlarını deməyə imkan yaratmışlar. Bu cəhətdən çox qiymətli əlyazması, belə lüğət və digər əlyazma nüsxələrinin qorunub saxlandığı və milli mədəniyyətimizin əvəzolunmaz xəzinəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaların Elmi-tədqiqat İnstitutunda mühafizə olunur ki, o da Əşrəf ibn Şərəfəl-Müzəkkər Əlfaruqi tərəfindən tərtib və təlif olunmuş دانشنامه قدرخان (Daneşname-ye Qədərxan) əsəridir (85).

Lüğət növünə görə izahlıdır. Hindistanda yazılmışdır. O, 807 hicri (1404-05 miladi) ilində tərtib olunmuşdur. Müəllif, lüğətinin müqəddiməsində özünü misirli yox, oranan sakini kimi təqdim etmişdir. Müqəddiməyə diqqət edək:

..اشرف بن شرف اللمذکر الفاروقی الساکن بالمصر...که همه وقت همت بر آن راغب شدی تا لغات پهلوی و جزآن که شعرای فصیح زبان چنانک خواجه فردوسی در شاهنامه و شیخ نظامی در سکندرنامه و شعرای دیگر نورالله...و اسامی ادویه که حکما طیها اختیار کرده اند انج از لغات مذکور فرهنگنامهها و محلها مختلف بی ترتیب و ظابطه حرف آخر مرتب کند تا خوانندگان شاهنامه که بهترین نامه است و سکندرنامه کی مونس شاهانست و کتب طب که تصنیف حکماست از این زبان بهره مند و از این هستی دلیند گردند. (85, مقدمه)

Tərcüməsi: Gözəl dilli Xacə Firdovsinin «Şahnamə», Şeyx Nizaminin «İskəndərnamə» və digər şairlərin dilindəki pəhləvi və s. sözlərini və həkimlərin tibb kitablarında işlətdikləri dərman adlarını, lüğətlərdə və müxtəlif yerlərdə tərtibsiz gördüyü sözləri

nizamla,axırınıcı hərfə əsasən tərtib etməyə Misir sakini Əşrəf ibn Şərəfəl-Müzəkkər Əlfaruqi həmişə rəğbət göstərdi ki, kitabların ən yaxşısı Şahnaməni, şahlar munisi İskəndərnəməni və həkimlərin təsnifi tibb kitablarını oxuyanlar bu dildən faydalanıb bu varlığa bələd olsunlar.

«دانشنامه قدرخان» lüğətinin müəllifinin istifadəsində olan mənbələrin hamısının adları dəqiq göstərilməsə də, onun müqəddiməsindən müəyyənləşir ki, leksikoqrafın əlində bir sıra lüğət, tibb, nəbatat, bədii ədəbiyyat və digər sahələrə aid zəngin məxəz varmış. Bunlardan başqa, maraqlı odur ki, lüğət tərtib olunarkən dövrün böyük şəxsiyyət və şahlarının sevdiyi, dönə-dönə oxuduqları və ondan bəhrələndikləri üçün özlərinə munis saydıqları Nizaminin «İskəndərnəmə» və kitabların ən yaxşısı Firdovsinin «Şahnamə»sinin leksik tərkibindəki çətin və anlaşılmaz sözləri şərh etmək məqsəd seçilmişdir.

Leksikoqrafiyada əsas olan bu cəhətə, yəni məqsədə əməl olunma və ona sadıqlıq prinsipinə adı çəkilmiş lüğətdə əvvəldən axıra əməl edilmiş və buna görədir ki, müqayisə nəticəsində məlum oldu ki, burada ən çox Nizami söz çələngindən istifadə olunmuşdur. Dediklərimizə istər söz maddələrinin məna izahı və istərsə də əyani vasitələri misal göstərmək olar (85).

Kiçik müqayisə nəticəsində məlum oldu ki, müəllif, əsərin yazılmasında əsas mənbələrdən olmuş Əsədi Tusinin «Lüğətnəmə»sində (65) işlənən sözlərə aid Firdovsi, Fərruxi, Məşriqi, Rudəki, Əbu Şükür, Kəsai, Ünsürü, Dəqiqi, Buxari, Əscədi və s kimi klassik farsdilli şairlərin əsərlərindən götürülmüş əyani vasitələri bəzən dəyişdirərək Nizami Gəncəvinin beytləri ilə əvəz etmişdir. Ümumiyyətlə, lüğətdə beytləri əyani vasitə kimi işlənmiş yuxarıdakı şairlərə nisbətən Nizami əsərlərindən daha çox istifadə nəzəri cəlb edir ki, onların sayı iki yüz beytə yaxındır. Bu beytlər Nizami əsərlərində işlədilmiş müxtəlif söz, termin, xüsusi adlar, arxaik dil vahidləri və s. şərhində mənanı təsdiqləyən əyani vasitələrdən ibarətdir.

Bu əyani vasitələr fars dilinin tarixi leksikologiya və leksikoqrafiyası baxımından maraqlı olmaqla bərabər, böyük söz

ustadının leksikası, onun sözdən istifadə üslubunun imkanlarının genişliyinə şahidlik edir.

Nizami yaradıcılığına müraciət edən leksikoqrafların sayı sonrakı əsrlərdə daha da artmış, onun yaradıcılığından götürülən misallara daha çox təsadüf olunmuşdur. Belə ki, «Daneşname-ye Qədarxan» lüğətindən fərqli olaraq XV əsrin son rübündə, yəni 878 hicri (1473-74 miladi) ilində yazdığı «Şərəfname-ye Əhməd Münyəri» əsərində (84) İbrahim Qəvam Faruqi şairin yalnız «İskəndərnəmə» deyil, başqa poemalarına da müraciət etmiş, onlardan çoxlu misallar vermişdir. Burada şairin «Məxzən-ül-əsrar», «Leyli və Məcnun», «Həft peykər», «Xosrov və Şirin», «İskəndərnəmə» məsnəvilərinin adlarına tez-tez rast gəlinir.

Şairin əsərlərindən istifadə edilərək yazılmış sonrakı lüğətlərin sayı daha çox, həcmi daha böyükdür. Onlara nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

916 hicri ilində Mahmud ibn Şeyx Ziya tərəfindən tərtib olunmuş «Təhfət-üs-səadət» (125). Məhəmməd ibn Lad ibn Əbd-ül-Vəhhab Dəhləvinin 925 hicri (1519 miladi) ilində yazdığı «Müəyyid-ül-füzələ» (121), XVI əsrin leksikoqrafı Hüseyn Vəfainin «Risalə» (93), Hafiz Sultan Əli Ubəhinin «Təhfət-ül-əhbab», Tarixi 936 hicri (1529-30 miladi)-dir (91). Əbd-ür-Rəhim ibn Əhməd Surun 950 hicri (1543-44 miladi) ilində yazdığı «Kəşf-ül-lüğət vəl-istilahat»(108), Mirzə İbrahim ibn Mirzə Şah Hüseyn İsfəhaninin 980 hicri (1572-73 miladi) ilində yazılmış «Fərhəng-i İbrahimi» (128), Şeyx Allahdad Feyzinin 1001 hicri (1593 miladi) ilində yazdığı «Mədar-ül-əfazil» (87), Məhəmməd Qasım Sürurinin 1008 hicri (1600 miladi) ilində yazılmış «Məcmə-ül-fürs» (119), Cəmaləddin Hüseyn İncunun 1018 hicri (1609 miladi) ilində yazılmış «Fərhəng-i Cəhangiri» (89), Əli Yusif Şirvaninin 1018 hicri (1609-10 miladi) ilində yazılmış «Dürr-i dürrü»(143), Əbd-ür-Rəşid ibn Əbd-ül-Ğəfur Hüseyn Tətəvinin 1064 hicri(1654 miladi) ilində yazılmış «Fərhəng-i Rəşidi»(109) və s.

Bunlardan başqa, onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə farsdilli poeziyanın leksik tərkibinə aid yazılmış lüğətlərin

bir qismi ya hələlik elm aləmində aşkar edilməmiş, ya da xarici ölkələrdə olduqları üçün Azərbaycan tədqiqatçılarına məlum deyildirlər. Hələlik, demək olar ki, yuxarıdakı səbəblər üzündən əlimizdə olmayan belə lüğətlərdə də Nizami əsərlərindən istifadə edildiyi şübhəsizdir.

Göründüyü kimi, yuxarıda adları çəkilmiş orta əsr fars dili lüğətləri həcmi və tarixinə görə müxtəlif olub, bu dilin leksikoqrafiyasının əsasını təşkil edirlər. Buradan da Nizami irsinə orta əsr fars, Azərbaycan, Hindistan leksikoqraflarının müraciət dairəsinin genişliyi aydınlaşsın, digər tərəfdən Nizami dilinin leksikasının tədqiq tarixinin qədim və zənginliyi müəyyənləşir.

Əlbəttə, Nizami ədəbi irsinin tədqiqinin tarixini və ona müraciət edən görkəmli alim və leksikoqrafların işləri göstərilənlərlə məhdudlaşmır. Əksinə, demək lazımdır ki, yeni dövrlərdə Nizami irsinə də müraciət edərək leksikoqrafik əsərlər yazan müəlliflərin sayı və işləri əvvəlkilərdən daha çox və daha təkmilləşmiş şəkildə meydana gəlmişlər. Onların sırasında aşağıdakıları nəzərə çatdırmaq lazım gəlir:

1. Məhəmməd Hüseyn Bürhan Təbrizi, Bürhan-i qate, Tehran, 1320-35 (118)

2. Məhəmməd Padşah, Fərhang-i Anəndrac, Tehran, 1335 (118 a)

3. Məhəmməd Kərim ibn Mehdiqulu Təbrizi, Bürhan-i came, Təbriz, 1290 (120)

4. Rzaquluxan Hidayət, Fərhang-i Əncümənara-yi Nasiri, Tehran, 1288(97)

5. Əli Əkbər Dehxoda, Lüğətnamə, Tehran, 1337 və sonrakı illər (112)

6. Əli Əkbər Dehxoda, Əmsal o hekəm, Tehran, 1338 – 1339. Əsər dörd cildən ibarətdir. (12b)

7. Doktor Rəhim Əqiqi, Fərhangname-yi şəri, lüğət üç cildən ibarətdir, Tehran, 1372 (95).

8. İranda nəşr olunmuş bu qiymətli lüğətlərdən başqa, Tacikistan Elmlər Akademiyasının Rudəki adına dil və ədəbiyyat insti-

tutunun bir qrup görkəmli alimləri tərəfindən tərtib olunmuş «Fərhanqi-zaboni tociki» (114) adlı iki cildlik izahlı lüğəti Nizami dilinin leksikasının tədqiqi tarixi və onun xarakteri baxımından əvəzsiz mənbədir. Lüğətdə X əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər yazıb yaratmış və müxtəlif yerə və millətə məxsus farsdilli şairlərin şeirlərində işlənən sözlər və sözbirləşmələri, o cümlədən bədii ifadələr, idiomatik tərkiblər və s. tacik dilində izah olunur, hər bir lüğət maddəsinə isə müəyyən bir şairdən müvafiq beytlər əyani vasitə kimi verilir. Burada Nizami dilinin inciləri- dil vahidləri xüsusiylə diqqətə cəlb edir. Lüğətdə bu dil vahidlərinin sayı 3000-dən çoxdur ki, bunlar Nizami əsərlərinin dilnin leksikasının öyrənilməsi baxımından çox qiymətli olduqları kimi, həm də onun tədqiqinin genişliyi və tarixiliyinə dəlalət edirlər.

Yuxarıda göstərilənlər bir daha onu deməyə bəraət qazandırır ki, bütün bu və deyilməyən başqa lüğətləri araşdırıb onların məqsəd və iş üsullarını və hansı nəticəni əldə etdiklərini müəyyənləşdirmək və bununla da Nizami irsinin fars dili leksikoqrafiyasının bu qiymətli lüğətlərinin yaranmasında oynadığı rolu təhlil etmək çox maraqlı bir mövzunun işidir və biz onları yalnız qruplaşdırmaqla kifayətlənmirik.

1. Nizami böyük söz ustadı kimi özündən sonra yazılmış fars dili lüğətlərinin leksik tərkibini zənginləşdirmiş.

2. Nizami sözdən istifadə, onun mənalının ifadə tərzini, yəni üslubiyyətini baxımından leksikoqraflara misilsiz dil materialları vermişdir.

3. Nizami dili toponimik və anomastik adlarla zəngindir.

4. Nizami dilindən külli miqdarda müxtəlif terminlər götürülmüşdür.

5. Nizami dilindən adı çəkilmiş lüğətlərdə maraqlı sözbirləşmələri, məcazi mənalı sözlər, bədii ifadə vasitələri işlədilmişdir.

6. Nizami dilindən fonetik dəyişmələrə məruz qalmış maraqlı sözlər işlədilmişdir.

7. Nizami dili canlı xalq ifadələri ilə, yəni atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər və s. mənbədir.

8.Nəhayət, Nizami dili müxtəlif dillərin müxtəlif sözləriylə zəngindir.Burada türk mənşəli sözlər diqqəti xüsusiyə cəlb edirlər. (31)

Əlbəttə, Nizaminin zəngin fars leksikoqrafiyasının yaranmasında cəhanşümul rolunu saydıqlarımızla məhdudlaşmır. Onun başqa leksikoqrafik cəhətləri də nəzər-diqqəti cəlb edir.

Deyilənləri daha konkret və ətraflı nəzərə çatırmaq üçün yuxarıda adı çəkilmiş lüğətlərin hamısı əsasında araşdırmaq imkan daxilində olmadığı üçün, onları yalnız Məhəmməd Qasım Sürürinin «Məcmə-ül-fürs» lüğətindən alınmış misallar vasitəsiylə işıqlandırmağı məqsədə uyğun bildik.

«Məcmə-ül-fürs» lüğətində Nizami yaradıcılığında götürülmüş beytlər fars dilinin başqa lüğətlərində olduğu kimi, şairin əsərlərinin dilindən əxz olunmuş sözlərin bu və ya digər izahında əyani vasitə rolunda çıxış etmişlər ki, bunlar şairin sözləşmə üslubunun leksikologiya baxımından imkanlarının genişliyinə şahidlik edirlər.

Əvvəla, «Məcmə-ül-fürs» lüğətində Nizami ədəbi irsindən götürülmüş beytlərin sayı üç yüzdən artıqdır. Bu beytlərdə işlədilmiş sözlərə xüsusi, coğrafi, tarixi adlar, hərb, heyvanat, təbabət, nəbatat, musiqi, mineralogiya, məişət, iqtisadiyyat, müxtəlif dini təriqətlərlə əlaqədar terminlər, müxtəlif fellər, söz birləşmələri, istiarə, kinayə kimi məcazlar, bədii ifadə və tərkiblər daxildir. Bunlar öz-özlüyündə fars dilinin leksikası baxımından maraqlı olmaqla bərabər, Şərqi ölkələrinin toponimikası, incəsənəti, elmi, tarixi, məişəti, iqtisadi və siyasi həyatı və s. ilə əlaqədar da nəzər-diqqəti cəlb edir və şairin əsərlərində işlətdiyi bu sözlərin Şərqi ölkələrini müxtəlif baxımdan öyrənmək üçün nə qədər zəngin filoloji irsə malik olduğuna dəlalət edir.

Məsələn, «Məcmə-ül-fürs» lüğətindən toplanmış və izahını əyaniləşdirib dəqiqləşdirmək üçün Nizami beytləri misal götürülmüş dil vahidlərindən bir qismi şəhər, vilayət, qəsəbə, çay, dağ və s. kimi coğrafi adlardır ki, bunlar Yaxın Şərqi, eyni zamanda Azərbaycanın toponimikasını öyrənməkdə tədqiqatçının köməyinə gəlir.

Armen - ولایتی بود از... آذربایجان که ایریشم ارمنی باو منسوب است نظامی گوید:

خاص کن ملک جهان برعموم هم ملک ارمن وهم شاه روم (ص 33ب¹)

الان - بفتح همزه نام ولایتیست از ترکستان و بعضی گفته اند نام شهر است نظامی فرماید :

بگرداگرد خراگه کیانی فروهشته نمدهای الانی (ص 35آ)

بهر - بوزن شهر ولایتی بود در شرفنامه... نظامی فرماید:

عراق از ربع مسکون هست بهری وزان بهره مداین هست شهری (ص 54آ)

سرای - دیگر شهر عظیم در جانب شمال مملکت تاتار حسن خیز نظامی گوید:

جنیت کش و شاقان سرانی صد صد از هر سو جدائی (ص 251ب)

شهروز - نام شهر است نزدیک بابل نظامی گوید:

چو آمد بابل سوی شهروز سلامت شد از بیکر شاه دور (ص 258آ)

قیصور - شهر است شرقی قریب ببحر محیط شیخ نظامی گوید:

مقدونیه - بفتح میم و سکون قاف و ضم دال و واو ویای حطی شهر است که دارالملک

پدر اسکندر بود که فیلقوس باشد نظامی گوید :

بیونان زمین بود ماوی او بمقدونیه حاضر جای او (ص 382ب)

قمار - نام شهر است در هند که آتراقمیر نیز نامند و متاع آن عود و طاموس و عنبر باشد... بیت

دماغ عالم از باد بهاری هوا راسوخته عود قماری (ص 300آ)

در بند - نام شهر است و نیز گذرگاه دریا که بندر گویند نظامی گوید :

شکارستان او بخازو در بند شیخونش بخوارزم و سمرقند (ص 168ب)

Nizami dilində işlədilmiş və «Məcmə-ül-fürs» lüğətində izah olunan toponimik adlardan danışarkən buraya vaxtilə Şərqi müxtəlif nöqtələrində yerləşən və atəşpərəstlərin, o cümlədən azərilərin müqəddəs sitayışqahları olan atəşgah adlarını da daxil etmək lazım gəlir. Çünki, bu atəşgahlar vaxtilə toponimika rolunu oynayıblar. Belə ki, «Məcmə-ül-fürs»ün sözlüyündə izah olunmuş bu atəşgah adlarının bir hissəsi üçün yenə də Nizami əsərlərindən istifadə edilmişdir. Məsələn:

¹ Misallar lüğətin AMEA RƏİ-da S-131 şifrəli əlyazmasından götürüldüyündən onların orfoqrafiyası olduğu kimi verilmişdir.

ساز نوروز-...ونیز نام یکی ازسی لحن باریدنظامی گوید:

چودرپرده کشیدی ساز نوروز بنوروزی نشست دولت آنروز(ص.229ب)

سبزدرسب- نام نوائی ولحنی ازجمله سی لحن باریدنظامی گوید:

چویانگ سبزدرسبش رسیدی زیباغ سبزالله بردمیدی(ص.229ب)

شادروان مروارید - نوائی ولحنی بود ازجمله سی لحن نظامی گوید:

چو شادروان مروارید گفتی لبش گفتی که مرواریدسفتی(ص.256آ)

فرخ روز- یکی از سی لحن باریدبود نظامی گوید:

چویازش پرده فرخ روزگشتی زمانه فرخ وپیروز گشتی(ص.290ب)

قلل رومی - معروف ونیزنام نوائی ولحنی بود ازجمله سی لحن باریدنظامی گوید:

چوققل رومی آوردی درآهنگ گشادی ققل گنج از روم وزنگ(ص.302ب)

کین ایرج- نام نوائیست ازجمله سی لحن باریدنظامی گوید:

چوکردی کین ایرج رانواساز جهانراکین ایرج نوشدی باز(ص.306آ)

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, adı çəkilmiş lügətdə həmin muğam növlərinin aşağıdakı ləhnləri də verilmişdir ki, onlar Şərqdə yüz ləhn adı ilə tanınmış musiqi çalənginin bir qismidir. Onlara nəzər salmaq:

آرایش خورشید، کیخسروی، گنج بادآور، گنج گاو، گنج سوخته، مروای نیک،

مشکدانه، مشکمالی، نیمروز، نوبهاری، رومی

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilində alınma sözlər də kifayət qədərdir. Bu sözlərdən ən maraqlıları türk mənşəli sözlərdir. Üslində şairin öz ana dilinə məxsus olan bu sözlər məhz onun farsca yazdığı əsərlərində işləndiyindən alınma sözlər qrupuna daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə Nizami dilindən istifadə olunaraq yazılmış fars dili lüğətlərində, o cümlədən «Məcmə-ül firs» də izah olunmuş türk mənşəli sözlərə bəzən Nizami beytləri misal verilir ki, bunlar türkologiya və şairin milliyətinin əsaslandırılması baxımından qiymətli və maraqlı faktlardır. Burada adı çəkilmiş lügətdə onun müəllifinin də nəzərini cəlb edən belə sözlərdən misal verməyi lazım bildik.

آذرگشسب - بوزن آذیرست اسم آتشکده ایست که بانی آن گشتاسب شده بوده

وذوالقرنین آنرا خراب کرد نظامی فرماید بهار دلفروز دربلخ بود کزوسرخ گلرادهان تلخ بود

زده موبدش نعل زرین اسب شده نام آن آذرگشسب... (ص.17)

آذربادگان - نام آتشگاه بود... چون در آذربایجان آتشکده بسیار بود آنرا نیز آذربادگان

خوانند مثال معنی دوم نظامی:

فرماید وزانجا بتدبیر ازادگان پیامدسوی آذربادگان... (ص.30ب)

خودیسوز - نام آتشکده ایست که در آذربایجان سکندرنامه نظم:

در آن شهر بود آتشی سنگ بست که خواندی خودیسوز آتشیست (ص.149آب)

بهار - ... و دیگر آتشکده ها را گویند این معنی نظامی فرماید:

بهار دل افروز در بلخ بود کزو سرخ گلرا دهان تلخ بود... (ص.52ب)

Nizami irsindən götürülmüş beytlərin bir qismi də Şərq musiqisi ilə əlaqədar terminlərin izahı üçün işlədilmişdir. Burada müxtəlif çalğı alətləri, muğam adları, mahnı növləri və s. ilə əlaqədar sözlər nəzəri cəlb edir. Bunların içərisində otuz növdən olan, özünəməxsus xüsusiyyət və ladları ilə biri-digərindən fərqlənən, Şərqdə «Si ləhn» adlı məşhur muğamların izahı daha çox maraq doğurur.

«Məcmə-ül-firs»ün müəllifi əsərində bu otuz muğamın iyirmisinə Nizamidən misal götürmüş, bununla da şairin əsərlərinin Şərq musiqisini öyrənmək üçün nə qədər qiymətli olduğunu bir daha təsdiqləmişdir. Həmin muğam növlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar ki, onlar şairin «Xosrov və Şirin» poemasında öz təsvirini şeir dili ilə geniş şəkildə tapmışdır.

باغ شیرین - نام نوائی است ولحنی ازجمله سی لحن بارید نظامی گوید:

چو کردباغ شیرین را شکر بار شدی باغ از زمین پوشش شکر بار (ص.168)

تخت طاقدیسی - نام نوائیست ولحنی ازجمله سی لحن بارید نظامی فرماید:

چو تخت طاقدیسی ساز کردی بهشت از طاقهادر باز کردی (ص.122)

چالش - خرامیدن و نیاز رفتن باشد... و نظامی در اسکندرنامه بمعنی جنگ در چند جا آورده...

از آن سهمکیتتر سیاهی قوی   عنان تافت برچالش خسروی... (134آ)

چاوش - لشکر بود خسرو و شیرین بیت

نفیر چاوشان از دور شودور   زگیتی چشم بدر کرده مهجور (134آ)

هروم - ... نام شهر است که حالا بردع خوانند نظامی فرماید

هرومش لقب بود از آغاز کار   کنون بردعش خواند آموزگار (410ب)

Göstərilən alınma sözlərdən başqa, lüğətin söz maddələrində ərəb, yunan, nəsrani və s. dil nümunələrinə də təsadüf olunmuşdur.

«Məcmə-ül-fürs» lüğətində müxtəlif sözbirləşmələri, mü-rəkkəb və düzəltmə sözlər, ədatlar, fellər və s. mövcuddur ki, bunlar fars dilində söz yaranması və inkişafı baxımından maraqlı olduqları kimi Nizami dilinin leksik tərkibinin tədqiqi nöq-teyi-nəzərindən də cəlbədidirlər.

Nizami dilində geniş işlədilmiş həmin söz qruplarına «Məcmə-ül-fürs» dən alınmış aşağıdakı lüğət maddələri misal ola bilər:

آرایش خورشید، شمید، آفتابپرست، آبدست، آذرگشسب، ابروفراخی، آموده، انجیدن،

آذرهمایون، آذربادگان، اسفندرمذ، چقاچق، پرده شناسان، پیراهش، باشگونه، باغ شیرین، بوی

افزای، کلیچه، دم گرفته، درآینده، دستکش، دورباش، خودیسوز

Məlumdur ki, hər hansı bir şairin dilinin zənginləşməsi və daha çox xəlqiləşməsi müxtəlif xalq ifadələri, zərb-məsəlləri, atalar sözləri və digər aforizmlərdən istifadə edilməsindən çox asılıdır. Eyni zamanda, bu kimi dil vahidlərini düzgün, yerində işlətmək şairdən böyük məharət və bacarıq, dilin imkanlarından ustalıqla istifadə etmək qabiliyyəti tələb edir.

Nizami yaradıcılığına gəldikdə isə, onun həmişə bu tükən-məz xalq çeşməsindən faydalandığı, orada olan ifadə, məsəllər, atalar sözlərinin mövcudluğu ilə müəyyənləşir. Buna görədir ki, fars dili leksikoqrafları onların izahı üçün şairin yaradıcılığına tez-tez müraciət etmiş, ondan faydalanmışlar. Bunun əksini biz,

«Məcmə-ül-fürs» ün sözlüyündə də görürük. Lüğətin əsas sözlüyündən başqa onun sonuncu hissəsi olan «İstiarat» bəhsində də Nizami beytlərinin leksikoqrafik təhlili üçün nə qədər faydalı olduğu bir daha nəzəri cəlb edir. Burada onlar metafora, zərbül-məsəl, atalar sözləri, idiomatik ifadələrin izahında misilsiz əyani vasitə rolunu oynayırlar. Onların bəzilərinə nəzər salaq:

بریخ نوشتن - کنایه از فعل بیهوده و بی اثر کردن باشد نظامی بیت :

جهان شربت هرکس از یخ سرشت   بجز شربت ماکه بریخ نوشت (ص. 418آ)

جوزبرگنبدانداختن - کنایه از کاریب حاصل باشد نظامی گوید :

چوعاجز شدند اندران تاختن   وزان جوزبرگنبد انداختن (ص. 419آ)

جگر گریه خوردن - گویند فلان جگر گریه خورده است یعنی چیزی پاکیزه کم

خورده درموید نظامی گوید :

کشت گم آن شیرسگ از شیرمرد   مرد در آن غم جگر گریه خورد (ص. 419ب)

خاتون یغما - کنایه از آفتاب باشد... شیخ نظامی فرماید :

چو خاتون یغما بخلخال زر   زخرگاه خلوت بر آورد سر (ص. 420آ)

فرس نهاد تست - یعنی مغلوب تست نظامی گوید :

گردون که فرس نهاد تست   تا هفت فرس پیاده تست (ص. 424آ)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əyani vasitələr kimi fars-dilli ədəbiyyatdan gətirilmiş beytlər və cümlələr leksik vahidlərin heç də həmişə ilk – nominativ mənalarına şahidlik etmirlər. Onlar sözlərin digər mənə çalarlarına da misal gətirilirlər. Bu cəhətdən Nizami beytlərinin işlənməsi xüsusi maraq yaradır. Belə ki, həmin misalların lüğətlərə salınması onu deməyə əsas verir ki, şair sözlərin mənalarından geniş istifadə etmiş, onun leksik imkanlarını əsərlərində gözəl vermişdir. Deyilənlərə aşağıdakıları misal vermək olar:

1. Sözlərin ilk mənası üçün:

a. آذرگشسب Gəştəşbın tikdirdiyi atəşkədənin adıdır. Bu sözün başqa mənası ümumiyyətlə atəşkədələri bildirir. Nizamının

aşağıdakı beytində sözün ilk mənası verilmişdir.

زده موبدش نعل زرین براسب شده نام آن آذرآذرگشسب(ص.17)

Bu söz Firdovsinin dilində ümumiyyətlə işıq, od mənasında da işlənmişdir. Həmin sözə «Məcmə-ül-fürs» lüğətində müəllif başqa mənalar da verir. Məsələn:

...ودرکلام فردوسی بمعنی برق و آتش سیار نیزآمده ازآن جمله گوید دررفتین

قاصدبجانب سام نریمان بیت

سواری بکردارآذرگشسب زکابل سوی شاه شد برسه اسب(ص.17)

b. 1. İran şahı Təhmasibin düz ox düzəldib Amildən Mərvə atmağı bacaran silahdarı; 2. Təhmasibin atı; 3. Keyqubadın ikinci oğlu; 4. Keykavusun kiçik qardaşının adı. Nizaminin aşağıdakı beytində bu sözün ilk mənası verilmişdir:

ازآن شد نام آرش را جهانگیر که ازآمل بمر و انداخت تیر(ص.22)

c. Çeşmə və saf qızıla deyilir. Nizami beytində çeşmə mənasında verilmişdir:

چشمه آب زندگانی بود آب کوثرنه آب خانی بود(ص.65)

1. Dəmirçi və s. peşəkarların üfurmə aləti;

2. Qar və soyuq

نقد را سکه درعیار آورد دمه و کوره رابکار آورد(ص.187)

d. 1. Mühərribə; 2. Şikayət. Nizaminin beytində bu söz mühərribə mənasında işlədilmişdir.

جهاندار دارا دران داوری طلب کرد از ایرانیان یاوری(ص.189)

2. Sözlərin digər mənaları üçün:

a. 1. Çavuş; 2. Ah; 3. Şahın yolundan camaatı kənar etmək üçün çavuşların əllərində tutduqları niza və s. Nizami beytində həmin söz «ah» mənasına işlədilmişdir.

چودارا پیام اسکندر شنید یکی دورباش از جگر برکشید(ص.73)

b. 1. Tisbağa; 2. Çadır; 3. Eyvanın tağı; 4. Hərbi geyim növü. Nizamidən sözün «çadır» mənası üçün misal gətirilmişdir.

زخریشته آسمان در گذشت زمین و زمانرا ورق درنوشت(ص.163)

c. 1. Mübarək; 2. Gül növü. Nizamidən bu sözün «gül» mənasına aid misal verilmişdir.

درون خرگه از بوی خجسته بخور و عود و عنبرگله بسته(ص.163)

1. Təndir; 2. Hərbi paltar növü; 3. Çəpər çəkmə. Dövrə vurma; 4. Dərvişlərin bellərinə bağladığı dəri; 5. Dəyirmanın dövrəsi. Nizamidən gətirilmiş beyt sözün «təndir» və «hərbi paltar növü» mənalarını ayanlaşdırır.

توره زتقسیدن آفتاب سوزندگی چون تنوری بتاب(121)

d. 1. Pərvizin xəzinələrindən biri; 2. «Si ləhn» muğamlarından birinin adı; Nizamidən gətirilmiş beyt sözün ikinci mənasına şahidlik edir.

زگنج سوخته چون ساختی راه ز گرمی سوختی صد گنج راز آه(353)

c. 1. quş; 2. Günəş. Nizaminin aşağıdakı beyti «günəş» mənasına şahidlik edir.

تودهی صبح راشب افروزی روز رامرغ مرغ را روزی(ص.372)

«Məcmə-ül-fürs» lüğətinin sözlüyündə izah olunan dil vahidləri, onu deməyə əsas verir ki, əsərin müəllifi, Nizami əsərlərindən sözlərin fonetik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar da beytlər gətirmişdir. Belə ki, tarixən öz fonetik qabığını dəyişib başqa şəkildə təzahür edən sözlər müasir dövrə yalnız abidələr vasitəsilə gəlir çatır. Bütün mənada Nizami əsərləri külli tədqiqat və nümunə obyekt kimi misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə

də orta əsr və müasir leksikoqrafları, Nizami irsindən sözlərin fonetik izahı üçün geniş istifadə etmiş, onları əyani şəkildə göstərmişlər. Məs.:

1. مهرکانی və مهرمای - hər iki söz «dost piyaləsi» və Barbudun otuz ləhnindən birinin adıdır. Nizami həmin sözün مهرکانی formasını işlətməmişdir. Aşağıdakı beytdə həmin sözün ikinci şəkli verilmişdir.

چونوکردی نوای مهرکانی ببردی هوش خلق ازمهربانی(ص.382ب)

2. فراخت sözünün فراشت və افراشت fonetik variantları vardır. Həmin üç variantdan lüğətdə verilmiş beytdə فراخت şəkli işlədilmişdir.

وزانجا بمشرق علم برفراخت یکی ماه برکوه وبردشت تاخت(ص.286ب)

3. زمی sözünün klassik fars ədəbiyyatında زمی formasına da təsadüf edilmişdir. Nizamidə həmin sözün hər iki forması işlədilmişdir. Məsələn:

اززمی این پشته گل برترآتش قالب یک خشت زمین کو مباش(ص.1215)

4. فرامش sözünün فرامشت forması da işlədilmişdir ki, bunun hər ikisi Nizamidə vardır.

زبانش کردپاسخ را فرامشت نهاد از عاجزی بر دیده انگشت(286آ)

5. Bu söz - اشمید - fəlinin qısa formasıdır ki, Nizaminin aşağıdakı beytində «içmək» mənasında işlədilmişdir.

خوشدل شد و آرمیدبا او غم خورد و هم اشمیدبا او(ص.13ب)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilinin leksik tərkibinin öyrənilməsi baxımından qiymətli olan işlərdən bir qrupu da şairin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə nəşrlərində verilmiş izahat və şərhələrdə ki, orada şairin dilində çətin anlaşılacaq müxtəlif söz, termin, məcazi ifadə və obrazlar, tarixi və coğrafi adlar, əsətlər və mifləklər qəhrəmanlar və s. aydınlaşdırılır. Nizaminin əsərlərinin

Azərbaycan dilinə tərcümə nüsxələrində belə şərh və izahların müəllifləri kimi Əkrəm Cəfər (19), Mübariz Əlizadə (21), Q.Əliyev (22) və başqalarının şairin dilinin incəliklərini aydınlaşdırmaqda xidmətləri böyükdür. Şairin fars dilini bilməyən azərbaycanlı tədqiqatçı və oxucuları bu izahlar və lüğətlərsiz Nizamini başa düşə bilməz və onların məlumatları bir tərəfli olardı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami irsinin, o cümlədən «İskəndərnamə»nin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər, əsasən onun tərcüməyi halı, əsərlərinin ideya və fəlsəfi görüşləri, bədii xüsusiyyətləri, poetik və lirik qəhrəmanlarının təhlili, farsdilli epik janrın ilkinini və s. həsr olunmuş olsalar belə, burada şairin dilinin bədiiyi, axıcılığı, təkrara yol verilmədiyini, yığcamlığı və s. amillərin əsası, bünövrəsi olan söz sənətkarlığına da öləri nəzər yetirilmiş, bu haqda dəyərli və maraqlı fikirlər söylənilmişdir. Bu cəhətdən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» adlı monoqrafiyası (23) nəzəri cəlb edir. Müəllif burada başqa məsələlərlə yanaşı şairin dilinin leksikasının maraqlı təbəqəsi olan türk sözlərini də ayrıca tədqiq etmiş, burada onların lüğətini vermişdir. Bu cəhətdən şairin irsinə yanaşan sonrakı tədqiqatçılardan akademik H.Araslı «Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərb-məsəlləri» adlı məqalə ilə çıxış etmiş, burada türk sözlərindən əlavə, Nizami dilində geniş əksini tapmış aforizmlərin bir qrupunu da buraya daxil etmişdir (6). Bu növ tədqiqatlara daha sonralar da təsadüf olunur. Bu cəhətdən Ü.Əbbasovun «Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poeması (1) da diqqəti çəkir. Burada da dolaylı şəkildə adı çəkilmiş poemada işləndirən bəzi bədii ifadələrin semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına qısa da olsa yer verilir.

Nizami Gəncəvinin bədii ifadələrinin mənalılarının açılması baxımından əhəmiyyətli olan tədqiqat əsərləri içərisində professor Bekdili Qulamhüseynin 1991-ci ildə Tehrandə çap etdirdiyi «چهره اسکندر در شاهنامه فردوسی واسکندرنامه» adlı elmi işini də qeyd etmək lazımdır. Onun müəllifi Qulamhüseyn Bekdilinin məqsədi əvvəlki müəlliflər kimi Nizami dilinin leksikasını dilçilik

baxımından tədqiq etmək olmasa da, burada çox dəqiq açıqlamalar edir. Onlardan birinə diqqət edək:

سیه کارشپ چون شود تخته سود برون آید آتش زگر دنده دود
آزمضمون این بیت اول معلوم میشود که نظامی در هشتصد سال واندی قبل
میدانسته وقتیکه پنبه رامحکم پیچیده ولای دوتخته قرار دهندو محکم وباسرعت
بسایند، در اثر حرکت و ایجاد حرارت پنبه دود کرده و آتش می گیرد. نویسنده این کتاب
در هنگام زندانی بودن در شرق دور و مناطق سردسیر کالمبارها از این متداستفاده کرده
و آتش بوجود آورده است. خواندن این شعر نظامی سبب بهت و حیرت همه ی مطلعین
این فن غریب می شود. از لحاظ صنایع بدیع نیز نظامی در این چاروزرابه پنبه ی پیچیده
لوله شده ای تشبیه مینماید که در وسط دو تخته شب سیه کار قرار گرفته و در نتیجه ی
سایش و جنبش (یعنی حرکت بدون آرام) سرانجام مشتعل می گردد و آتش فراوان
روز و خورشید عالمتاب جلوه گرمی شود. (263، 1/112)

Tərcüməsi: Qara gecə taxta sürtən olarkən, fırlanan tüstü-
dən atəş çıxar.

Əvvəla, bu beytin məzmunundan məlum olur ki, Nizami, səkkiz yüz ildən çox qabaq bilirmiş ki, pambığı möhkəm burub iki taxtanın arasına qoyub, möhkəm və sürətlə (bir-birinə) sürtənlər hərəkətin təsirindən və hərərətin yaranmasından pambıq tüstülənib alovlanır. Bu kitabı yazan Uzaq Şərqdə, Kalmanın soyuq yerlərində həbsdə olarkən, dəfələrlə bu metoddan istifadə edərək od yaratmışdır. Nizaminin bu şerini oxumaq bu işi bilənlərin hamısının mat qalib və heyrətlənməsinə səbəb oldu, qəribə göründü. Bədii sənətkarlıq baxımından Nizami burada gündüzü burulmuş və yumru bükülmüş pambığa oxşadır ki, qara gecənin iki taxtasının arasında yerləşmiş və sürtünmə və hərəkət (yəni aramsız hərəkət)in nəticəsində sonda alovlanır və gündüzün parlaq odu, ələmi işıqlandıran Günəş cilvələnilir. Müəllifin aşağıdakı beytlərə yazdığı izahat da maraqlıdır və burada verilməsi yersiz olmaz:

بکبک دری چون در آید عقاب چگونه جهد بر زمین آفتاب
از آن تیزتر خسرو بیلتن بتندی در آمد بر آن اهرمن

در اینجاستا عرجمه ی اسکندر رابه سر کرده ی زنگی در نظر دارد. می خواهد جلالت، تندی و تیزی قهرمان اثر خود را نشان بدهد. او در اینجابه صنایع سخنوری توسل می جوید. مبالغه ی دلنشینی در شعر بکار می برد. میبینید که سرعت عمل و چابکی اسکندر را حتی از سرعت نور هم بیشتر و تیزتر میخواند. این مبالغه است که در خواننده حس تحسین نسبت به اسکندر ایجاد مینماید. از این دو بیت همچنین استنباط میشود که نظامی به علم فیزیک و طبیعیات نیز آشنایی دارد. از نظر دانش مسئله ی سرعت نور را آگاهانه میدانند. (259، 1/112)

Tərcüməsi: Fil cüssəli Xosrov, o əhrimənin üstünə dəri kək-
liyinə qartalın şığıması və günəşin yerə sıçraması (ışığı saçmasın-
dan) da cəld cumdu .

Burada, şair, İskəndərin zəngi sərkərdəsinə həmləsini nəzərdə tutur. Əsərinin qəhrəmanının cəldliyi, sürət və tezliyini göstərmək istəyir. O, burada söz sənətkarlığına arxalanaraq, şeirdə ürəyə yatan mübaligə işlədir. Görürsünüz ki, İskəndərin işinin sürət və cəldliyi işıq sürətindən də çox və tez hesab edir. Bu, oxucuda İskəndərə qarşı xoş hiss yaradır. Bu iki beytdən, həmçinin Nizaminin fizika və təbiyyət elmlərinə bələd olduğu, elm baxımından işıq sürəti məsələsini yaxşı bildiyi müəyyənləşir.

Əlbəttə, Nizami Gəncəainin həyat və yaradıcılığı, dövrü, elm və söz sənətindəki mövqei və s. haqqında müxtəlif dillərdə külli miqdarda tədqiqat işləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Bununla bərabər, bu söz fədasinin dilinin müxtəlif cəhətlərinin tədqiqi və öyrənilməsi məsələsi hələ də elmi fikrin nəzərindən kənar qalmışdır. Nəbu ki, Nizami, böyük filosof, hərtərəfli elmi biliyə malik dahi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, hər şeydən əvvəl şair və söz sahibidir, Elə bir söz sahibi ki, onun hər bir incəliklərini bilir, onu istədiyi şəkildə, istədiyi məqamda işlədir və onun əsasında yeni sözlər, yeni dil vahidləri yaradır.

Nizami dilinin başqa xüsusiyyətləri kimi leksik tərkibinin tədqiqi bir tərəfdən şairin söz sənətinin öyrənilməsi baxımından maraqlı cəlb edirsə, ikinci tərəfdən onun yaşadığı dövrdə fars dilinin müxtəlif cəhətlərinin tədqiqi baxımından da cəlbədidir. Belə ki, şair dövrünün şairi kimi onun çox cəhətlərini özündə ehtiva etmiş onu itib batmağa qoymamış bu günün oxucusuna

yüksək səviyyədə çatdırmışdır. Odur ki, Nizami əsərlərinin dilinin tədqiqi elə XII əsr fars dilinin tədqiqi deməkdir.

Nizami dilinin tədqiqi, xüsusilə, onun leksikasının tədqiqi isə yalnız o zaman mümkündür ki, tədqiqatçının əlində onun əsərlərinin elmi-tənqidi nüsxələri olsun. Sevindirici haldır ki, hal-hazırda şairin bütün əsərlərinin yüksək səviyyədə tərtib olunmuş, tarixən etibarlı nüsxələrə əsaslanan elmi-tənqidi mətnləri mövcuddur.

İşin ikinci mərhələsində hər hansı bir əsərin həmin nüsxələri əsasında tərtib olunmuş lüğəti hazırlanmalı idi. Bu sətirlərin müəllifi, təxminən otuz il əvvəl belə bir lüğəti Nizaminin «İskəndərnamə» əsərinin «Şərəfnamə» hissəsi üzrə hazırlamış, şairin dil vahidlərinin sözlüyünü tərtib edərək, azərbaycanca mənasını vermişdir. (34a) Əlbəttə ki, burada dil vahidlərinin şair tərəfindən nə mənada işləndiyi əsas götürülmüşdür. (34b) Lüğətin hazırlanmasından belə nəticə hasil olmuşdur ki, Nizaminin əsərləri, o cümlədən «İskəndərnamə», XII əsr fars dilinin istər fonetika, istər morfologiya, istər sintaksis, istər leksika və leksikologiya baxımından misilsiz zəngin faktlarla doludur. Burada leksik qrupların formalaşması, biri digəriylə mənə əlaqəsinin daxili bağlılığı, başqa sözlə desək, sözlərin mənə çalarlarının genişlənmə amilləri Nizamiyə məxsus ustalıqla əks olunmuşdur. Bütün bunlar Nizami dilinin xüsusiyyətləri kimi çox maraqlı şəkildə özünü biruzə verir, bununla da fərdi üslub yaranır. Bu cəhətləri işıqlandırmaq üçün, Nizami Gəncəvinin dilinin leksik üslubu, onun «İskəndərnamə» əsəri əsasında bir monoqrafiya şəklində işləməyi məqsəd götürdük. Monoqrafiyanın «Giriş» hissəsində Nizami Gəncəvinin leksikasının öyrənilmə tarixindən danışılmış, göstərilmişdir ki, şairin əsərləri yazıldıqdan az sonra fars dili leksikoqrafiyasının müəllifləri ya ayrıca şəkildə onun hər hansı bir əsərinin leksikasına həsr olunmuş lüğət yazmışlar, ya da ümumi şəkildə farsdilli şairlərin əsərlərinin dilinin müxtəlif səbəblərdən asılı olan çətin sözlərinin lüğətində ondan da misallar vermişlər. Bununla da məlum olmuşdur ki, fars dilinin çox zəngin leksikoqrafiya tarixində leksikoqrafik əsərlərin yaranmasında şairin rolu misilsizdir.

Monoqrafiyanın I fəslində «İskəndərnamə»də işlənən təşbihlərin izah və təhlilini əhatə edir. Nizami şerinin bəlağət və bədiiyyətinin ilk amili olan təşbihlər vasitəsilə əsərdə böyük müşahidəçilik nəticəsi olan bədii ifadələrin yaranma yolları müəyyənləşdirilir, bu yolla şairin leksikasının necə zənginləşməsi əyanlaşdırılır. Fəslin sonunda təşbih predmetləri, təşbih obrazları və əlamətlərinin cədvəli verilir.

«İskəndərnamə»də külli miqdarda üslubi antonimlər işlənməmişdir ki, bunların da əksəriyyəti müxtəlif varlıqların müqayisə və qarşılaşdırılması nəticəsində meydana gəlmişlər. Yalnız «İskəndərnamə»də biri-digəriylə əks mövqedə qarşılaşdırılan bu üslubi antonimlər burada söz axını, rəngarənglik və bədiiilik yaratmaqla yanaşı söz təkrarının qarşısını alır.

Əsərin ikinci fəslində belə dil vahidlərinin yaranma xüsusiyyətlərini əyanlaşdırır.

Son fəslində fars dilində biri-digəriylə sinonim cərgədə işlənməyən sözlərin «İskəndərnamə»də mənaca eyni leksik cərgəyə daxil olma səbəbləri aydınlaşdırılır. Sonda monoqrafiyanı yazarkən istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı verilir.

İ F Ə S İ L NİZAMİ GƏNCƏVİNİN «İSKƏNDƏRNAMƏ» ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN TƏŞBİHLƏR

Nizami Gəncəvinin əsərlərində, o cümlədən «İskəndərnamə»dəki dil vahidlərinin böyük bir qismini obrazlı ifadə vasitələri təşkil edir. Nizami sənətkarlığının parlaq göstəricisi olan bu bədii ifadə vasitələri təkrar olunmaz və orijinaldır. Təbiətdə və insan cəmiyyətindəki müxtəlif varlıqlar və münasibətlərin təsvirində canlı və cansız aləmdən götürülmüş obrazlar şairin əsərlərinin, o cümlədən «İskəndərnamə»nin leksikasını zənginləşdirir, təkrarın qarşısını alır, ona əlvanlıq və rəvanlıq verir.

Bədii təsvir vasitələrinin ana xəttini oxşatma, müqayisə təşkil edir desək yanlışdır. Bu amilin nəticəsində yaranan müxtəlif təsviri vasitələr – təşbih, simvol, epitet və s. kimi poetik ifadə formaları bədii obraz və təyinlə personaj arasındakı oxşar əlamətin təsvirinə – bədii ifadəsinə xidmət edir. Biri digərindən poetik ifadə formalarına görə fərqlənən bu dil vahidlərinin hər biri göstərilən məziyyətləriylə yanaşı, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də nəzəri cəlb edirlər və bu cəhətlərin işıqlandırılması həmin poetik vahidlərin biri digərindən ayrılmasında əsas amillərdən biri ola bilər.

Farsdilli poeziyanın bədii ifadə vasitələrindən söhbət açarkən müəlliflər (71), onların poetik-üslubi xüsusiyyətlərindən az-çox danışsalar da, bu dil vahidlərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Nizami dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən və ona əlvanlıq verib əyaniləşdirən bədii təsvir vasitələrindən biri təşbihlərdir. Bu vasitə Nizami dilində çox geniş işlənərək müxtəlif sahələrə aid varlıqları əhatə edir.

Təşbihlərdə üç ünsür mövcuddur: 1. Təşbih predmeti – personaj, 2. Təşbih əlaməti, 3. Təşbih odrazı. Başqa sözlə deyilsə təşbih, obrazla predmet arasındakı oxşar əlamətin təsvirinə xidmət edir.

Göstərilənlərdən başqa, təşbihlər qrammatik göstəriciləri ilə formalaşmalıdırlar ki, bunlar oxşarlıq bildirən ön qoşmalar, qoşmalaşmış söz və son şəkilçilərdən ibarətdirlər. Bu göstə-

ricilərin rolu təşbihlərin müəyyənləşdirilməsində böyükdür.

Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» əsərində təşbihlərin qrammatik göstəricilərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Oxşarlıq bildirən ön qoşmalar: همچو، چون، چو، چگونه

Sadə və mürəkkəb quruluşlu və biri digərinin fonetik variantı olan bu qoşmalar, adətən təşbih obrazının əvvəlində işlədilərək, nəzəri təşbih predmetinin əlamətinə yönəldir, Azərbaycan dilindəki «kimi» con qoşmasının ekvivalenti rolunu oynayırlar. Məsələn:

زره چون درآمد بر شاه روم فروزنده شد همچواتش زموم (134,79)

Yoldan rum şahının yanına gələndə mumdan yanan atəş kimi parladı.

دماغش زگر می برآمد بجوش بر آورد چون رعد غران خروش (86,38)

Beyni istidən coşdu, şimşək kimi guruldadı.

زسودای هند وصفرای روس فرو شست عالم چو بیت العروس

(56,38)

Dünya, hind qaralığı və rus səfrəsindən gəlin otağı kimi təmizləndi.

بکبک دری چون درآید عقاب چگونه جهد بر زمین آفتاب (97,195)

از آن تیزتر خسرو پیلتن بتندی درآمد بان اهرمن (97,196)

Fil cüssəli xosrov, o əhrimənin üstünə cəld, qartalın kəkliyin üzərinə şığımasından, Günəşin yerə işıq saçmasından da tez həmlə etdi.

2. Qoşmalaşmış sözlər: مانند، بکردار، صفت

Bu qoşmalaşmış sözlər təşbih obrazı ilə izafət birləşməsi əmələ gətirirlər. Məsələn:

سواری سرفراز ترزان گروه بران کوهکن راند مانند کوه (418,93)

O dəstədən bir vüqarlı süvari, o dağyarının üstünə dağ kimi cumdu.

پیاده بکردار یکپاره کوه زیانصد سوارش فروتر شکوه (431,283)

Piyada, bir dağ kimi, beşyüz atlıdan daha təmtəraqlı idi.

ضميرم نه زن بلکه آتشزست که مریم صفت بکر آيستی ست (36,89)

Qəlbim qadın yox, od saçandır, yəni Məryəm kimi bakirə sözlər deyəndir

Qeyd etmək lazımdır ki, ustər klassik və istərsə müasir fars dilində oxşarlıq bildirən sözdüzəldici şəkilçilər sayca kifayət qədərdir və ووش (fam), فام (dis), دیس (san), سان (qune), گونه (qun), گون (vəş), سار (sar) və s. bu qəbildəndir. Bəzi müəlliflər (20 a) bu şəkilçilərlə düzələn sözləri izafət birləşməsi daxilində təşbih obrazı rolunu oynadıqlarını göstərərək fikirlərini aşağıdakı misallarla təsdiq etməyə çalışırlar: گوهرشاهوار، گرزه گاوسار، مرد دیوسار، جهاندار محمود خورشید فش

Əvvəla, verilən misallarda oxşarlıq mənası izafət birləşməsi vasitəsilə ifadə olunduğundan burada təşbih orazi yoxdur. Başqa sözlə yuxarıdakı birləşmələrin ikinci tərəfi birinci tərəfin təyiniidir. İkinci, bu növ düzəltmə sözlər cümlədə müstəqil şəkilçidə işlənərsə təşbih obrazı ola bilərlər.

3. Qoşmalanmış şəkilçi: وار

فلکوار دور از فسوس همه سرآمد ولی پایوس همه (32,32)

Fələk kimi bütün fitnələrdən uzaq, əzəl, amma hamıya səcdə edən

«İskəndərnamə» əsəri üzrə topladığımız təşbihlər bir daha Nizaminin böyük müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olduğunu, hər bir şeyi, istər kiçik olsun, istər böyük, hərtərəfli, ətraf mühitlə bağlı şəkilçidə, ən incə və kiçik əlamətləri nəzərdən qaçırmadan biri digərilə müqayisə edib, tutuşdurub sonra qələmə aldığı təsdiq edir. Şairin əsərlərinə oxucuda böyük inam yaradan bu miniatür tablolar söz sənətinin ecazkar qüvvəsilə personajların daxili və zahiri əlamətlərini, müxtəlif xarakterləri, insani məziyyətlər, canlılar aləminə aid müxtəlif cəhətlər, səxavət, şücaət, igidlik, mərdlik, nəciblik, xeyirxahlıq, bədxahlıq kimi müsbət və mənfi mücərrəd anlayışlar, müxtəlif keyfiyyət, emosiya, iş, hal, hərəkət və hadisələrin necə-

liyini – əlamətini canlandırırırlar ki, bunun üçün Nizami çox geniş sahələrə müraciət etməli olmuşdur.

«İskəndərnamə»də işlənen təşbih obrazlarını sahələr üzrə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Heyvanat aləmindən alınmış obrazlar:

گوزن کهن (gəvəzn-e kohən)-qoca maral, سڭم، شیرجوان (şir-e cəvan)- cavan şir, تند ازدها (tondəjdəha)-güclü əjdəha, عقاب (oğab)- qartal), پروانه (pərvanə)-pərvanə), گراز دورنگ (qoraz-e dorəng)- ağ-qara vəhşi donuz, مار (mar)- ilan, شیر (şir)- şir, مارگنج (mar-e gənc)-xəzinə ilanı, تند شیر (tondşir)- güclü şir, زنبورگیلی (zənbur-e gili)- Gilan arısı, موروملخ (mur-o-mələx)-qarişqa və çəyirtgə, شیر شیره (şərzeşir)- yırtıcı şir, شیرسیاه (şir-e siyah)- qara şir, شیرسیاه (şərzeşir-e siyah)-qara yırtıcı şir, گورگراژنده (qur-e qorazənde)-şuxyerişi gur, ازدها (əjdəha)- əjdəha, نحل (nəhl)- arı, مارسیاه (mar-e siyah)- qara ilan, نهنگ (nəhəng)- nəhəng, دیو شیر (xoraməndeşir)- qorxmaz şir, طاوس (tavos)-tovus, اهووی ماده (ahu-ye made)- ana ahu, نر طاوس (tavos-e nər)- atatovus, مرغ (morğ)-quş, پیل مست (pil-e məst)- qəzəbli fil, روباه (rubah)- tülkü, بلبول (bolbol)- bülbül, زاغ (zağ)- qarqa, خرامان تدرو (xoramantəzərv)- şuxyerişi qırqovul, روباه حيله ساز (rubah-e hilesaz)- kələkbaz tülkü, کزدم (kəjdəm)- əqrəb, مارکهن (mar-e kohən)- qoca ilan, پلنگ (pələng)- pələng, پیل (pil)- fil, غرنده (ğorəndeşir)- nəriləyən şir, کبگ دری (kəbk-e dəri)- dağ kəkliyi, شیرنر (şir-e nər)- ataşir, شیرمست (şir-e məst)- qəzəbli şir, سگ (səg)-it, مار، پیچیده (piçidemar)- qıvrılmış ilan, hirsələnmiş ilan, پیله (pile)- barama qurdu, زنبور نیشتر (zənbur-e niştər)- tikanli arı, خراس (xəras)- dəyirman ulağı, روباه و گرگ (rubah-o-qorq)- tülkü və canavar, پست ماهی (pošt-e mahi)- balıq beli, کبک (kəbk)- kəklik, روباه لنگ (rubah-e ləng)- çolaq tülkü, اهو (ahu)- ceyran, گرگ و شیر (qorq-o-şir)- canavar və şir, پرکنده (pərkənde tavos)- dağılmış tovus, مرغ دو پر (morğ-e dopər)-

ikiqanadlı quş, تند بوز (tondyuz)-güclü ov pələngi, çöl pişiyi, شیر دمان (şir-e dəman)- coşmuş şir, سرخ پیلان جنگی (sorxpilan-e cəngi)-qırmızı döyüş filləri, آهوبره (ahubərə)- ceyranbalası, زرافه (zərrafe)- zürafə, ازدهای سیاه (əjdəha-ye siyah)- qara əjdəha, نره شیر (nər(r)eşir)- ataşir, مور (mur)-qarişqa, کرگدن (kərgədən)- kərgədan və s.

Heyvanat aləmindən götürülmüş canlı varlıqların hər birinin nə məqsədlə bədii obraz kimi işlədilməsinə nəzər salaq:

1. گراز دورنگ (qoraz-e do rəng)- iki rəngli çöl donuzu.

برآمیخته لشکروم و زنگ سپیدو سیه چون گراز دورنگ (93,142)

Rum və zənci qoşunu iki rəngli vəhşi donuz kimi ağ-qara (bir-birinə) qarışmışdı.

Əvvəla beytdən mə'lum olur ki, təşbih obrazı ağ və qara rənglidir, çünki, təşbih predmetləri ağ dərili rumlar və qara dərili zəncilərdir.

Beytdə rum yəni İskəndərin qoşununun əsgərləri ağ dərili olduqlarına görə ağ rəngin üslubi sinonimi, onlarla döyüşən zəncilərin dərisi qara olduğuna görə qara rəngin üslubi sinonimi kimi verildiyindən bu iki qoşunun vuruşda biri digərinə qarışması zahirən iki zolaqlı çöl donuzunun görkəmini xatırladır. Başqa sözlə burada təşbih obrazı ağ və qara zolaqlı vəhşi donuz, təşbih predmeti rum və zənci qoşununun döyüş səhnəsi, təşbih əlaməti isə ağ və qara rənglərin sintezidir.

2. رنبر گیلی (zənbur-e gili)-Gilan arısı

چوزنبورگیلی کشیدند نیش بزنبوره زنبور کردند نیش (72,75)

Gilan arısı kimi neşətlərini işə sahib arı kimi sancırdılar.

Beytdə Gilan arısı, nizə, ox və buna bənzər digər silahlarla döyüşə hazır dayanmış əsgərlərin üslubi sinonimi olduğundan o, təşbih obrazı, arı döyüşən əsgər, yəni təşbih predmeti, arı kimi sancmaları isə döyüşün təşbih əlamətidir. Beytin digər bədii xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, predikat, yəni «نیش کردند» məcazi

mənada işlədilərək «sancılar» yox «vuruşdular» kimi başa düşülməlidir.

3. مار گنج (mar-e gənc)- xəzinə ilanı

بایرودرآمدکمان را شکنج شتابان شده تیر چون مار گنج (179,65)

Kaman gərildi, oxlar xəzinə ilanı kimi şığıdılar.

Beytdə təşbih obrazı hərəkətin, yəni oxun sürətinin dərəcəsinə əyanlaşdırır ki, bu sürət xəzinə ilanının məqsəd sürətidir. Odur ki, beytin ikinci sətirində oxun sürəti təşbih predmeti, xəzinə ilanının hərəkəti təşbih obrazı, ilanın hərəkət sürəti təşbih əlamətidir. Yəni, kamaydan atılan oxun sürəti, xəzinə ilanının hərəkət sürətinə oxşadılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, heyvanlar aləmindən təşbih obrazı kimi istifadə «İskəndərnamə»də nisbətən genişdir. Bunu, əlbəttə, əsərdə baş verən hadisələr, əsasən də müharibələrlə əlaqələndirmək lazım gəlir. Beləki, burada qəhrəmanların igidliyi, şücaəti və səxavəti, qəhrəmanlıq və kələkbazlığı, qocalıq və zəifliyi, mənfəi və müsbət xarakterləri, məsumluq və gözəllikləri, etibarlılığı, xarici görkəmi və s. əlamət və keyfiyyətləri müvafiq fauna növləri ilə müqayisə olunmuşlar. Onların nə qədər əlvan, rəngarəng bədii çalarlarla zəngin olduğunu və Nizami Gəncəvinin onu əhatə edən təbiəti və orada baş verən hadisə və dəyişiklikləri nə qədər dərin və əhatəli şəkildə müşahidə edərək, onları bədii ədəbiyyata təşbih obraz kimi daxil etməsinə, əsərlərinin dilini bu hesaba necə yığcam və orjinal etməsinə əyani göstərmək üçün aşağıdakı beytlərə müraciət etmək yerinə düşər:

Heyvanat aləmindən götürülmüş təşbih obrazları müxtəlif məqsədlərlə əlaqədar olsalar da, onların əsas hissəsi, əsərin personajlarının müxtəlif hal və hərəkətlərinin ifadəsi ilə əlaqədar təşbih obrazına çevrilmişlər. Bunların içərisində müharibə səhnələrində döyüşən ordunun əskərlərinin mənfəi və müsbət cəhətlərini, döyüş qabiliyyətlərini, zahiri və daxili məziyyətlərini, bir sözlə onların mənəvi və fiziki dəyərlərini səciyyələndirən heyvanat ələmi xüsusi ilə nəzəri cəlb edir.

4. تند ازدها (tondəjdəha)- güclü əjdəha

بخسرو در آمد چو تند ازدها   براو کرد زخمی چو آتش رها (98,216)

Şahın üstünə güclü əjdəha kimi gəldi, ona atəş kimi bir zərbə vurdu.

Beytdə işlənən «تند ازدها», şaha hücum edən döyüşçünün daxilən qoxmazlığından irəli gələn cəsarətli hücum tərzinin bədii obrazıdır. Başqa bir yerdə «ازدها» kəsicilə silahlar olan qılınc və xəncərin obrazı kimi verilmişdir:

اگر کردی این خوی ماران رها   وگر نه من وتیغ چون ازدها (156,18)

Əgər ilan tinətindən əl çəkməsən, mən və əjdəha kimi xəncər (səninləyik)

Beytdə təşbih obrazı xəncərin əjdəha kimi amansız və öldürücü olduğunu göstərir.

5. شیر (şir) - شیر. Bu obraz bəzən özünün epitetləri, yəni bədii təyinləri ilə birlikdə verilir ki, bu zaman onun ifadəliliyi daha güclü olur. Belə epitetlərə تند (tond)-güclü, غرنده (ğorrənde)- nəriləyən, شرزه (şərze)-yırtıcı və s. sözlər daxildir.

شه ازخشمناکی چو غرنده شیر   که آرد گوزن گران را بزیر (112,91)

یکی را بفرمود تازان گروه   بیرند سرچون یکی پاره کوه (113,91)

Şah, hirsindən kök maralı yaxalamış nəriləyən yırtıcı şir kimi

Oradakılardan birinə buyurdu ki, dağ cüssəli birisinin başını kəssinlər

Yuxarıdakı beytlərdə «ağır maralı yaxalamış nəriləyən yırtıcı şir», şahın (İskəndərin) nə vəziyyətdə əmr verməsinin obrazıdır.

«İskəndərnamə»də «عقاب»-qartal da təşbih obrazı kimi istifadə edilmiş, burada onun xarakter çalarları, o cümlədən uçuş sürəti, gücü, ov üzərinə cəsarətlə şığıması, amansızlığı ona oxşadılan personajların daxili və xarici keyfiyyətlərinin müvafiq, yığcam və aydın şəkildə təqdiminə səbəb olmuşdur. Məsələn:

بکبک دری چون درآید عقاب   چگونه جهد بر زمین آفتاب

از آن تیز تر خسرو بیلتن   بتندی درآمد بان اهرمن (195,196,97)

O Əhrimənin üstünə, qartalın dağ kəkliyinin üzərinə şığıması, günəşin yerə işıq saçmasından daha sürətlə cumdu.

Beytdə döyüşçünün hərəkət sürətinin iki obrazı vardır. Birinci qartalın, ikinci Günəşin. Başqa sözlə, iki beyti əhatə edən cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi təşbih obrazlarının sürət dərəcəsi ilə formalaşır, bununla da əsərin dilinin bədii ifadəsi güclənir.

Heyvanat aləmindən götürülmüş təşbih obrazları arasında ilanın da özünə məxsus yeri vardır. Nizami beytlərində bu obraz aşağıdakı məqsədlərlə əlaqədar müşahidə olunur:

1. Qəzəb və hirsin ifadəsi üçün:

شه زنگ چون گوش کرد این سخن   بیچید بر خود چو مار کهن (89,37)

Zənci şahı bu sözü eşidəndə qoca ilan kimi qıvrıldı

2. Qorxu nəticəsinin ifadəsi üçün:

چو ترسنده ازدها کردشان   چو ماران بصحرارها کردشان (92,124)

Onları əjdəha kimi qorxutdu, ilan kimi səhraya buraxdı

3. Əzmkarlığın ifadəsi üçün:

بگفت این وبرزد بابر و شکنج   چوماری که بیچد ز سودای گنج (96,178)

Bunu deyib xəzinə əzmində olan ilan kimi qaşlarını çatdı.

4. Kömürün təsviri üçün:

باتش بر آن شوشه مشگ سنج   چو مارسیه بر سرچاه گنج (277,28)

Odun üzərində kömür xəzinə çalası üstündəki qara ilan kimi idi

5. Döyüş tərzinin ifadəsi üçün:

پس و پیش چنیرجهاند چومار   چپ و راست آتش زند چون شرار (347,108)

Önə, arxaya ilan kimi od püskürür, sağa, sola qığılcım kimi od vurur

6. Döyüşçülərin qılınc yarasının ifadəsi üçün

دلیران شمشیرزن بیشمار   بمردم گزائی چو بیچنده مار (405,21)

Saysız-hesabsız qılincvuranlar, adamları hirsli ilan kimi sancırdılar

«İskəndərnamə»də, göstərilənlərdən başqa, insanın mənəviyyatı və fəaliyyət xüsusiyyətlərini səciyyələndirən əlamət və keyfiyyətlərinin bədii ifadəsi üçün də heyvanat aləminə müraciət olunmuş, oradan təşbih obrazları seçilmişdir ki, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Qəhrəmanlıq, igidlik və şücaət:

کمند افکنانی که چون تندشیر درآرندسرهای پیلان بزیر (405,22)

Güclü şir kimi fillərin başlarını (ayaq) altına salan kəmənd atanlar.

ززینش درآورد چون تندشیر زتارک بیفتاد ترکش بزیر (438,376)

Onu güclü şir kimi yəhərindən saldı, başından dəbilqəsi düşdü.

سوی روسی آورد یک ترکناز چوتندازدهائی دهن کرده باز (454,42)

Rusa sari ağzını açmış güclü əjdəha kimi hücum etdi.

الانی سواری چو غرنده شیر بر آمد سیاه ازدهائی بزیر (429,252)

Atlı Əlani, altında qara əjdəha(qara at), nəriləyən şir kimi (meydana) çıxdı.

بشروه درآمد چوشیر دمان زدنیا ندادش زمانی امان (423,166)

Şorvənin üzərinə coşmuş şir kimi gəldi, ona dünyada (yaşamağa) aman vermədi

بکوشیم کوشیدنی چون نهنگ نمائیم ازین گلستان بوی ورنگ (408,63)

Nəhəng kimi vuruşaq, bu gülüstanın rəvnəğini pozaq.

چوشیران پیرخاش خو کرده ایم نه چون روبهان دنبه پرورده ایم (415,62)

Tülkülər kimi hiylə və məkrə yox, şirlər kimi döyüşə adət etmişik.

چنان ضربتی زد برآن نخل بن که شیرجوان برگوزن کهن (98,219)

O nəxlboyluya, cavan şirin qoca sığına vurduğu zərbə kimi zərbə vurdu.

مبارزطلب کرد چون پیل مست کسی کامد ازپای پیلان نرست (417,84)

Məst fil kimi döyüşü tələb etdi, gələnlərin ayağından xilas olmadı.

زروسی درآمد سواری چوپیل رخی چون بقم چشمهائی چونیل (418,99)

Ruslardan tüzü bakan rəngli, gözləri Nil kimi bir atlı fil kimi irəli çıxdı.

همان اهرمن روی د ژخیم رنگ درآمد چون پیلان جنگی بچنگ (437,355)

Həmin Əhrimənüzlü yırtıcı, vuruş filləri kimi döyüşə girdi.

2. Hiyləgərlik:

چوشیران ز سرینجه بگشای چنگ جورویه میارای خودرا برنگ (25,4)

Şirlər kimi vuruşa gir, tülkü kimi hiyləgərlik etmə.

دوسوراخ چورویه حیلە ساز یکی سوی شهوت یکی سوی آز (84,10)

Hiyləgər tülkü kimi ikimcyli(dirlər), biri şəhvət, biri fitnə.

3. Qocalıq və zəiflik.

چنین چند را کشت تا نیمروز چو آهوی بی کرده راتند شیر (416,71)

Günortayadək bir neçə beləsini, ahunu haxlamış yırtıcı şir kimi öldürdü.

د لیری کند با من این تا د لیر چو گورگرازنده با شزره شیر (148,70)

Bu qorxaq, mənə şux gurun yırtıcı şirə güc göstərdiyi kimi güc göstərir.

گروھی که بریل کردند زور فتاندن چون پیله دریای مور (110,62)

Filə güc göstərən qrup barama toxumu kimi qarışqa ayağına töküldülər.

بغلنید آن شیرنخجیرسوز چو آهویره زیرچنگال یوز (441,421)

Ovlağı yandıran o şir, bəbir pəncəsində çabalayan ahu balası kimi yerdə çabaladı

4. Mənfı xarakter

سیاهان که ماران مردمنند نه مردم همانا که اهریمتند (89,85)

Adamsancan ilanlar olan qaralar, adam deyil Öhrimən-sifətdirlər.

ولیکن چوگزدم بهنگام هوش نه سوراخ دیده نه سوراخ گوش (84,11)

Əqrəb kimi hirslənəndə, nə görür, nə eşidirlər.

تی چند را زان سپاه درشت بییک زخم یکزخم چون سگ بکشت (103,271)

O nəhəng ordudan bir neçəsini bir zərbə ilə it kimi öldürdü

درین همبندی چو روباه و گرگ توسرکوچک آبی ومن سربرزرگ (262,190)

Bu tülkü və canavar döyüşündə sən məğlub,mən qalib olacağam.

همه رهزنانند چون گرگ و شیر بخوان نا دلیرند و برخون دلیر (385,41)

Hamısı canavar və şir kimi yolkəsənlərdir, yeməyə meyl etməz, qanıçənlərdir

چوطاوس نرخاصه در نیکویی چو آهووی ماده زیبی آهووی (250,24)

Gözəllikdə ata tovus, eybsizlikdə ana ahu kimidir.

6. Xarici görkəm:

زروسی درآمد سواری چوپیل رخی چون بقم چشمهای چونیل (418,99)

Rus ordusundan üzü bakan (qırmızı), gözləri nil kimi bir atlı, fil kimi çıxdı

زیبشانی هریک از مرد وزن سرونیست برسته چون کرگد ن (434,324)

Hər bir qadın və kişinin alnında kərgədan (buynuzu) kimi buynuz bitmişdir.

شه از شرم آن ماهی چون نهنگ چوزرافه از رنگ میشد برنگ (264,213)

Şah, o nəhəng (əzəmətli) balıqdan utandığından, zürafə kimi rəngdən rəngə düşürdü.

نه اهوولی نافه از مشگ پر چوندندان آهو برآموده در (15,13)

Ahu deyildir, amma göbəyi müşklə doludur,(dişləri) ahu dişləri kimi düzülmüş dürdür.

خدنک سه پر کرده ز آهن گزار چومرغ دوپربرسرمرغزار (413,34)

Üç qanadlı ox dəmirdən keçərək çəməndə qanadaçmış quşa oxşayırdı

شده بلبله بلبل انجمن چوکبک دری فقهه در دهن (276,21)

Kuzə, nəğməli dağ kəkliyi kimi məclisin bülbülü olmuşdu

چوشد نازپرورده آن شاخ سرو خرامنده شد چون خرامان تذر و (68,65)

O sərv qanadı (İskəndər), boy atcaq şuxyeriyən qırqovul kimi yeridi

سلاح از تنم رسته چوشیرتر زیولاد دارم سلاحي دگر (96,170)

Nər şir kimi silahım bədənimdən, başqa silahım puldandır.

بروحملۀ برد چون شیرمست یکی گرزۀ شیریکرید ست (98,210)

Əlində şircüssəli bir kürzə, məst şir kimi ona həmlə etdi.

جویر آفاق شد گا وگردون دلیر برآمد ستاره چون دندان شیر(82,56)

Göyün öküzü afaqa üstün gələndə ulduz şir diş kimi parladi

سپاهی چون زنبوریا نیشت زغوغای زنبورهم بیشتر(141,67)

Tikanlı arı kimi bir ordu, (səs-küyü) arının səs-küyündən də artıq

دو لشگر چوموروملخ تاختند نبردی جهان در جهان ساختند (171,73)

Qarışqa və çəyirtgə kimi (saysız) iki ordu, (bir-birinə) şığıdılar, dünyada dünya müharibəsi etdilər.

زهر سوکشان زنگی چون نهنگ بگردن درافساریا با لهنگ (110,59)

Hər tərəfdən boğazında cilov ya ləhəng (olan) nəhəng kimi zəncini dartaraq (gətirirdilər).

باتش برآن شوشه مشگ سنج چومارسیه برسرچاه گنج (277,28)

Odun üzərində o müşgölçən təbəqə(kömür),xəzinə çalası üzərindəki qara ilan kimi idi.

7.Keyfiyyət:

دلبران شمشیرزن بیشمار بمردم گزایی چویبچنده مار(405,21)

Saysız qılınçvuran igidlər hirsələnmiş ilan kimi adamı sancırlar.

8. Sürətli hərəkət:

شه ازهم درید آن خورش رابزور چوشیری که اوپردرد چرم گور(92,119)

Şah o xörəyi, şirin gur dərisini parçaladığı kimi zorla parçaladı

یتا قی بامد شدن چون خراس نیاسود دراجه ازبانگ پاس (176,14)

Gözətçi dəyirman kimi fırlanır, istehkam karaulun səsinədən yorulmuşdu.

شه روم درقلب چون تندشیر چوکوهی روان خنگ ختلی بزیر(436,349)

Rum şahı,(ordu) mərkəzində coşmuş şir kimi,ağ xetli ati üstündə dağ kimi hərəkətdə idi.

9.Fədakarlıq:

باتشکشی باز مالید گوش چویروانه کایدش خون بجوش(96,180)

Atəşi söndürməyə qanıcoşmuş pərvanə kimi can atdı (fədakarlıq etdi)

10.Hirs, qəzəb:

شه زنگ چون گوش کرد این سخن بیبچید بر خود جومارکهن(89,85)

Zəngibar şahı bu sözü eşidəndə qoca ilan kimi qıvrıldı (hirsələndi)

بگفت این و برزد بابروشکنج چوماری که بیبچید زسودای گنج(96,178)

Bunu dedi və xəzinə istəyilə qıvrılan ilan kimi qaşlarını çatdı

سیه رویتزان یکی دیوسار بیبچش درآمد چویبچنده مار(107,14)

Ondan daha qara bir divsar qıvrılmış ilan kimi qıvrıldı (hirsələndi).

از آن طیرگی شاه لشکرشکن بیبچید چون ماربرخویشتن (438,383)

Qoşun məğlub edən şah o zirəklikdən qıvrılmış ilan kimi qıvrıldı(hirsələndi)

جهانجوی دارازقلب سپاه برآشت چون شرزه شیرسیاه (170,52)

Dünya arzusunda olan Dara, ordunun mərkəzində coşmuş şir kimi coşdu.

11.Qorxu:

چوترسنده ازدها کردشان چوماران بصحراها کرد شان(92,124)

Onları əjdəhadan (qorxan kimi) qorxudaraq, ilan kimi səhralara buraxdı.

چودشمن خبریافت کامد پلنگ بسوراخ درشد چوروباه لنگ (322,79)

Yağı, pələngin (İskəndərin) gəlməsindən xəbər tutcaq, axsaq tülkü kimi yuvasına qaçdı.

12. Döyüş nəritisi:

تبیړه بغرید چون تند شیر در آمد برقص اژدها ی دلیر (179,53)

Baraban hirsli şir kimi nərildədi, qorxmaz əjdəha(atlar) rəqs etdi.

13. Kəmiyyət:

زدیگر طرف لشکرارای روم برآراست لشکر چونحلی زموم (169,36)

Başqa bir tərəfdən Rum sərkərdəsi mumdan arı yuvası kimi(çoxsaylı) ordu düzəldi.

14. Mütilik, zəiflik:

بهنگام سرینجه روباه لنگ چگونه نهه پای پیش پلنگ (153,143)

Əlbəyaxa döyüş vaxtı, axsaq tülkünün pələngin qarşısında dayandığı kimi

Göründüyü kimi, müvafiq şəkildə seçilmiş bu obrazlar əsərin dilinə təsirlilik, əyanilik gətirməklə yanaşı, onu bu sahədə işlənən söz və terminlər, heyvanlar aləminə aid maraqlı məlumatlarla zənginləşdirmişdir.

2.Səma və səma cisimləri də Nizami dilində, o cümlədən «İskəndərnamə»də işlənən maraqlı obrazların münasib mənbələrinədir. Bu sahə özünün rəngarəngliyi, əlvanlığı və müxtəlifliyi ilə bədii əsərlərin dilini zənginləşdirmişdir. Nizami dilində onlardan təşbih obrazı kimi necə və nə məqsədlə istifadə olunması çox maraqlıdır. Məsələn, ستاره - ulduz əsasən parıltı, işığın obrazı kimi çox təsadüf olunmuş və olunur. Nizamidə isə kəsici silahların, o cümlədən qılınc və xəncərin üstünə çəkilmiş cila və zəhərli maddənin- پلارک (pəlarək)-in parıltısının obrazı kimi işlənmişdir.

پلارک چنان تافت از روی تیغ که درشب ستاره زتاریک میغ (93,139)

Pəlarək, xəncərin üzərindən gecə, qara buludlar arxasındakı ulduz kimi parıladı.

Və yaxud:

چو زهره بیابیل در آمد نخست زهاروتیان خاک آن بوم شست (210,51)

(O-İskəndər), əvvəl, Zöhrə kimi Babilə gəlib o ölkənin torpağını harutilərdən (sehrbazlardan) təmizlədi.

Bədii ədəbiyyatda, əsasən qadın, qız, gəlin, ana, aşiq, məşuq kimi lirik personajların, işıq, parıltı v. s. obrazı olan زهره (zöhrə) ulduzunun yuxarıdakı beytdə İskəndərin xarakterindəki sərvəqlik və işgüzarlıq cəhətinin ifadəsi üçün obraz seçilməsi maraqlıdır. Burada زهره ulduzunun məşhur Babil əhvalatı İskəndər üçün belə bir obrazın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nizami beytlərində Zöhrə üldüzü başqa cəhətləri ilə əlaqədar da təşbih obrazına çevrilmişdir. Belə ki, bu ulduz yuxarıdakı beytdən fərqli olaraq aşağıdakı beytdə nəğməkarlığı, musiqi alətlərində müxtəlif ləhn və ahəngləri bəstələməsi ilə əlaqədar onları ağır olsa da öz əlində tutması əsas götürülərək təşbih obrazı olmuşdur.

بیاد شه آن مشتری پیکران چو زهره کشیدند رطل گران (280,67)

Şahın sağlığına o müştəriqamətli (gözəllər), iri qədəhlər qaldırdılar

Zöhrə, farsdilli ədəbiyyata həm də sehrbaz ulduz simvolu kimi daxil olmuş, həmçinin Nizami beytlərində də onun bu cəhəti özünü nəzərdən qaçırılmamışdır. Aşağıdakı beytdə şair özünün söz sənətkarlığının sehrini Zöhrənin mifik sehrbaz Harutla olan sehriylə müqayisə edərək onları təşbih obrazı kimi götürmüşdür.

دلیم با زبان درسختن پروری چو هاروت وزهره بافونگری (22,25)

Qəlbim dilimlə söz qoşmaqda Harutla Zöhrə kimi sehrbazlıqdadır(lar).

«İskəndərnamə»də təşbih obrazı kimi aşağıdakı səma ci-

simlərinin də adlarına təsadüf olunmuşdur ki, obrazlar personajları zahiri görkəm və müxtəlif cəhətdən təcəssüm etdirərək, oxucuda onlar haqqında təsəvvür yaradır, onu gücləndirirlər. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

مشتري (moštəri)- 12 aydan ibarət parlaq səyyarədir.

معنی چوزهره برامشگری صراحی درخشنده چون مشتری (279,60)

Mügənni, Zöhrə kimi nəğməkarlıq edir, sürahi, Müştəri kimi parlayırdı.

آفتاب (aftab)- Günəş

پس ویش چون آفتابم یکیست فروغم فراوان فریب آندکیست (33,41)

Hər tərəfim Günəş kimi eynidir, işıgım çox, yalanım azdır.

سپهر بلند (sepehr-e bolənd)- uca fələk

درخانه را چون سپهر بلند زدم برجها ن قفل ویر خلق بند (35,68)

Evin qapısını, uca fələklər kimi dünya üçün qıfılladım, xalqın üzünə bağladım.

Yuxarıdakı son iki beytdəki آفتاب - Günəş və سپهر بلند (sepehr-e bolənd)- uca fələk, Nizaminin özü üçün işlətdiyi təşbih obrazlarıdır. Birinci təşbih obrazından müəllifin məqsədi belə müəyyənləşir ki, şair Günəş kimi hər tərəfə eyni münasibətdədir, (sözünün) ziyası çox, yalanı yoxdur. İkinci təşbih obrazında, şair (əsərlərini yazarkən) evinin qapısını uca fələk kimi dünyanın və xalqın üzünə bağladığını bildirir. Burada, əlbəttə ki, şairin və uca fələyin məqsədləri müsbət və mənfi xarakterliliyinə görə fərqlidir. Yəni şairin qapını bağlaması birbaşa, uca fələyin qapısını xalqın üzünə bağlaması isə məcazi mənada verilmişdir.

خورشید (xoršid)- Günəş

برآمد چو خورشید بالای تخت فلک در غلامی کمر کرده سخت (225,142)

Günəş kimi taxta oturdu, fələk nökrəçilik üçün kəmərinə bərkıtdi.

براقی شتابنده زیرش چوبرق ستامش چو خورشید در نور غرق (15,10)

Altında ildırım kimi sürətlə gedən Buraq, qoşqusu Günəş kimi parlaq (nuraqərq)

ماه (mah)- ay

هزارش زن بکردر پیشگاه بخدمت کمر بسته هر یک چوماه (250,26)

Qarşısında ay kimi (gözəl) min bakırə qızın hər biri xidmətə hazır (idi)

ماه (məh)- ay

اگر بر فروزی چومه صد چراغ زخورشید باشد برو نام داغ (22,36)

Ay kimi (ışıqlı) yüz چراq yandırsan (belə) Günəş ona tənə edər

سطلاب فرزانه در آفتاب بطالع گرفتن چومه در شتاب (454,38)

Fərzanənin (Platonun) teleskopu Günəş ətrafında fırlanan ay kimi tale axtarırdı.

مهتاب (məhtab)- ay

حریره رفاق دو پرویزی چومهتاب تابنده از روشنی (272,320)

Unu ələkdən (ikiqat) keçirilmiş nazik lavaş işıqdan parlayan ay kimi idi.

Yuxarıdakı son iki beytdə ayın hərəkəti teleskopun sürətinin, ayın parlaqlığı isə «çıraq» və «lavaş»ın parlaqlığının bəddii ifadəsi üçün təşbih obrazıdır. Başqa sözlə desək, təşbih orası birinci beytdə tərz-i-hərəkət zərfliyi, ikincidə təyin rolunda işlədilmişdir.

سپهیل (soheyl)- Ulduz adıdır

یمن را برافروخت از گرد خیل چنان چون ادیم یمن راسهیل (244,61)

Yəmən, qoşun tozundan, Süheylin Yəmən ədimini parlatdığı kimi təmizlədi.

Beytdə təşbih predmeti Yəmən torpağının düşmən qoşunundan təmizlənməsi, təşbih obrazı isə Suheyl (İskəndər) ulduzunun Ədimi parlatmasıdır. Beytin yaranmasında, qədim Yəmən dəri

istehsalı texnologiyasının üsullarından biri əsas götürülmüşdür. Belə ki, Ədim gönü emal olunub dəri şəklinə salınandan sonra, onun parlaqlığı və işıq sacması üçün müəyyən qədər Süheyl ulduzunun altında qalması vacib və zəruri bir proses olmuşdur.

Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, «İskəndərnamə»nin 1983-cü ildə nəşr olunmuş filoloji tərcüməsində Nizami dilinin göstərilən cəhətləri unudularaq xətalara yol verilmişdir. Aşağıdakı beytlərin tərcüməsinə diqqət edək:

چو شرط پرستش بجای آورید   ادیم یمن زیریای آورید (244,60)

یمن را برافروخت ازگرد خیل   چنان چون ادیم یمن را سهیل (244,61)

Pərəstiş şərtini yerinə yetirincə, Yəmən dərisini ayağının altına aldı.

Ordunun tozu ilə Yəmənə parlatdı, o cür ki, Yəmən dərisini Süheyl ulduzu parladırdı (196).

Əvvəla, birinci beytin ikinci sətrinin tərcüməsi belə olmalıdır: Yəmən torpağına qədəm basdı (daxil) oldu. İkinci, Nizami burada «ədim»i torpağın metanomiyası kimi işlədərək əsərinin dilinə əlvanlıq verən üslubi sinonim yaratmışdır. Səbəb isə odur ki, Yəmən torpağının-Ədimin parıldaması (düşmənin ordusunun tozundan təmizlənməsi) üçün Süheyl ulduzunun (İskəndərin) ziyasına ehtiyacı var idi. Üçüncü, ordunun tozu ilə yeri parlatmaq mümkün olan iş deyildir.

کوکب (koukəb)-ulduz

سپرهای زربفت نادوخته   سپرهای چون کوکب افروخته (457,21)

Tikilməmiş zərbəft hərbi geim (bıçım)ləri, ulduz kimi parlaq qalxanlar.

پروین (pərvin)- ulduz adıdır.

کنیزان چوپروین بیبرامنش   زتارک درآموده تا دامنش (270,296)

Ətrafında (üstünə)başdan ayağa qədər dürr düzən Pərvin kimi kənzilər.

Beytdə, Pərvin (Sürəyya) ulduzunun səmada altı ulduz

əhatəsində olması əsas götürülmüşdür. Burada, Pərvin, Nüşabənin ətrafında qulluq edən başdan ayağa dürr içində olan kənzilərin təşbih obrazıdır.

مکمل بگوهر قبا ئی پرند   چوپروین بگوهر کشتی ارجمند (315,90)

İnci ilə bəzədilmiş ipək qəba, inci ilə dolu Pərvin kimi qiymətli (idi)

'گوهر کشتی' (qouhər kəşi)- incidaşına, Pərvinin tək deyil, başqa ulduzlar (dürlər)lə dolu olmasına işarə olub, qəbanın qiymətliliyinin bədii ifadəsi üçün təşbih əlamətidir.

انجم (əncəm)-ulduz

چوانجم بر آراست لشکر گهی   کشیده بگردون در ودر گهی (404,117)

Ulduz kimi bir hərbi dışərgə düzəltdi, uca iqamətgahlar yüksəltdi.

Nizami dilində bədii epitetlər işlədilmiş cözbirləşmələrdən də təşbih obrazı kimi istifadə olunmuşdur. Belə hallarda təşbih obrazı əlvanlığı ilə bərabər təşbih əlamətini daha dəqiq ifadə edir. Məsələn, aşağıdakı beytlərdə işlənən təşbih obrazı kimi işlənmiş رخشنده ماه (rəxşənde mah)- parlaq ay, رخشنده مهر (rəxşənde mehr)- parlaq günəş sözbirləşmələrində bədii epitetlər təşbih əlamətini dəqiq və birbaşa ifadə edir.

رخشنده ماه (rəxşənde mah)- parlaq ay

چو رخشنده ماهی که در وقت شام   برآید ز مشرق چو گردد تمام (270,295)

Axşam bədrələnərək Məşriqdən çıxan parlaq Ay kimidir.

Beytdə verilmiş təşbih obrazının təşbih pədməti, əvvəlki beytdə verilmiş Nüşabədir, təşbih əlaməti isə onun istər siması, istərsə də geyiminin Şərqdən tülu edib axşam şəfəq saçan parlaq aydır. Və ya:

رخشنده مهر (rəxşənde mehr)- parlaq Günəş

سکندر بر افراخت سر بر سپهر   روان کرد مرکب چو رخشنده مهر (327,24)

İskəndər başını göylərə qaldırdı, atı(nı) parlaq Günəş kimi sürdü. Ölbəttə, parlaqlıq, təşbih pədməti Günəşin (İskəndər)in əlamətidir.

3. Nizami dilində işlənən təşbih obrazlarından bir qrupu da qədim silah növlərinin əsasında yaranmışdır. Bu obrazların işlədilməsi əsərdə müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar yaranmışdır. Belə ki, bu silahlar cisimlərin itilik, kəsicilik, məhv etmə, öldürmə xüsusiyyətləriylə əlaqədar vahiməlik, qorxu simvolları kimi təsəvvürdə həkk olunmuş olsalar da, onların digər məqamlarda, hətta ən xoş məram daşıdıqları belə özünü göstərir. Məsələn, dediklərimizə aşağıdakı beytdə işlənən تیر sözünün təşbih obrazı kimi işlənməsinə diqqət edək:

همه نار پستان بیلا چو تیر ز پستان هریک شکر خورده شیر (251,44)

Hamısı nar sinəli, ox qamətli, hər birinin sinəsindən şəkər süd əmmiş.

Göründüyü kimi, döyüş, müharibə, ovda yalnız öldürücü silah kimi tanınan تیر bu beytdə gözəllərin qamətinin düz və şuxluğunun bədii təsviri məqamında təşbih obrazında verilmiş, özünün yuxarıda sayılan mənfi cəhətlərinin əksinə müsbət emosiyaya xidmət etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, silah növləri əsasında yaranmış təşbih obrazlarının belə ikili xüsusiyyətlərinə əsərin başqa beytlərində də təsadüf olunur. Məsələn کمند sözünün bir silah kimi vəzifəsi, yenə də düşməni məhv etmək üçündür. Amma, aşağıdakı beytdə onun təşbih obrazı kimi Çin gözəlinin hörüklərini necə təcəssüm etdirdiyinə diqqət yetirək:

خرامنده ماهی چوسرو بلند مسلسل دوگیسوچومشگین کمند (387,83)

Uca sərvi kimi gəzən bir aydır, halqalı iki hörüyü sanki mişkin kəmənddir.

Əlbəttə, burada کمند in, yəni hörüklərin epiteti, obrazın bədiiliyini gücləndirir, ona başqa bir keyfiyyət çaları verir.

Aşağıdakı misalda başqa bir təşbih obrazı da nəzər diqqəti cəlb edir. Yəni سان - nizanin ucu da bədii obraz kimi işlədilmişdir. Burada qanlı müharibələr zamanı döyüşə atılan cəngavərin xarici görkəmi, yəni bədəninin fiziki vəziyyətinin bədii obrazı, əynindəki

hərbi geyim, əlində və üstündəki silahlardan daha çox qorxulu və vahiməlidir. Bu usə bədii təsvir üçün istifadə olunan təşbih obrazlarının dəqiq və münasibliyinin nəticəsidir.

مژه چون سنان چشم چون عقیق ز خرطوم تا دم در آهن غریق (94,150)

Kiprikləri niza, gözləri aqıq, başdan ayağa dəmir (silah) içində itmişdir.

Beyti diqqətlə oxuyan hər kəs, xüsusən rəssam, döyüşə atılan cəngavərin vahiməli görkəmini xəyalında canlandırır, Nizaminin söz sənətinin gücünə əsaslanaraq eramızdan çox-çox əvvəl döyüşmüş insanların portretini yarada bilir.

Nizami dilinin bədii xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, əsərlərində, o cümlədən «İskəndərnamə»də məcazlardan geniş istifadə olunmuşdur. Bunun nümunələrindən biri göstərilən beytdə verilən آهن (ahən)- dəmir sözüdür. Şair burada məcazın bir növü kimi bədii dildə geniş istifadə olunan metonimiya ifadə vasitəsinə müraciət edərək onu silah mənasında işlətməmişdir.

Sonrakı beytdə, təsvir olunan bədii səhnənin real qəhrəmanı - qorxudan vahimələndən İskəndərin vəziyyəti yenə də şair tərəfindən silah əsasında yaranan təşbih obrazı vasitəsilə canlandırılır. Bu dəfə döyüş səhnəsindən xoslanan İskəndərin bədəndəki tükələrinin qalxması تیغ (tiğ)- qılıncə bənzədilir:

برآشفته شد شاه از آن زشت روی چو تیغ از تشش سر بر آورد موی (105,296)

Şah o idbar üzədən qəzəbləndi, tükü bədəninə qılıncə kimi baş qaldırdı.

Belə canlı tablolar yaradan təşbih obrazlarına başqa beytlərdə də təsadüf olunmuşdur. Məsələn:

تیغ تیز (tiğ-e tiz)- iti qılıncə (ədalətli, obyektiv)

در آن داوری گاه چون تیغ تیز که هم رستخیزست ورسته خیز (11,28)

Həm məhşər, həm qiyamət olan o iti qılıncə kimi (ədalətli və obyektiv) məhkəmədə.

Göründüyü kimi, تیغ (tiğ) sözünü təşbih obrazı kimi işlədərkən Nizami onun çoxmənalılığını nəzərdən qaçırmamış, buna

görə də, o, çox müxtəlif təşbih predmetlərinin bədii obrazına çevrilmişdir. Aşağıdakı beytlərdə تیغ yuxarıdakı mənələrdən başqa, yeni leksik çalarlarda təşbih obrazına çevrilmiş, həm məcazi mənada ağıllı sözlərin qılınc kimi iti, kəsici olduğunu həm də birbaşa itilik rəmzinə çevrildiyini ifadə etmişdir.

مه روی پوشیده در زیر میغ بگوهرزبانى درآمد چوتیغ (364,139)

Bulud (saçları) altında örtülü qalmış ayüzlü (Çin gözəli), qılınc kimi (iti, ağıllı) sözlər dedi.

پیام تو چون تیغ گردن زند کرا زهره کین تیغ بر من زند (259,139)

Sənin sözlərin boynu qılıncək vurur. Kimin hünəri var ki, bu qılıncı (sözü) mənə vura (deyə?)

چوپران شود نامها سوی مرد من آن نامه رابرگشایم نورد (12,29)

سگان نیز کان استخوان میخورند بدندان چون تیغ نان میخورند (353,59)

Sümük yeyən itlər onu (sümüyü) qılınc kimi (iti) dişlə-riylə çörək (kimi) yeyirlər.

زبان بندهائی چوپیکان تیز (peykan-e tiz)- oxun iti ucu

زبان بندهائی چوپیکان تیز درى درتواضع درى درستيز (356,30)

Gah sülhə, gah döyüşə səsləyən iti peykan kimi (kəskin) dilbağlayan sözlər.

4. Nizami dilində təşbih pedmetlərinin bədii ifadəsi üçün işlənən sahələrdən biri də mineralogiya və zərgərlikdir. Bu sahəyə aid qiymətli metal və minerallar əsasında yaranmış təşbih obrazları «İskəndərnamə»də lazımi qədərdir və bu növ cisimlərlə təcəssüm olunan təşbih predmetləri əsasən keyfiyyətli, qiymətli, zahirən gözəl və rəbnaqlıdır. Məsələn:

سیم (sim)- gümüş

زکافور چون سیم صحراستوه زسیم چوکافور صد پاره کوه (111,73)

Gümüş kimi (ağ) kafurdan səhra bezmiş, kafur kimi gü- müşdən yüz dağ (yaranmışdı).

Beytin birinci sətirində «gümüş» rənginin ağ və parlaqlığına görə «kafur»a, ikinci sətirində isə «kafur» rənginin ağıllığına görə «gümüş»ə təşbih obrazı seçilmişdir.

زر (zər)- qızıl

زمین چون زرو آب چون لاجورد چودیای نیم ازرق ونیم زرد (321,65)

Torpaq qızıl kimi, su lacivərd kimi, sanki yarısı abi, yarısı sarı (rəngli) ipək kimi (idi).

Bu beytdə də təşbih obrazlarının (qızıl və su) rəngindən istifadə olunaraq torpağ zahirən sarı və abi rəngli ipəyə bənzədilmişdir.

آيينه (ayine)- güzgü

یکی خود پولاد آيينه فام نهاد از برفرق چون سیم خام (103,78)

Ayna kimi (parlaq) bir polad dəbilqəni xam gümüş kimi başına qoydu.

Burada nəzər-diqqəti cəlb edən bir cəhət budur ki, adətən qiymətli daşlar kimi tanınan yaqut, almas, firuzə, qiymətli metallar olan qızıl, gümüş və s. təşbih predmetlərini müsbət cəhətdən əyaniləşdirirlər. Amma, Nizami dilində elə beytlər vardır ki, burada təşbih obrazı kimi işlənən belə cisimlərdən qorxu, vahimə kimi mənfi emosiyaların ifadə vasitəsi kimi də istifadə olunmuşdur. Məsələn:

مژه چون سنان چشم چون عقیق زخرطوم تا دم در آهن غریق (94,150)

Kipriklər nizə, gözlər əqiq kimi, tərədən dırnağa dəmir (silah) içərisində.

Əlbəttə, beyti oxuyanda nə nizə kimi kipriklər, nə də tərədən dırnağa silaha qərq olmuş döyüşçünün özü, insanda onun əqiqə oxşadılan gözü qədər dəhşət və vahimə yaratmır ki, bu da şairin sözdən, onun mənə çalarlarından istifadə sənətkarlığının göstəricisidir. Başqa sözlə, insan məişətində, işlənmə yerindən asılı olaraq, istər rəngi, istərsə də qiyməti və zərifliyi ilə adama xoş ovqat bəxş edən «əqiq», burada, göstərilənlərin əksinə qorxulu bir varlıq obrazına çevrilmişdir.

«İskəndərnamə»də göstərilənlərdən başqa, qiymət, incəlik,

parlaqlıq, əzəmət və s. meyarı ola bilən لولو (loulou) –inci, صدف (sə-dəf)- sədəf, الماس (əlmas)- almas, در (dorr)-dürr, عاج (ac)- fil sümüyü, نقره (noqre)- gümüş kimi sözlərə də təsadüf edilir ki, onlardan da yeri gəldikcə, çox münasib şəkildə təşbih obrazları yaradılmışdır.

Məsələn:

بريشم دمی بلکه لولو سمی رونده چولولو برابریشمی (15,12)

İpək quyruqlu, inci ayaqlı, ipək üzərində gəzən inci kimi

خریداردرچون صدف دیده دوخت بدین کاسدی درنشايد فروخت (31,14)

Dürr alan sədəf kimi gözünü qapadı, belə kasadlıqla dürr satmağa dəyməz.

سخنها که چون گنج آکنده بود بهر نسخی درپراکنده بود (54,18)

Xəzinə kimi toplanmış sozlar, hər bir nüsxəyə səpələnmişdilər.

چوالماس وآهن رگ وتن مرا چه حاجت بالماس وآهن مرا (95,171)

Damarım və bədənim almas kimidir, mənim almasa və dəmirə nə ehtiyacım.

جهاندارازآن گنج اندوخته چوگنجی شدازگوهرافروخته (193,28)

Cahandar, toplanmış o xəzinədən, gövhərdən xəzinə kimi parladi.

که روشن شود روی چون عاج او شود روشنگ دره التاج او (218,48)

Ki, onun fil sümüyü kimi (rəngi qaçmış) üzü işıqlansın, Rövşənək onun tacının dürrü olsun.

Təşbih obrazları işlədilmiş bu beytlərdən birincidə merac zamanı Məhəmməd peyğəmbərin atının inci ayaqları, ipək üzərində hərəkət edən mirvariyyə, ikinci beytdə dürr kimi sözlərə göz yuman dinləyici, sədəfə, üçüncü beytdə, şairə qədər deyilmiş və hər bir əlyazma nüsxələrinə səpilmiş olan sözlər, mətləblər xəzinəyə, dördüncü beytdə İskəndərin diliylə onun silaha ehtiyacı olmayan bədəninin möhkəmliyi və kəsici silah olması, almas və dəmirə,

beşinci beytdə İskəndərin topladığı xəzinədən gövhər kimi işıq saçması, xəzinəyə və nəhayət sonuncu beytdə üzün rəngi, fil sümüyünün incə, zərif, parlaq ağılığına bənzədilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətli metallar və daşları təşbih obrazı seçərək əsərlərində sözün ifadə gücünü artıran şair, bununla kifayətlənməyərək onları epitetlərlə də verir ki, bu zaman keyfiyyət, qiymət, gözəllik, rəvnəq və s. daha təsirli və ifadəli olur, təsir dairəsi genişlənir. Məsələn:

یکی خود پولاد آینه فام نهاد بر فرق چون سیم خام (103,78)

Ayna kimi (parlaq) bir polad dəbilqəni xam gümüş kimi başına qoydu.

پری پیکران دید چون سیم ناب سپاهی همه تشنه وایشان چوآب (199,25)

Xalis gümüş kimi pəriəndamlılar gördü, qoşun təşnə, onlar su idilər.

Birinci beytdə «xalis», ikinci beytdə «تاب»-saf, qarışıqsız sözləri - gümüşün epitetləridir ki, təşbih obrazlarının ifadə gücünü artırır. Və ya:

زمن مصر باید نه زرخواستن سخن چون زرمصری آراستن (133,59)

Məndən qızıl yox, Misir istəmək gərək, sözü Misir qızılı kimi bəzəmək gərək.

گرایدون که یا قوت او کانیست مرآ لب چو یاقوت رمانیست (467,74)

Onun yaqutu mədəndəndirsə, Mənim dodağım xalis yaqut kimidir.

Yuxarıdakı iki beytlərdə epitetlərin bədii funksiyası, özünü daha aydın və daha qabarıq biruzə verir. Yəni, şair özünün sözlərini qızılların ən parlaqı «زرمصری», Çin gözəlinin dodaqlarını isə rənginə və keyfiyyətinə görə yaqutların ən üstünü «یاqut رمانی»-yə oxşatmışdır. «yaqut-e rommani»- Məhəmməd Moinin lügətində «çox qırmızı yaqut» kimi açıqlanır (122).

5. «İskəndərnamə»ni oxuyarkən qarşılaşdığımız bədii obrazlardan bir qismi də təbiətdə baş verən hadisələrlə əlaqədardır.

Təbiəti, onun qanunauyğunluqlarını özünün iti ağı və müşahidəçilik keyfiyyətləriylə dərk edib nəticələr çıxarmaqda mahir olan Nizami, əsərlərindəki personajların, başqa sözlə təşbih predmetlərinin oxşar cəhətlərinin təsvirini, bu sahədən götürdüyü bədii obrazlarla çox münasib və canlı şəkildə vermişdir. Əsərin dilinin bədiiliyi, əlvanlığı, rəngarəngliyi, oxunaqlığı, əyaniliyi və s. misal olan beytlərə nəzər salaq:

برآشفت زنگی زگفتار شاه بچالش درآمد چودود سیاه (104,294)

Şahın sözündən zənci coşdu, qara duman kimi döyüşə gəldi.

Beytdə verilmiş دود سیاه (dud-e siyah) - qara duman, qara rəngli və hirsli döyüşə girən zəncinin obrazıdır. Aşağıdakı beytlərdə də personajlar kimi verilən zəncilərdir ki, burada onların döyüş nəritisi, ابر سیاه (əbr-e siyah) - qara buluda, döyüşə atılan zənci cəngavərinin nəritisi, غرنده ابر (ğorrəndəəbr) - arasından şimşəyin vahiməli gurultuyla keçdiyi buluda, igid döyüşçülərin cəldliyi, تندباد (tondbad) - qarşısına çıxan hər şeyi yox edən şiddətli küləyə bənzədilir. Həmin beytlərə nəzər yetirək:

نشد کارگر تیغ بردر شاه بغرید زنگی چو ابر سیاه (98,217)

Xəncər şahın zirehinə işləmədi, zənci qara bulud kimi guruldadı.

گرم شیربیش آید و گر هزبر برو سیل بارم چوغرنده ابر (95,168)

Qarşıma istər şir, istər yırtıcı pələng gəlsə də, guruldayan bulud kimi üstünə sel yağdıraram.

عنان سوی لشکرگه خویش داد هزیمت همی رفت چون تندباد (419,114)

Atı öz ordugahına tərəf sürdü, iti yel kimi fərar etdi

Təbiət hadisələri ilə əlaqədar yaranmış digər bədii obrazların əksəriyyəti, müharibəyə girişən ordu, döyüşçü, döyüş heyvanları, dövlət elçiləri və s. müxtəlif cəhətdən təsviri üçün seçilmişdir. Məsələn, arzu olunmaz cavab alan elçinin aşağıda metaforik birləşmə ilə əyaniləşən obrazına diqqət edək:

فرستاده کین داستان گوش کرد سخنهاى خود رافر اموش کرد
سوی شاه شد داغ بردل کشان شتابنده چون برق آتش فشان (133,65,66)

Elçi, bu əhvalatı eşitcək, öz sözlərini unuttu

Ürəyi dağlı, od saçan ildırım kimi tələsik şah tərəfə getdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami, təbiət hadisələri vasitəsilə çox güclü və orijinal təşbih obrazları işlətməmiş, bir sözlə təşbih predmetini bir neçə cəhətdən təsvir edə bilməmişdir. Məsələn, onun برق (bərg) - ildırımını dodaq üçün obraz seçməsi çox maraqlı və çoxcəhətlidir.

چو برقی که در ابر دارد شتاب لب از آب خالی و تن غرق آب (186,158)

Dodaqları buluddan sürətlə keçən ildırım kimi quru, bədən su(tər) içərisində idi.

Bir sadə söz vasitəsilə təsvir olunan dodaq, yaralı Daranın dodağıdır. Elə dodaq ki, buludlar (su topası) içərisində quruluqdan çaxıb, susuzluqdan yanan şimşək kimi odlanır. «İskəndərnamə»də جهان (dünya)-nın باران (baran) -yağışla müqayisə olunub xaraktercə biri-digərinə təşbih obrazı kimi seçilməsi də çox maraqlıdır.

جهان وام خویش از تو یکسر برید بجرعه فرستد بساغر برید

چو باران که یک یک مهیا شود شود سیل وانگه بدریا شود (129,5,6)

Dünya, qətrə-qətrə yığılıb sel olandan sonra dənizə axan yağış kimi bərcunu sənə dəmcı-dəmcı göndərir, sağərlə bir başa alır.

Göründüyü kimi, hikmət xarakterli birinci beytdə جهان -dünyanın adətləri, yəni insana göstərdiyi qətrə-qətrə köməyi sonda bir dəfəlik ölümlə geri alma xüsusiyyətini, yağışın qətrə-qətrə yığılıb selə çevrilməsi və qarşısına çıxanları məhv etməsi ilə müqayisə olunmuş, nəticədə gözəl təşbih obrazı yaranmışdır. Yəni obraz şairin məqsədini bütövlükdə ifadə edə bilmiş, əsərin dilini bədiiləşdirmişdir.

Aşağıdakı beytdə isə Məhəmməd peyğəmbərin tərifini vəsf edən Nizami onu mühitə (okeana) yox, yağan buluda oxşadır, elə yağan buluda ki, bir əlində (səxavət) gövhəri, bir əlində (adət) qılıncı vardır.

بر آراست نوشابه را چون بهار بیوشیدنیهای گوهرنگار (460,70)

Nüşabəni inci ilə işlənmiş paltarlarla bahar kimi bəzədi.

نخستین عمارت بدریا کنار بنا کرد شهری چو خرم بهار (115,37)

Dərya kənarında ilk tikinti (apardı), şən bahar kimi bir şəhər saldı.

سراز خواب نوشین بر آورد شاه یکی مجلس آراست چون صبحگاه (270,292)

Şah, şirin yuxudan oyandı, sübh kimi (parlaq) bir məclis qurdu.

یکی روز بنشست بر عزم کار بساطی بر آراست چون نو بهار (283,16)

Bir gün iş qurmaq üçün oturdu, təzə bahar kimi bir məclis qurdu.

Yuxarıdakı beytlərdəki شب - gecə, qara zəngilərin rənginin, işıq, parlaqlıq, bahar, inci ilə işlənmiş paltarlarla bəzənmiş Nüşabənin, şən bahar, Xərm - bahar, İskəndərin dəniz kənarında tikdirdiyi şəhərin, səhər, İskəndərin qurduğu məclisin, təzə bahar, yenə də İskəndərin işgüzarlıq büsətinin obrazı kimi personajların bədii ifadəsini gücləndirir. Əlbəttə ki, obrazlara epitetlərin əlavəsinin göstərilən ifadənin daha da güclü olmasına təsirini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

7. Əsərdə geniş şəkildə istifadə olunmuş sahələrdən biri də coğrafi yer və onların adlarıdır. Əsasən güclülük, möhkəmlik, əzəmət, əyilməzlik, təmkin, keçilməzlik və s. bu kimi cəhətlərin obrazına çevrilmiş bu yerlər və coğrafi adlar Nizami beytlərində özünün çoxmənalılıqları ilə seçilir. Məsələn:

زیش سپه زنگی قیرگون جناحی بر آورده چون بیستون (94,148)

İrəlində qır kimi qara zənci ordusu Bisutun kimi (keçilməz) bir cinah yaratmışdı.

گر اینده شدره دولشکری خون علم برکشیدند چون بیستون (421,140)

Hər iki qoşun qana susadı, Bisutun kimi (uca) bayraq qaldırdı.

sözü yuxarıdakı hər iki beytdə təşbih obrazıdır, amma birincidə onun keçilməzliyi zənci ordusunun cinahına, ikinci beytdə onun ucalığı döyüşün başlanmasına işarə olaraq qaldırılan bayrağa bədii obrazıdır. Və ya dənizin çoxcəhətliliyi ilə əlaqədar onun bədii ifadə imkanlarına diqqət yetirək:

چودریا چراترسم از قطره دزد که ابرم دهد بیش از آن دستمزد (22,35)

Dəniz kimi qətrə oğrusundan nə üçün qorxum ki, buludum ondan (oğurlanan qətrələrdən) çox gəlir verir.

چودریا شوم دشمنی عیب شوی نه چون آینه دوستی عیب جوی (33,38)

Dəniz kimi eyb yuyan düşmənim, ayna kimi eyb axtaran dost deyiləm.

بارمن درآمد چودریای تند صبا راشدگر داویای کند (136,113)

Coşan dəniz kimi Örmənə gəldi, səba küləyinin ayağı qandallandı (ona çata bilmədi)

چودریا بسرمایه خویش باش هم از بود خود سود خود بر تراش (143,9)

Dəniz kimi özünün sərmayəni yarat, öz qüvvənlə xeyrini qazan

چنان دیدارای دولت صواب که لشکر بجنب چودریای آب (171,66)

Bəxt sahibi (Dara), belə məsləhət gördü ki, qoşun dəniz kimi hərəkətə gəlsin.

سکندر چو کرد آن بناها خراب روان کرد گنجی چودریای آب (207,18)

İskəndər o tikintiləri (atəşkədələri) dağıtdı, dəniz kimi xəzinə axıtdı (əldə etdi).

چو مار اسخن نام دریا نهاد درما چودریا باید گشتاد (355,11)

Söz, bizim adımızı dəniz qoyduğu üçün, qapımız dəniz kimi açıq qoyulmalıdır.

سپاهی چودریا پس پشت او حساب بیابان درانگشت او (398,13)

Onun ətrafında, səhra (qumu) onun barmaq hesabı olan dəniz kimi bir qoşun (var idi).

زیرطاس و آلان و خزران گروه برانگیخت سیلی چودریا و کوه (405,30)

Bürtas, Alan və Xəzərlərdən, dəniz və dağa oxşar dəstələrdən bir sel yaratdı

Yuxarıdakı beytlərdə دریا – dəniz, azı doqquz təşbih obrazına malikdir. Bu onu göstərir ki, böyük söz sərraflı Nizami həyatdakı mövcud varlıqlarda olan xüsusiyyətləri çox hərtərəfli şəkildə müşahidə etmiş, onlardan müvafiq obrazlar yarada bilmişdir. Beləki, birinci beytdə şair özünü təşbih predmeti kimi təqdim edərək, özünün dəniz kimi qətrə oğrusundan qorxmadığını, ikinci beytdə dəniz kimi eyb örtən, başqalarında eyb axtarmayan keyfiyyətini, yeddinci beytdə isə qapısının dəniz kimi hamının üzünə açıq olduğunu yığcam, çox söz işlətmədən bədii şəkildə ifadə etmişdir. Qalan beytlərdə isə Daranın Örmənə geniş qoşun çəkməsi, qoşununun hərəkətə gələrkən dalğalanması, insanın minnətsiz, öz gücü sayəsində öz sərmayəsindən faydalanma keyfiyyəti, İskəndərin xəzinənin ağzını açıb onu səxavətlə paylaması, onun ətrafındakı qoşun, nəhayət, Rusiyanın Bürtas, Alan və Xəzəran bölgələrindən sel kimi gələn qoşun dəstələrinin birləşməsi, təşbih predmeti, dənizin çoxsaylı təşbih əlamətləridir ki, bunları adi göz və təxəyyül ilə müəyyənləşdirmək nadir müşahidəçilik məharətidir. Deyilənlərə aşağıdakıları da misal göstərmək olar:

چودریا خرد گوهر از کان تنگ دهد کشتی در بیکپاره سنگ (42,32)

Ağıl, dar mədəndən (beyindən) dəniz kimi, gəmilərlə daş parçaları (boyda) dürr verir.

چوشاه آن متاع گران سنج دید چو دریا یکی دشت پر گنج دید (111,70)

Şah o çəkisiz əmtəəni, dəniz kimi xəzinə ilə dolu bir səhra görəndə ...

چو دریا بتلخی جوابش دهم ز خاکش ستانم بایش دهم (150,98)

Cavabımı dəniz kimi acı (kəskin) verərəm, yerdən qaldırıb suya ataram.

همه آلت جنگ بر داشته چودریائی از آهن انباشته (371,246)

Hamı (qoşun), müharibə aləti (silah) götürmüşdü, dəmirlə (silahla) dolmuş dəniz kimi (idi).

دولشکر چودریای آتش دمان گشادند باز از کمینها کمان (416,77)

İki ordu od püskürən dəniz kimi pusqudan kaman açdılar (ox atdılar).

Beytlərdə insan aqlının müdrük fikirlər yaratmaqda hədsiz imkanlara malik olması dənizin gəmilərlə iri dürr parçaları vermək qüdrətinə, şahın (İskəndərin) əldə etdiyi əmtəənin həcminin ölçüsü səhra, xəzinə ilə dolu dənizin genişliyinə, cavabın acılığı (kəskinliyi) dəniz suyunun tamına, silahlı ordunun hərəkəti dəmirlə dolu dənizin dalğalanmasına, biri digərinə ox atan iki qoşunun hərəkəti od püskürən dalğalı dənizə bənzədilir, nəticədə meydana çıxan rəngarəng təşbih əlamətləri əsərin bədii təmin etməklə bərabər, onun dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini zənginləşdirir.

Əsərdə çoxsaylı təşbih əlamətlərinə malik belə coğrafi yer və adlardan bədii obraz kimi istifadə nisbətən genişdir və onlara misal olaraq aşağıdakı söz və sözbirləşmələrini də göstərmək olar.

کوه (kuh)- dağ

یقلب اندرون شاه دریا شکوه سپه گرد بر گرد دریا چوکوه (390,132)

Mərkəzdə dəniz cəlalılı şah (İskəndər), dənizin (İskəndərin) ətrafında dağ kimi ordu.

گرم سنگ و آبی نهی در جواب چوکوه افکنم سنگ خود را در آب (165,82)

Cavabımı su(abır) ya daşla (təmkin) versən, dağ kimi öz daşımı suya ataram.

چپ و راست را بست از آهن حصار فرو برد چون کوه بیخ استوار (100,241)

Sağ soluna dəmirdən hasar çəkdi, dağ kimi möhkəm kök atdı.

چوزان سیلها بر نگشتی چوکوه ازین قطره ها هم نداری شکوه (125,116)

Dağ kimi o sellərə tab gətirdinsə, bu qətrələrdən də qorxun yoxdur.

بدین سازو لشگرکه بینی چوکوه ز جوشنده دریا نیام ستوه (373,251)

Gördüyün bu dağ kimi qurğu və qoşunla coşmuş dəryadan da qorxmaram.

زیس کوهه گاو وماهی چوکوه شده در زمین گاو وماهی ستوه (267,247)

Dağ kimi öküz və balıq qalaqlarının çoxluğundan yer (üzün-də) balıq və öküz yorulmuşdu.

درآمد بجنش دو لشگر چوکوه کران جنش آمد جهانرا ستوه (177,38)

İki qoşun dağ kimi coşdu, o coşmadan dünya qorxuya düşdü.

جرم نامی از کوه لگزان چوکوه درآمدکرو عالم آمد ستوه (422,163)

Ləgzan dağından Cərəm adlı birisi dağ kimi elə gəldi ki, dünya ondan zara gəldi.

Fars dilinin leksikasında coğrafi varlıq kimi başa düşülən dağ, yuxarıdakı beytlərdə Nizami şerinin bədii təsiriylə geniş mənə çalarları kəsb etmiş, təmkin, ağırlıq, cüssəlilik, əzəmət, böyük ölçü və miqdar, güc, möhkəmlilik, vahimə və s. bədii obrazına çevrilmişdir. Bütün şair tərəfindən epitetlərlə işləndiyinə də tez-tez təsadüf olunur ki, bu zaman təşbih predmetinin təsviri daha təsirli, daha ifadəli olur. Epitetlərlə işlənən dağ sözü «İskəndərnamə»də bəzən izafət tipli, bəzən yanaşma yolu ilə əmələ gələn təyini sözbirləşmələri və bəzən müxtəlif tərkiblər daxilində çıxış edir.

1. İzafət tipli sözbirləşmələri ilə:

کوه روان (kuh-e rəvan)- hərəkət edən dağ

فرس را بر افکند برگستوان بزین اندرآمد چو کوهی روان (423,174)

Atın üstünə araçqın saldı, yəhərin üstünə hərəkətdə olan dağ kimi oturdu.

کوه روانه (kuh-e rəvane)- yeriyan dağ

چوکوه روانه چهل زنده پیل که نگذشتی ازنا فشان رود نیل (335,31)

Altlarından Nil çayının keçə bilmədiyi, yeriyan dağ cüssəli qırx canlı fil.

کوه پولاد (kuh-e pulad)- polad dağ

زقلبی که چون کوه پولاد بود پناهنده را قلعه آباد بود (169,35)

Polad dağ kimi(möhkəm) olan mərkəz pənah gətirənə əmin qala idi.

کوه پولاد (kuh-e pulad)- polad dağ

بعرض دو میدان درآن تنگجای فشردد چون کوه پولاد پای (412,14)

İki meydan məsafəli o dar yerdə polad dağ kimi dözümlü göstərdilər

کوه بلند (kuh-e bolənd)- uca dağ

بفرمان شاه آن گرفتار بند برامشگه آمد چوکوه بلند (442,443)

Şahın əmri ilə o əsir, uca dağ kimi məəlisə gəldi

کوه آهن (kuh-e ahən)- dəmir dağ

دگره بمردی فشردد پای نرفتند چون کوه آهن زجای (173,90)

Bir daha mərdliklə dözümlü göstərdilər, dəmir dağ kimi yerlərinədən tərpənmədilər.

2. Yanaşma yolu ilə əmələ gələn təyini sözbirləşmələri ilə:

خاره کوه (xare kuh)- sıldırım dağ

پس وپیش را کرد چون خاره کوه برانگیخت قلبی ثریا شکوه (169,39)

Otrafi sıldırım dağ kimi möhkəmləndirdi, Sürəyya cəlalı bir mərkəz yaratdı

فولاد کوه (fulad kuh)- polad dağ

بکوه رونده درآورد پای چوفولاد کوهی روان شد زجای (345,80)

Yeriyan dağın(atın) üstünə qalxdı, polad dağ kimi yerindən tərpəndi

کوه پولاد (pulad kuh)- polad dağ

بقلب اندرون داشت با خویشتن چویولاد کوهی شد آن ییلتن (178,51)

Mərkəzdə (onları) özü ilə saxladı, o filcüssəli (İskəndər) polad dağ kimi (yenilməz) oldu.

3. Tərkib daxilində:

جو کوهی روان گشته بر پشت باد (kuh-e rəvan gəştə bər pošt-e bad)- külək belində yeriyan dağ.

چو کوهی روان گشته بر پشت باد عجب بین که بر باد کوه ایستاد (414,48)

Külək belində yeriyan dağ kimi, küləyin üzərində dağın durmasına təəccüblən.

Nizaminin sözdən necə möcüzə yaratmasına və buna hətta özünün belə təəccübləndiyinə digər beytləri kimi bu təşbih obrazı da misal ola bilər. Məcəzələr əsasında yaranmış bu fəli sifət tərkibində at belinə minmiş Rus-Bürtas cəngavəri təsvir olunmuşdur. Burada «bad»-külək cəngavərin sürətli atının simvolu, onun belində gedən «dağ» isə cəngavərin təşbih obrazıdır.

د گردیوی آمد چویک پاره کوه (yek pare kuh) - bir dağ parçası

کروچشم بینندگان شد ستوه (107,20)

Sonra, görəni heybətə salan bir div dağ parçası kimi gəldi.

یکی پاره کوه (yeki pare kuh)- dağın bir parçası

یکی را بفرمود تازان گروه ببرد سر چون یکی پاره کوه (91,113)

Buyurdu ki, o dəstədən birinin başını dağın bir parçası kimi kəssinlər.

Göründüyü kimi, birinci tərkib bütövü, ikinci tərkib bütövün bir hissəsini bildirir.

باغ ارم (bağ-e erəm)- İrəm bağı

سوادش زبس سبزه و مشک بید چو باغ ارم خاصه باغ سفید (249,6)

Torpağında yaşılq və ətirli söyüdlər çoxdur, xüsusilə «Ağ bağ» sanki «İrəm bağı»dır.

رود نیل (rud-e nil)- Nil çayı

زیلان پیگارد زنده ییل رزم جوشنده چون رود نیل (117,63)

Döyüş fillərindən on zirək, döyüş vaxtı Nil çayü kimi coşan fil.

دویرگار بستند چون کوه قاف (kuh-e ğaf)-Qaf dağı

رسیدند لشکر بجای مضاف دویرگار بستند چون کوه قاف (167,10)

Qoşunlar döyüş yerinə çatdılar, Qaf dağı kimi iki mərkəz yaratdılar.

یغما و خلخ (yağma və xəllux)- Yağma və Xəllux

جهانی چو هندو بدود افکنی چو یغما و خلخ شد از روشنی (344,61)

Hindli kimi duman saçan dünya, işıqdan Yağma və Xəllux kimi oldu.

Bu beytlərdə vaxtilə Azərbaycanın Bərdə rayonunda mövcud olmuş Ağ bağ torpağının gözəlliyi, yaşillığı, müşkətirli söyüdlərinin çoxluğu, cənnət bağı - İrəm bağına, döyüş fillərinin müharibədə vuruş coşğunluğu - Nil çayına, müharibə meydanında qoşunların nizam- intizamla düzülmələri, küh - Qafqaz sıra dağlarına, dünyanın səhər çağı dumandan təmizlənilib parlaması - şəhərlərinə oxşadılmışlar.

Coğrafi adlardan Nizami, daha geniş istifadə etmişdir. Belə ki, Qafqaz sıra dağları yuxarıda göstəriləndən fərqli olaraq, aşağıdakı beytdə yan-yanı düzülən «misqalı kətan» taylarına təşbih obrazı götürülmüş, onun miqdar, ölçü və qədərini göstərən meyara çevrilmişdir.

زکان مقالی خانه باف زده کوهه بر کوهه چون کوه قاف (457,20)

Evdə toxunmuş misqalı kətan (tayları) Qafqaz dağları kimi yan-yanı tərə yaratmışdı.

«Misqalı kətan» əlavə olunmuş - tayını təşbih predmetinin keyfiyyətinin, növünün və qiymətinin yüksəkliyini göstərir.

«İskəndərnamə»də coğrafi yer və adlar əsasında yaranmış təşbih obrazlarından bir hissəsi də İskəndərin saldıdığı şəhərlərlə əlaqədar meydana gəlmişdir. Məsələn:

شهر هری (şəhr-e həri)- Herat şəhəri

بنا کرد شهری چوشهر هری کز آنسان کند شهر کردن کری (56,48)

Herat şəhəri kimi bir şəhər saldı ki, şəhəri belə salsınlar.

Coğrafi ad bəzən cümlədə hərəkətin təşbih obrazı kimi çıxış edir:

آب فرات (ab-e fərat)- Fərat çayı

چو آب فرات اشکارا نواز چو سرچشمه نیل پنهان گداز (46,17)

Fərat çayı kimi aşkar nəvazişkar(dır), Nil çayı kimi gizli batıran(dır).

Beytdə bir təşbih predmetinin (Nüsrətəddin) iki təşbih obrazı (Fərat çayı və Nil çayı), iki təşbih əlaməti (aşkar nəvazişkar, gizli batıran). Burada o da maraqlıdır ki, təşbih əlaməti şairin özü tərəfindən verilir.

سد اسکندر (sədd-e eskəndər)-İskəndərin səddi

فرود آمدن چیست بر طرف راه چو سد اسکندر کشیدن سپاه (351,38)

Yolda məckən salmaq, Səddi İskəndər kimi ordu çıxarmaq nədir?

بسی گنج در کار آن غار کرد وزان غار شهری چو بلغار کرد (496,12)

O mağaranın işinə çoxlu xəzinə qoydu, o mağarada Bolqar kimi bir şəhər saldı.

8. Əsərdə bəzi millət, xalq, tayfa və onlara məxsus bəzi cəhətlər də təşbih obrazı kimi nəzər diqqəti cəlb edir. Bu obrazlarla müvafiq şəkildə müxtəlif səbkili təşbih predmetlərinin həm mənfi, həm də müsbət xüsusiyyətləri ifadə olunur. «İskəndərnamə»də nisbətən daha tez-tez təsadüf olunan və yerindən asılı olaraq müxtəlif cəhətləri əyaniləşdirən belə sözlərə səadət, gözəllik, ağ gün, ağ rəng və s. ifadə edən رومی (rumi) - rumlu və de-

yilənlərin əksinə bədbəxtlik, çirkinlik, qara gün, qara rəng və s. bədii obrazı زنگی (zənci) - zəncini misal göstərmək olar:

بدان تاگریزند طفلان راه چوزنگی چراگشت بایدسیاه (32,25)

Yol uşaqlarını qorxutmaq üçün zənci kimi qara olmağ nə üçün

مگر بامن این بی محابا پلنگ چو رومی وزنگی نباشد دورنگ (83,2)

Bəlkə bu mərhəmətsiz pələng (dünya), mənimlə zənciylə rumi kimi ikiüzlü olmaya.

O da maraqlıdır ki, yuxarıda uşaqları qorxutmaq üçün üzə çəkilən qara maddə və gecə obrazına çevrilmiş زنگی - zənci, başqa bir yerdə şair tərəfindən özünün xoş təbinin bədii təsvir vasitəsi olmuşdur ki, burada həmin xalqın ümumiyyətlə xoş əhval - ruhiyyəli olması əsas götürülmüşdür. Məsələn:

بیا ساقی آن می که رومی وشست بمن ده که طبعم چوزنگی خوشست (83,1)

Gəl, saqi, o rumi təbiətli meyi mənə ver, çünki təbim zənci kimi xoşdur.

Ümumiyyətlə, xalq, millət, tayfa və s. insan qruplarının və onlara məxsus fərqləndirici cəhətlər əsasında yaranmış bədii obrazlar Nizami Gəncəvinin bir sıra ictimai cəmiyyətlərin həyat və məişəti, adət-ənənələri, xarici görkəm və s. yaxşı bələb olduğunu göstərir. Məsələn, aşağıdakı beytlərdə ruslara məxsus kilsə zənglərinin səslənməsinin təşbih obrazı kimi verilməsinə diqqət edək:

همان تیغزن زنگی سختکوش برآورده چون زنگ روسی خروش (102,252)

O qılınc vuran, ürəkdən döyüşən zənci, rus zəngi kimi nəriləyərək...

دل شاه روم از پی آن عروس بشورش درافتاد چون زنگ روس (221,90)

Rum şahının ürəyi, o gəlinin həsrətiylə rus zəngi kimi çuşa gəldi.

دراهای روسی در آمد بچوش چو هندوی بیمار برزدخروش (413,28)

Rus zəngləri coşdu, xəstə hindli zarıldayan kimi cuşa gəldi.

Aşağıdakı beytlərdə isə, zənci saçının qıvrımlığı, çinlilərin qaş, özbək kamanının küncü bədii obraz olmuşdur:

بتن بریکی آسمان گون زره چومرغول زنگی گره برگره (97,190)

Əynində, zənci tükü kimi qırçılı, göy rəngli bir zireh (var idi).

کمندى چو ابروی طمغاچیان بنخم چون کمان گوشه چاچیان (97,192)

Tamğaçıların qaş, çaçılərin kamanlarının küncü kimi əyri bir kəmənd.

Beytlərdəki birinci bədii obrazın təşbih predmeti düyün-düyün mavi rəngli zirehli paltar, ikinci kəmənd, üçüncü onun əyri-lyidir. Başqa bir yerdə isə xurma dərmək üçün hündür xurma ağacına çıxan zəncinin sürətlə oradan düşməsi, müharibədə qılinc zərbəsindən yerə düşən xurma ağacı boyly zəncinin başı üçün təşbih obrazıdır. Məsələn:

سرزنگی نخل بالا فتاد چو زنگی که از نخل خرما فتاد (99,220)

Palma boyly zəncinin başı, xurma ağacından düşən zənci kimi düşdü.

Nizami dilində هندو sözü həm «hindli» və həm də «silah növü» mənalarında işlədilmişdir. Marahlı budur ki, aşağıdakı beytdə bu sözün birinin xüsusiyyəti o birisinin xüsusiyyətiylə müqayisə edilir və nəticədə təkrar olunmaz bir təşbih obrazı yaranır. Şairin sözdən istifadə, ona yeni çalar vermə bacarığını bir daha əyanlaşdırən həmin beytə nəzər salaq:

چو هندوی بازیگر گرم خیز معلفزان هندوی تیغ تیز (102,257)

İti xəncər hindu (silah), cəld hərəkətli hindli rəqqas kimi (göydə) fırlanırdı.

Burada hindu tayfasına məxsus rəqs cəldliyi hindi qılıncın mahir döyüşçü əlində cəldliklə fırlanmasına bədii obrazdır. Hindu tayfalarının başqa xüsusiyyətləri də Nizaminin diqqətindən uzaqda qalmamış, onlar belə təqdim olunmuşdur:

نه هندو که ترک خطایی بنام بدزدیدن دل چو هندو تمام (336,57)

Hindli yox, Xətai adlı türk, ürək çalmaqda lap hindu.

زسودای شب همچو هندوزنی شده جوزنان گرده بریزنی (343,57)

Gecənin qaranlığında hindli qadın kimi hər tinə qığılıcı (ulduz) səpirdi.

چو هندوی دزدش ز گنجینه برد زرومی ربودش بروسی سپرد (438,381)

Oğru hindu kimi onu xəzinədən apardı, rumidən qoparıb rusa tapşırırdı.

Yuxarıdakı beytlərdə Çin gözəlinin ürək aparma məharəti, hindlinin oğurluq məharəti üçün, cadugər hindli qadının buğda ilə əfsunu, gecənin qaranlığında ulduz saçması üçün, rus vəhşi döyüşçüsünün Nüşabəni aparması hindlinin oğurluğu üçün təşbih predmetidir.

Əsərdə yunanların çoxcəhətli təsvirinə də yer verilir, qədim mədəniyyət tarixində onların malik olduqları rəssamlıq qabiliyyətləri diqqətə çatdırılır. Belə hallarda "رومی" (rumi)- yunanlı sözü təşbih obrazı kimi işlədilir:

ندانند چو رومی کسی نقش بست گه صقل چینی بود چیره دست (378,44)

Bəzən, Çin sığalı ustun olsa (da), heç kəc, rumi kimi naxış vura bilməz.

Beytdə naxış vurma təşbih predmeti, rumi təşbih orazıdır. Təşbih əlaməti isə «gözəl», «məharətli» və s. sözləridir ki, onların sinonimlərinin sayını çoxaltmaq olar.

9. Nizami, «İskəndərnamə» əsərində təşbih obrazı yaratmaq üçün qədim oyun növlərinin özünə məxsus xüsusiyyətlərindən də məharətlə istifadə etmişdir. Belə ki, aşağıdakı beytdə şahmat taxtası və oyun daşlarının ağ-qara, yəni tünd və açıq rəngliliyi müharibəyə girişən qara zənci və ağ rumluların iki tərəfli səf çəkəməsinin bədii ifadəsi üçün obraz seçilmişdir. Məsələn:

دولشکر بهم برکشیدند کوس چو شطرنج از عاج و از آبنوس (106,2)

Şahmat (taxtası) kimi fil sümüyü və qara ağacdan (ibarət olan) iki qoşun litavrı səsləndirdilər.

Beytdə عاج -fil sümüyü rumluların dərisinin ağılığı, أنبوس - qara ağac zəncilərin dərisinin qaralığının obrazıdır.

10. «İskəndərnamə»də, məişətdə işlədilən müxtəlif alət adlarına da təsaduf olunur. Bu alətlərin insan məişətində rol və funksiyası vardır. Şair onlardan münasib şəkildə istifadə edərək təşbih obrazları yarqatmışdır ki, پرگار, سوزن, شمع, دولاب, آيينه, چراغ, وƏ s. kimi sözlər bu qəbildəndir.

چراغ (çerağ)- Çıraq

چو شمع آتش افتاده در باغ من شده باغ من آتشین داغ من (21,14)

Şam kimi bağma (bədənimə) od düşmüşdür, bədənim alovlanan dağ olmuşdur.

شب افروز شمعی برافروختم وز اندیشه چون شمع میسوختم (22,24)

Fikirdən şam kimi yanırdım, gecəni işıqlandıran bir şam yandırdım.

بمجلس فروزی دلم خوش بود که چون شمع برفرقم آتش بود (143,2)

Məclis qurmağa ürəyim xoş idi, çünki, başım şam kimi alovlu idi.

Yuxarıdakı üç beytdə, əsərlərini qələmə almazdan əvvəl Nizaminin yazıb yaratmaq eşqi, onun coşub daşan yaradıcılıq əhval-ruhiyyəsi təsvir edilir. Bu anda şair özünü şama bənzədir. Qədim dövrlərdə qaranlıq gecədə ətrafı işıqlandıraraq insanlara sevinc, gözlərə nur bəxş etmiş, elə bir şama ki, əsərlərini yazmaq ərafəsində böyük şair də onun kimi yaradıcılıq eşqiylə yanımış, bədəni atəş dağına çevrilmişdir. Şair, bu atəşi söndürmək, yəni beynindəki fikirləri qələmə almaq məqsədiylə şam yandırmış, öz vəziyyətini təsvir etmək üçün çox münasib və misilsiz təşbih obrazı işlətməmişdir.

سکندر جهاندار دارا شکن برافروخت چون شمع از آن انجمن (196,74)

Daranı məğlub edən cahandar İskəndər, o məclisdə şam kimi işıq saçır.

چو شمع از درونسو جگر سوختن برونسوزشادی برافروختن (240,5)

Şam kimi içəridən ürək yandırmaq, xaricdən şadlıqdan işıq saçmaq.

کنیزان چون شمع بر خاستند ملوکانه خوانی برآراستند (266,242)

Şam kimi (parlaq) kənzilər qalxdılar, şahənə süfrə bəzədilər.

Bu beytlərdə isə شمع məclisləri başındakı şölə – ağıl ilə işıqlandıran Nizaminin, İran dövlət başçılarının ona göstərdikləri münasibət və rəğbətdən daxilən işıqlanan İskəndərin, daxilən dərddən alışıb yanan, zahirən sevincdən parlayanların və nəhayət, sonuncu beytdə gözəl kənzilərin bədii obrazıdır. Yəni, müxtəlif təşbih predmetlərinin yığcam və aydın təşbih obrazıdır. Nizami dilinin gözəlliyi, bədiiyyəti, sadəliyi və təkrar olunmazlığının göstəricilərindən olan belə təşbih obrazlarına başqa bir misal:

چراغ (çerağ)- Çıraq

دریده دهن بدسگالش چوزاغ زبان سوخته دشمنش چون چراغ (53,24)

Düşməni qarğa kimi ağzı ovulmuş, düşmənin ağzı çıraq kimi yanımış (müti)

درختان شکفتند بر طرف باغ بر افروخته هر گلی چون چراغ (61,17)

Bağda ağaclar çiçəklənmiş, hər gül çıraq kimi parlamış

زمین لرزه مفرعه در دماغ زده آتشین مفرعه چون چراغ (93,137)

Zəlzələ çıraq kimi atəşin titrəyişlə titrəyirdi

سپاهان چو شب رومیان چون چراغ کم و بیش چون زاغ و چون چشم زاغ (106,4)

Qaralar gecə kimi (qara), rumilər çıraq kimi (parlaq), azı qarqa kimi (qara) və göygöz

چو بیرون جهم گه گه از کنج باغ ترنجی بدستم چوروشن چراغ (118,7)

Hərdən, əlimdə parlaq çıraq kimi narəng bağın küncündən çıxanda

که تا روشنک راجو روشن چراغ بیارندبا باغ پیرای باغ(221,97)

Ki, چراق kimi parlaq Rövşənəki bağların bəzəyi bağa gətirsinlər.

بدان مرزروشتتر از صحن باغ فروزنده شد چشم شه چون چراغ(247,97)

Bağ kimi parlaq o ölkədə şahın gözü چراق kimi işıqlandı.

Misal kimi verilmiş beytlərdə چراغ - چراق, dövrün hakimi

Nüsretəddinin düşməninin müti olması, güllərin tərəvət və parlaqlığı, zəlzələ vaxtı yerin titrəməsi, rumlu əskərlərin işıq saçması, bağdan çıxan Nizaminin əlindəki narəngin (əsrinin) parlaqlığı, Rövşənəyin gözəlliyi, İskəndərin bağın gözəlliyindən gözlərinin işıqlanması üçün şair tərəfindən təşbih obrazı kimi işlədilmişdir.

سوزن (suzən)-iynə

چوسوزن سنان سینه را دوخته زمقراضه مقراضی آموخته(453,26)

Nizə, iynə kimi sinələri (bir-birinə) tikmiş, qayçıdan (silah növü) kəsmək öyrənmişdi

پرگار (pərqar)- sirkul

چوپرگارگردون بر آن نقطه گاه پپای پرستش بیمود راه(244,53)

Sirkul kimi bir nöqtədə fırlanır, səcdədə olmaqla yol gedir

لوید (ləvid)- qazan

دهانی فراخ وسیه چون لوید کزو چشم بیننده گشتی سپید(94,159)

Qazan kimi elə geniş və qara bir ağız ki, görünin gözü ağardı.

آینه (aine)-güzgü

چودریا شوم دشمنی عیب شوی نه چون آینه دوستی عیب جوی(33,38)

Güzgü kimi eyb axtaran dost yox, dərya kimi eyb təmizləyən düşmən olaram .

11.Nizami dilində insan və başqa canlıların bədən üzvlərinin təşbih obrazı kimi işlədilməsi də geniş və rəngarəngdir. Nizami üçün fərqi yoxdur, istər milcəyin qanadı olsun, istər filin

ayağı, hər ikisi şairin müşahidə məharətindən asılı olaraq, əsərlərinin bədiiliyi və digər xüsusiyyətləri baxımından eyni dərəcədə gərəklidir və bu cəhət, özünü böyük söz sərrafının aşığıdakı beytlərində bir daha nümayiş etdirir:

بصر (bəsər)- göz جگر (cegər)- Ciyər və

بخوناب پرورده چون جگر سر از دیده بر کرده چون بصر(223,123)

Ciyər kimi qanlısuda bəslənmişdir, bəsər (baxış) kimi gözdən zillənmişdir.

توک (muy)- موی

یکی کوه نزدیک تاریکیست که راهش چومویی زباریکیست(433,312)

Qaranlığa yaxın, yolu tükdək nazik bir dağ vardır

دندان آهو (dəndan-e ahu)- ahu diş

نه آهوولی نافه از مشک پر چوندندان آهو برآمده در(15,13)

Ahu olmasa da, göbəyi müşklə dolu, ahu dişləri kimi dürlə dolu

دندان شیر (dəndan-e şir)- Şir diş

بر آفاق شدگاو گردون دلیر برآمد ستاره چوندندان شیر(82,56)

Fələyin öküzü cəsarətlə üfəqə qalxdı, ulduz şir diş kimi göründü.

gur arxası (balin-e qur)- با لین گور

فکنده سرین راسراسیمه وار چوبالین گوران بگوران نگار(20,8)

Tələsik, gur naxışlı yastığı, gur arxası dək yerə atdım

qoyunun baş və ayağı (sər-o-ləfçe-ye qusfənd)- سرولفچه گوسفند

سرولفچشان راکه آردبند خورد چون سرولفچه گوسفند(92,128)

Onun baş-ayağını örtülü gətirəndə, qoyunun baş-ayağı kimi yesin

qarış- pa-ye mur)- پای مور (pa-ye mur)- چشم گور

qanın ayağı

درخشان یکی تیغ چون چشم گور پلارک در اورفته چون پای مور(103,279)
Üzərinə qarışqa ayağı kimi (nazik) pılarək (zəhərli maddə)
çəkilmış, gur gözünə oxşar parlaq bir xəncər.

زلف (zolf)- saç, hörük

جز اوهرکه اویا تو سر میزند چوزلف تو سر برکمر میزند(222,102)

Ondan başqa, özünü sənə tay tutan, sənə zülfün kimi baş əyar.
پرتدرو (pər-e təzər)- qırqovul qanadı

درین باغ رنگین چو پرتدرو نه گل درچمن ماند خواهدند سرو (310,17)

Qırqovul qanadı kimi rəngbərəng bu bağda, çəməndə nə
gül, nə də sər v qalacaqdır.

جان (can)-can

بیا ساقی آن می که جان پرورست بمن ده که چون جان مرا درخورست(375,1)

Gəl, saqi canbəsələyən o meyi mənə ver, çünki, can kimi
mənə gərəkdir.

ابروی شه (əbru-ye şəh)- şahın (İskəndərin) qaşı

چو ابروی شه بود پیوندشان بچشم و سرشاه سوگندشان (381,82)

Onların əhdi şahın qaşları kimi(çatılmış) idi, andları şahın
gözü,başı idi.

پرمور (pər-e mur)- qarışqanın qanadı

فرنجه چو دید آنچنان دست زور سپر برکتف دوخت چون پرمور(422,158)

Ferəncə elə güclü görəndə, qalxanı qarışqa qanadı kimi
çiyinə taxdı.

زلف بتان (zof-e botan)- gözəllərin hörüyü

حمایل یکی تیغ زهرآبدار کمندی چو زلف بتان تابدار(423,173)

Zəhərli bir qılınc həmayil, gözəllərin zülfü kimi qıvrım bir
kəmənd

zolf-e ərus)- gəlinin zülfü

شه از کشتن هندی وزخم روس بیچید بر خود چوزلف عروس(427,220)

Şah Hindinin ölümü və rusun zərbəsindən, içərisində gəlin
zülfü kimi qıvrıldı.

مرغول (mərğul)-tuk, saç

چومرغول زنگی گره برگره (97,190)

Əynində göy rəngli, zəncinin tükü kimi qıvrım-qıvrım bir
zireh

ابروی طمغاچیان (əbru-ye təmğaçıyan)- Təmğaçların qaşı

کمندی چو ابروی طمغاچیان بخم چون کمان گوشه چاچیان (97,192)

Təmğaçların qaşı, Çaç (Taşkənd) kəmanının küncü kimi
əyri bir kəmənd.

Beytdə ikinci təşbih obrazı da vardır. O, «کمان گوشه چاچیان»

(kəmanquşe-ye çaçıyan) -Çaç kəmanının küncü» söz birləşmə-
sindən ibarət olub kəməndin ikinci əlaməti olan əyriliyin obrazıdır.

Göründüyü kimi, «İskəndərnamə»nin içərisinə səpələnmiş
yuxarıdakı beytlər, çox münasib şəkildə yaranmış və müxtəlif
təşbih predmetlərinin oxşar cəhətlərini özündə əks etdirən
maraqlı obrazlarla zəngindir. Onlar, qeyd olunduğu kimi, insan
və digər canlı varlıqların bədən üzvlərinin və həmçinin cansız
əşyaların hissələrinin adlarından ibarətdirlər. Onlara ayrı-
ayrılıqda nəzər salaq.

İlk beytdə Daranın qızı Rəvşənəyin firavanlıqla bəslən-
məsi, qanla sirab olan جگر -ürəyə, ikincidə yolun darlığı, موی -
tükün nazikliyinə, üçüncüdə Məhəmməd peyğəmbərin atının
dişlərini dürr kimi ağ və parlaq اهو دندان - ahu dişlərinə, dör-
düncüdə gecə qaranlığında parlayan ulduz شیر دندان - şirin dişinə,
beşincidə Nizami işlərkən söykəndiyi mütəkkənin gur kimi
yumşaq və naxışlı olmasını بالین گور -gur dərisindən hazırlanan baş
altıya oxşatmışdır. Altıncı beytdə iki təşbih obrazı verilmişdir.

Onlardan Onlardan پای مور haqda əvvəldə izahat verilmişdir, ikinci, yəni چشم - gurun gözü, xəncərin parıltısına dəlalət edir.

Yuxarıdakı beytlərdə, yəni yeddincidə şairin təşbih obrazı - uzun saçın topuğu döymə xüsusiyyəti əsas götürülmüş, baş əymə, ayağa düşmə, səcdə obrazına çevrilmişdir.

Sonrakı beytlərdə پرتدرو - qırqovul qanadı, bağın əlvanlığına, - qarış- qanın qanadı - پر مور - qarış- qanın qanadı döyüşünün qalxanı yüngül işlətməsi, زلف بتان - bütərin zülfü kəməndin qıvrımlığı, nəhayət, زلف بتان - şahın dö- yüşkən əskərinin ölümündən hirsdən qıvrılmasına bədii obrazdır.

12. Bitgi, ağac, gül, çiçək, meyvə və s. də personajların bu və ya başqa cəhətini xarakterizə edib, oxşar cəhətlərini müqayisə etmək və təşbih obrazı yaratmaq üçün çox münasib sahədir. Onlar personajın qəddi, ətri, ayrı-ayrı bədən üzvlərini və s. ob- razlı şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün işlədilmişdir. Nəbatat alə- mini yaxşı bilməsinə şahidlik edən bu obrazlarla Nizami bəzən elə tablolar yaradır ki, sanki o məharətli mövzu seçən rəssamın əsəridir. Belə tabloların təsvirini oxuyarkən onlar canlanır, ətir saçır, personaj hərəkətə gəlir. Məsələn belə tablolardan birinə nəzər salaq:

بنخاراز برشعله آذری چوبرسرخ گل شعر نیلوفری (278,42)

Od şöləsinin üzərindəki buxar, qızıl gül üzərindəki nilufər saçağına oxşayırdı.

Burada şölələnən od üzərində əmələ gələn buxar, şairin təxəy- yülündə qızıl güllə sarılmış nilufər saçaqlarına oxşadılaraq, cazibədar, füsunkar görkəmi olan bədii tabloya çevrilmişdir. Göründüyü kimi, burada bir təşbihin iki predmeti və iki obrazı vardır. Yəni şölə çəkən odun- شعله آذری - in obrazı گل سرخ - qırmızı gül, onun üzərində dalğalanan buxarın obrazı شعر نیلوفر - nilufər saçağıdır.

Nəbatat aləmindən alınmış başqa bir beytdə zəfəran bitgisinin əhval-ruhiyyəyə seving gətirmə xüsusiyyəti əsas götü- rülmüş, maraqlı bədii obraza çevrilmişdir.

زرآن میوه زعفران ریزشد که چون زعفران شادی انگیزشد (193,34)

Qızıl, zəfəran kimi şadlıq gətirən zəfəran şirəli meyvə oldu.

سیاهان مغرب که زنگی وشد بصفرای آن زعفران دلخوشند (193,35)

Zənci (kimi şux) Məğrib qaraları, o zəfəran səfrısından şəndilər

Başqa sahələrdən alınmış sözlər kimi, burada da bitgi, gül, çiçək, ağac və s. nəbatata aib dil vahidləri bir necə mənə çalarına malikdirlər. Məsələn, «nیلوفر» sözünün yuxarıdakı usludə mənəsin- dan başqa, aşağıdakı beytdə günəşin qan dələsi üzərində ləpələnen işıq qayığı üçün obraz seçilməsi də çox maraqlı və orjinal olub zəngin təxəyyül məhsuludur.

برآن دجلة خون بلندآفتاب چونیلوفر افکنده زورق برآب (181,81)

O qan Dələsində, uca günəş, nilufər kimi qayıq sürürdü

Başqa bir bənzətmədə isə, bahar fəslə ağacların çiçək tökümü qışda yağan qara obraz verilir. Məsələn:

بنفشه نکرده سرغنچه تیز چویرگ بهارآسمان برف ریز (276,17)

Bənövşənin qonçəsi açılmamışdı, göy, bahar çiçəyi kimi qar yağdırırdı

Nizami dilini yeni mənə, bədiilik, orjinallıq, yığcamlıq və s. cəhətdən zənginləşdirən digər bu qəbil sözlərə maraqlı mi- salları çox göstərmək olar. Fəslin sonunda təşbih obrazları sıra- sında verilən bu sözlər dediklərimizə aydınlıq gətirir.

13. Müxtəlif parça və dəri növlərinin təşbih daxilinə obraz kimi salınması da çox maraqlıdır. Sayca az olmalarına baxma- yaraq, onlar çox özünəməxsus və münasib seçilmişlər. Məsələn:

زمین چون زروآب چون لاجورد جودیای نیم ازرق ونیم زرد (321,65)

Torpaq qızıl (rəngli), su göy (rəngli) idi, yarısı göy, yarısı sarı ipəyə oxşayırdı.

Göründüyü, kimi beytdə üç təşbih predmeti, üç təşbih obrazı və üç oxşar əlamət vardır. Birinci sətirdə, torpaq və suyun ayrılıqda

زر - qızıl və لاجورد - göy rənglə obrazı verilmiş, ikinci sətirdə, İskəndərin gəzdidiyi bu yer özünün gözəlliyi, suyu və parlaqlığı ilə ازرق - göy və زرد - sarı rəngli ipəklə obrazlanmışdır. Beytdəki bu bədii tablo həmin yerin mənzərəsini oxucunun gözləri qarşısında canlandır və Nizami dilinin təravətini, şüxluğ və sönməzliyini doqquz əsrə yaxın bir dövrdən sonra belə yaşadır. Halbuki, həmin yerin belə mənzərəsi hansı güclü rəssam tərəfindən çəkilsəydi belə, az bir zamanda yox olardı. Nizami tablosu isə indi də təzədir, ürəkaçandır, insanda xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

Və yaxud, başqa bir beytdə, Bərdə hakimi Nüşabənin məclisində süfrəyə düzülmiş Azərbaycan yeməklərinin təsvirində parça və xəz növlərindən necə ustalıqla təşbih obrazı yaradılması həqiqətən heyranedicidir. Məsələn:

همان گرده نرم چون لیف خز کزویخته شد گرده گرده بز (272,321)

Girdə (çörək) bişirənin, (bişirməsindən), böyrəyi bişən haman xəz kimi yumuşaq girdə (çörək)

Burada girdə (gerde)- girdə çörək, yumşaqdıqda xəz lif -xəzin xofuna bənzədilmiş, onu bişirənin (gerdepəz) böyrəyinin (qorde) təndirin istisindən bişirdiyi göstərilmişdir. Təşbihin münasibliyinin gücünün nəticəsidir ki, beytdə çörəyin yumşaqlığı və onun hazırlanması güclü bədii təsvir obrazına çevrilir.

Aşağıdakı beytlər də xüsusi maraq doğurur:

بیا ساقی آن خون رنگین رز درافکن بمغزم چو آتش بخز (191,1)

Gəl, saqi, o al tənək qanı, xəzə vurulan atəş kimi beynimə süz.

یمن را برافروخت از گردخیل چنان چون ادیم یمن را سهیل (244,61)

Yəmən qoşun tozundan, Süheylin Yəmən ədimini (dərisini) parlatdığı kimi təmizlədi

فلکها که چون لاجوردی خزند همه جامه لاجوردی رزند (112,84)

Mavi xəz kimi olan fələklər, həmişə paltar göy rəngləyirlər.

Yuxarıdakı beytlərdə آتش meyın, خز beynin obrazıdır. Nizami, buradan atəş kimi meyın, xəz kimi tez alovlanan beynə təsirini vermiş, ikinci beytdə Yəmən tozdan təmizlənib yeni şəkə düşməsi Yəmən dərisinin Süheyil ulduzunun işığından başqa rəng alması ilə müqayisə olunur. Yəni, Yəmən, Süheyil ulduzunun təsirindən başqa cür parlayan Yəmən dərisinə predmetdir. Üçüncü beytdə göy xəzə predmet olan fələklər göy paltar (matəm libası) simvoludurlar.

14. Nizamiyə məxsus üslubi xüsusiyyətlərdən biri də əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərin, mifik və dini qəhrəmanların adlarını təşbih obrazı kimi işlətməsidir. O, bu personajların tarixi, dini və mifik cəhətlərini əsərdə obraz kimi işlədərək, həm onlara öz münasibətini bildirmiş, həm onları əbədiləşdirmiş, həm də poemanın dilini bu hesaba zənginləşdirmişdir. Bu qəbildən olan obrazlara اسفندیار، برجیس، خضر، اسکندر، دارا، کیخسرو، طغرل، قنطار، روسی، سلیمان، اهریمن، هاروت، دیو

Başqa əsərlərində də olduğu kimi, bunlar «İskəndərnamə»də mərdlik, insanlıq, əzəmət, ölməzlik, səxavət, xeyirxahlıq, qəddarlıq və s. kimi mənfi və müsbət keyfiyyətlərin aparıcıları olduqlarından əsərdə təsvir obrazına çevrilmişlər. Məsələn:

اهریمن (əhrimən)- Əhrimən (şər allahı)

هیون بروی افکند پیل افکنی سوی پیلتن شد چون اهریمنی (172,77)

Ona bir fil yıxan hücum etdi, fil cüssəlinin üstünə bir Əhrimən kimi şığıtdı.

سلیمان (soleyman)- Süleyman peyğəmbər

شه ارچون سلیمان شود دیوبند مرا درجهان هست دیوانه چند (466,63)

Şah Süleyman kimi div tutandırsa, mənim dünyada neçə divanəm var.

اسکندر (eskəndər)- İskəndər və خضر (xəzr)- Xızır peyğəmbər

چو خضرازه افتاده راراهنمای (49,50)

Ölkələr alan İskəndər, yorulanlara yol göstərən Xızır kimisən

عیسی (isa)- İsa peyğəmbər

چو عیسی بسی مرده رازنده کرد بخلقى چنین خلق رابنده کرد (48,35)

İsa kimi çox ölmüşləri dirilti, xalqa belə xalqı qul etdi

طغرل (toğrul)- Toğrul (Atabəy)

طغان شاه مرغان و طغرل بنام بسلطانی اندرچو طغرل تمام (387,80)

Toğrul və quşlar şahı toğan adlı, şahlıqda Toğrul kimi mü-kəmməl

بهمن (bəhmən)- Bəhmən (Şahnamənin qəhrəmanlarından biri)

چو بهمن جوانی بر آن دارد ت که تند ازدهائی بیویارد ت (164,57)

Cavanlıq səni ona sürəkləyir ki, səni əjdaha, Bəhmən kimi udsun.

اسفندیار (esfəndeyar)- İsfəndiyar (Rüstəmlə döyüşdə məğlub ol-muş)

زند دیوراھت چو اسفند یار که بار ستم آبی سوی کارزار (164,58)

Yolunu div kəsib ki, İsfəndiyar kimi Rüstəmlə (İskəndər) müharibəyə gələsən.

دارا (dara)- Dara

مدا رای او کن که دارای ماست چودارا د لث بر مدارای ماست (222,105)

Onunla yaxşı dolan, çünki bizim Daramızdır, Dara kimi ürəkdən bizim hamimizdir.

کیخسرو (keyxosrov)- Keyxosrov

بچنگ و بدنجان رهش رفته گیر چو کیخسرو آنجا فرو خفته گیر (312,47)

Yolunu dişiyə-dırnağıyla təmizləmiş bil, Keyxosrov kimi orada yatmış bil

Birinci beytdə ahrimən, ikinci beytdə siliman İskəndərin,

üçüncü beytdə اسکندر və خضر, dördüncü beytdə عیسی Səid Nüsrə-təddin Əbu Bəkrin obrazlarıdır.

Sonrakı beytlərdə طغرل Çin xaqanının İskəndərə bağışladığı quşun, بهمن və اسفندیار İskəndərlə vuruşan döyüşçünün, دارا və کیخسرو İskəndərin bədii obrazlarıdır.

Bəzən bu kimi adların əvəzinə təşbih obrazı kimi şəxs əvəzliliklərindən də istifadə olunmuşdur. Təkrarın qarşısını almaq üçün işlədilən sözlərin kimi əvəz etdikləri yalnız mətn daxilində müəyyənləşir. Onlara nəzər yetirək:

تو (Məhəmməd peyğəmbər)

گزين کرده هر دو عالم تویی چو تو گر کسی باشدان هم تویی (19,74)

Hər iki dünyanın seçdiyi sənənsən, Sənin kimi biri varsa, o da Sənənsən.

تو (Daranın qızı Rövşənək)

جز او هر که او با تو سر میزند چو زلف تو سر بر کمر میزند (222,103)

Ondan başqa sənə özünü taytutan, zülfün kimi sənə baş əyər mən (İskəndər)

سر چون منی رازبالین خاک بانجم رسانید چون نور پاک (228,24)

Mənim kimisinin başını pak nur kimi yerdən göyə qaldırdı

من (Zahid)

زمهروز کین کسم یاد نیست کس از بندگان چون من آزاد نیست (293,76)

Mənə dost və düşmən olanları unutmuşam, bəndələrdən heç kəs mənim kimi azad deyildir.

تو (İskəndər)

در غار من وانگهی چون تویی یکی پاس شه راکم از هندویی (294,84)

Mənim mağaramda sənin kimisi varsa, şahın gözətçiliyi üçün hindudan da aşağısan

تو (İskəndər)

رقیبی دگرگفت کای شهریار ندیده چوتو شاه چندین دیار (305,77)

Başqa rəqib dedi ki, ey şəhriyar, çox ölkələr sənini kimi şah görməmişdir.

(Çin xaqanı) من

تراهست چون من بسی سفته گوش یکی دگرت من بتندی مکوش (357,47)

Sənini mənim kimi çox qulun vardır, onlardan başqa biri də mənəm, sərtlik etmə.

(Çin xaqanı) من

ز جعد غلامان کشورها بهل برچومن بنده چینی رها (368,204)

Ölkədə qiymətli olan qulların qıvrım telindən birini mənim kimi qula ver

(çinli kəviz) من

ندارد چومن خاکی آن دسترس که با آب حیوان برآرد نفس (445,490)

Mənim kimi bir torpaq oğlunun ona əli yetməyib ki, həyat suyu ilə canlansın.

«İskəndərnəmə» əsərində çox maraqlı doğuran təşbihlərdən bir qrupu da Nizaminin özü ilə bağlıdır. Nizami xarakterini, onun daxili və xarici xüsusiyyətləri, düşüncə və həyat tərzini, insani və sənətkarlıq keyfiyyətləri, iş üslubu və s. ilə əlaqədar şairin özünü kimlər və nələrə müqayisə edib obraz yaratması, həqiqətən çox maraqlıdır. Nizaminin təşbih predmeti olduğu beytlərə diqqət edək:

چوشمع آتش افتاده درباغ من شده باغ من آتشین داغ من (21,14)

Bağıma (varlığıma) şam kimi od düşübdür, mənim bədənim odlu dağ olubdur.

گدازنده چون موم درآفتاب بمومی چینین بسته بردیده خواب (21,15)

Günəşdə əriyən mum kimiyəm, belə mumluğumla yatmıram
چوصبح سعادت برآمد یگاه شدم زنده چون باد درصبحگاه (21,23)

Səadət səhəri açılarda səhər küləyi kimi canlandım

Yuxarıdakı beytlər, «İskəndərnəmə» əsərini yazarkən şairin keçirdiyi daxili yangısını əks etdirir. Şair özünün bu anını yanan şama bənzədir. O şam ki, atəşin hərarətindən alovlanır. Günəşin altında əriyən şam, günəş hərarətli yaradıcılıq istəyindən əriyən Nizami, yuxunu unutmuşdur. Sonuncu beytdə isə Nizaminin obrazı səhər küləyidir ki, yaradıcılıqla başa vurduğu gecənin səhəri onun əhvalının gümrəhlığına, yenidən yazıb yaratmaq eşqiylə canlanmasına səbəb olmuşdur.

Başqa beytlərdə, yenə də şam kimi yanan şairin obrazı Harut və Zöhrədir. Bu sehrbaz ulduzlar kimi Nizami, yaradıcılıq sehri ilə məşğul olduğuna işarə edir. Məsələn:

شب افروزشمعی برافروختم وز اندیشه چون شمع میسوختم (22,24)

Gecə işıqlandıran bir şam yandırdım, fikirdən şam kimi yanırdım.

دلیم با زبان درسختن پروری چوهاروت وزهره بافسونگری (22,25)

Qəlbim dilimlə söz qoşmaqda, Harutla Zöhrə kimi sehrbazlıqdadır.

Nizaminin digər təşbih obrazı dənizdir. Elə dəniz ki, o, şairin təfəkkür buludundan hər an bəhrələnir. Buna görə də belə dənizin- Nizaminin qətrə (şeir) oğrusundan qorxusu yoxdur:

چودریا چرا ترسم ازقطره دزد که ابرم دهد بیش ازآن دست مزد (22,35)

Dəniz kimi qətrə oğurlayanlardan nə qorxum ki, buludum ondan çox gəlir verir.

Aşağıdakı beytdən isə Nizaminin ömrünün axırına kimi yazıb yaratdığı və eyni zamanda özünün zahiri görkəminin rəv-nəqdən düşməməsinə çalışdığı müəyyənləşir. Əslində həyatdan köçərkən o qədər də yaşlı olmayan şair, nədənsə özünə öyüd nəsihət verərək deyir:

چو شیران زسرینجه بگشای چنگ چورویه میارای خودرابرنگ (25,4)

Şirlər kimi əl-ayaq döyüşünə çıx, özünü tülkü kimi rəngləmə.
Beytdə Nizami özünə iki obraz seçmişdir. Biri شیر - şir,

ikincisi ربه، tülkü. Özünə və ümumi şəkildə ətrafındakılara şir olmağı, tülkü kimi hər an bir görkəmdə cilvələnməkdən uzaq durmağı məsləhət görür.

«İskəndərnamə» əsərinin müxtəlif beytlərindən məlum olur ki, Nizami əsərlərini gecələr şam işığında yazırmış. O, özünün bu vəziyyətinin təsvirini təşbih obrazı vasitəsiylə yenə də özünə məxsus şəkildə, çox yığcam və aydın vermişdir. Aşağıdakı beyti oxuyarkən yaşlı, müdrik Nizaminin parlaq təfəkkürünün qaranlıq gecəni necə işıqlandırdığı gözlərimiz qarşısında canlanır. Böyük təzaddır qurumuş çöp – Nizami və onun qaranlıq gecəni işıqlandıran ağılı – çıraq

فروزنده باشدبشب چون چراغ (28,45) چوپوسیده چوبی که درکنج باغ

Bağ küncündə, gecədə çıraq kimi yanan quru çöp kimi parlaqdır.

Bu quru ağac çubuğu-Nizami müdrik çağında belə tükənməz güc və ağılla dünyanı işıqlandırmış, bəşəriyyətə «İskəndərnamə» kimi söz incisini bəxş etmişdir. Buna görə də Nizami ölməzdir, dostları, ondan zövq alıb bəhrələnen insanlar üçün canlılardan canlıdır. Şair bu haqda yazır:

مرازنده پندارچون خویشتن (29,64) من آیم بجان گرتوایی بتن

Məni özün kimi diri bil, sən məni yad etsən, mən canlanaram.

Beytdə Nizaminin təşbih obrazı onu dərk edən, onu ölməz bilən kəslərin özüdür. Şairin fikri aydın, sərrast və yığcamdır. Böyük bir mətləb lokanik ifadə. Nizaminin böyüklüyünün amillərindən biri. Buna görədir ki Nizami özünü söz bağını bəzəyən və onun xidmətində həmişə hazır dayanan qamətli sərva bənzətməmişdir:

منم سروپیرای باغ سخن (32,31) بخدمت میان بسته چون سروبن

Söz bağının bəzəkli sərvə mənəm, sərv kimi xidmətdə durmuşam.

Söz bağının bağbanı Nizami bəzən özünü fələklər qədər yüksək və bütün fitnə-fəsaddan uzaq, bəzən isə hamıya – bəşər

evladına səcdə edən kimi göstərir. Burada da təşbihə müraciət olunmuşdur:

فلکواردورازفسوس همه (32,32) سرآمدولی پای بوس همه

Fələklər kimi hamının fitnəsindən uzaq, hamıdan əzəl, hamıya səcdə edən.

Nizaminin özü üçün seçdiyi təşbih obrazı iki əks mənali sözlərdir: پایبوس همه və سر آمد

Başqa bir beytdə Nizami özünü Müştəri ulduzu, xeyirxahlıq simvolu Ahuramazdanın epiteti برجیس - Bərcisə oxşadaraq yazır:

چوبرجیس درجنگ هرید گمان (32,33) کمان دارم وبرندارم کمان

Bərcis kimi hər pisfikirlinin döyüşündə kamani olan, kamani götürməyən.

Bərcis-Nizami nə qədər pis xilqətli insanlarla əhatə olunsaydı belə, malik olduğu kamani onlara qarşı işlətmir. Nizami ilə əlaqədar bəhəş təşbih obrazlarına da təsadüf olunur ki, aşağıdakılar bu qəbildəndir:

چو زهره درم درترازو نهم (32,34) ولی چون دهم بی ترازودهم

Zöhrə kimi tərəzidə dirəm çəkirim, amma verəndə tərəzizisiz (ölçüsüz) verirəm.

بهرخارچون گل صلابی زتم (33,36) بهر زخم چون نی نوایی زتم

Gül kimi hər tikantə ünsiyyətə səsləyirəm, hər zərbədən ney kimi nalə edirəm.

چو دریا شوم دشمنی عیب شوی (33,38) نه چون آینه دوستی عیب جوی

Dərya kimi eyb yuyan düşmənəm, güzgü kimi eyb axtaran dost deyiləm.

جو فروشان گندم نماى (couforuşan-e gəndomnəmay)- buğda göstərib arpasatan

نمایم جو و گندم آرم بجای نه چون جو فروشان گندم نماى (33,40)

Arpa göstərib əvəzində buğda verirəm, buğda göstərib arpa satan kimi deyiləm

گل (qol)- gül

همان به که بااین چنین باد سخت برون ناورم چون گل از گوشه رخت (34,60)

Yaxşısı dudur ki, belə güclü küləkdə, gül kimi açılmayım...

بلبل (bolbol)- bülbül

که ازهر سخن بر تراشم گلی بر آن گل ز نم ناله چون بلبل (34,63)

Ki, hər sözdən bir gül yonuram, o gülün üstündə bülbül kimi nalə edirəm.

آفتاب (aftab)- Günəş

چه گردم بدریوزه چون آفتاب (34,65)

Öz budumdan kabab yeməli olduğumdan, Günəş kimi dilənmək nə üçün.

سیمرغ (simorğ)- simurğ

نشینم چوسیمرغ در گوشه ای دهم گوشه از ذهن توشه ای (35,66)

Simurğ kimi bir güşədə otururam, ağzım deyənə qulağım eşidir.

سپهر بلند (sepehr-e bolənd)- uca asiman

در خانه راجون سپهر بلند زدم بر جهان قفل و بر خلق بند (35,68)

Evin qapısını uca göylər kimi dünyaya və xəlqin üzünə bağlayıb qıfılladım.

ماریم (məryəm)- Məryəm

ضمیرم نه زن بلکه آتشنست که مریم صفت بکر آبستنت (36,89)

Qəlbim qadın deyil, atəş saçandır, yəni Məryəm kimi bakirə sözlər yaradandır.

آب روان (ab-e rəvan)- axar su

شنیدم که در نامه خسروان سخن راند خواهی چو آب روان (40,6)

Eşitdim ki, şahlara aid kitabında axar su kimi sözlər yazacaqsan.

باد (bad)- külək

تو نیز آن به ای پیک علوی نژاد که گرد جهان برنگردی چو باد (42,27)

Sən də, ey ülvisoy peyk, yaxşısı budur ki, külək kimi dünyanın ətrafında fırlanmayasan.

دولت (doulət)- bəxt, tale

نظامی چو دولت در ایوان او شب و روز باد آفرین خوان او (53,25)

Nizami tale kimi, gecə-gündüz onun eyvanında, ona afərin deyəndir.

زنگی (zəngi)- zənci

بیا ساقی آن می که رومی وشست بمن ده که طبعم چو زنگی خوشست (83,1)

Gəl, saqi, o rumi kimi meyi mənə ver ki, təbim zənci kimi xoşdur.

Bu təşbih obrazlarının Nizaminin hansı cəhətlərini xarakterizə etdikləri, yəni təşbih əlamətləri aşağıda, fəslin sonundakı cədvəldə verilmişdir.

Göstərilənlərdən başqa, əsərdə şərab növləri, rənglər, musiqi alətləri, dini anlayışlar, fiziki nöqsanlıqlar, müxtəlif maddələr və ümumiyyətlə, canlı və cansız aləmdən götürülmüş digər obrazlar da, təşbih yaratmaqda mühüm və əhəmiyyətli rol oynamışlar.

«İskəndərnamə» əsərində işlənən bu və ya digər təşbihləri, onların predmet, obraz və əlamətlərini, səhifəsini və beytini tam şəkildə aşağıdakı cədvəldə vermək yerinə düşər.

No	Təşbih predmeti	təşbih obrazı	təşbih əlaməti	səh.beyt					
1.	خط خونى رهان	چو تعویذ	نهان نگهداشتن	11,27	35.	من(نظامی)	چون گل	بهر خار صلابی زدن	33,36
2.	نامها	چو تیغ تیز	یران شدن	12,28	36.	من(نظامی)	چون نی	بهر زخم نوایی زدن	33,36
3.	کارمن	چو کردار خود	نکو کردن	12,43	37.		آتش	ارزار خوردن افروخته شدن	33,37
4.	محیط	بارنده میخ چو	بیکدست گوهر بیکدست تیغ	14,14	38.	من(نظامی)	چو دریا	عیب شوی	33,38
5.	براق	چو برق	شتابنده	16.	39.	من(نظامی)	نه چون آینه	عیب جوی	33,38
6.	براق	چو لولو	رونده برابریشمی	15,12	40.	من(نظامی)	نه چون جوهر فروشان	گندم نمای	33,40
7.	براق	چو دندان آهو	دربرآموده	15,13	41.	پس و پیش من (نظامی)	چون آفتاب	بکیست	33,41
8.	براق	چوماه	شب چراغی بدست آمدن	16,17	42.	کرا	چون من	حریف شگرف داشتن	33,49
9.	تن	چو نرگس	دیده گشتن	18,56	43.	کسی را	چو آب	درگره آوردن	34,54
10.	او	چو برق	راه بيمودن	10,62	44.	کسی را	چو آفتاب	خندانیدن	34,54
11.	کسی	چوتو	بودن	19,73	45.	من(نظامی)	چون گل	از گوشه رخت برون نیاوردن	34,60
12.	شب	چو سحر	زبور آراستن	20,1	46.	من(نظامی)	چون بلبل	ناله زدن	34,63
13.	سیرین	چو بالین گوران	بگوران نگار	20,8	47.	من(نظامی)	چون آفتاب	بدر بوزه گشتن	34,65
14.	باغ من	چو شمع	آتش افندان	21,14	48.	من(نظامی)	چو سیمرغ	در گوشه نشستن	35,66
15.	باغ من	چو موم در آفتاب	گداخته شدن	21,15	49.	من(نظامی)	چون سپهر بلند	بدر خاله بر خلق و جهان قتل و بتزیدن	35,68
16.	من	چو باد در صحنه گاه	زنده شدن	21,23	50.	ضمیمه(نظامی)	مریم صفت	بکر آبستنت	36,89
17.	من	چون شمع	سوختن	22,24	51.	روی سخن	چون عروس	آراستن	39,117
18.	دل نظامی	چو هاروت وزهره	بافسونگری	22,25	52.	تو(نظامی)	چو آب روان	سخن راندن	40,6
19.	من	چو دریا	ابرم دهدیش از آن دستمزد	22,35	53.	تو بیک علوی ژل(نظامی)	چو باد	گرد جهان برگشتن	42,27
20.	صد چراغ	چومه	بر افروختن	22,36	54.	خرد	چو دریا	گوهر از کان تنگ دادن	42,32
21.	تو(نظامی)	چو شیران	ز سر بنجه چنگ بکشادن	25,4	55.	نصرة الدین	چون فلک	براعدای خود چیره دست	46,11
22.	تو(نظامی)	چو روبه	خود را برنگ آراستن	25,4	56.	نصرة البین	چو آب فرات	آشکارانواز	46,17
23.	تو(نظامی)	چو جادو	بکس در نیامیختن	26,14	57.	نصرة الدین	چو سر چشمه نیل	پنهان گداز	46,17
24.	من(نظامی)	چو بوسیده چوب	در کنج باغ فروزنده شدن	28,45	58.	نصرة الدین	چون زمین	سر بر آب افکندن	47,22
25.	بوسیده چوب	چون چراغ شب	فروزنده بودن	28,45	59.	نصرة الدین	چون میخ	در آشوب ریختن	47,23
26.	من(نظامی)	چو شب افروز کرم	ز دور تیلین و لاف نیوری شب زدن	28,46	60.	نصرة الدین	چو عیسی	بسی مرده زنده کردن	48,35
27.	مر(نظامی)	چون خوبستن	زنده پنداشتن	29,64	61.	جهان	چون کان گوهر	خراب بودن	48,36
28.	می	چو آب	زال	30,2	62.	بارگاه	چون آفتاب	زمشوق بمغرب طلب رسانیدن	48,41
29.	خریدار در	چون صدف	دیده دوختن	31,14	63.	تو(نصرة الدین)	چو اسکندر	کشور گشای بودن	49,50
30.	آنها	چو زنگی	سیاه گشتن	32,25	64.	تو(نصرة الدین)	چو خضر	از راه افتاده راهنمای بودن	49,50
31.	من(نظامی)	چون سروین	بخدمت میان بستن	32,31	65.	گردن سخت کیمخت چرم	چون دوال	از رکاب تونرم شد	49,56
32.	من(نظامی)	فلکوار	دور از فسوس همه	32,32	66.	خصال تو(نصرة الدین)	چو خورشید	لشکر بتنها زدن	50,69
33.	من(نظامی)	چو برجیس	در جنگ هر یکدگمان کمان داشتن	32,33	67.	بدستگالش	چون زاغ	دهن دریده بودن	53,24
34.	من(نظامی)	چو زهره	درم در ترازو نهادهن	32,34	68.	دشمنش	چون چراغ	زبان سوخته بودن	53,24
					69.	نظامی	چو دولت	در ایوان او باشد	53,25
					70.	پراکنده ابرهردی تله ای	چون صنمخانه	بر آراستن	54,12

					88,65	سحق بردن	چو بر گوری بر کشیده پلنگ	زنگ	107.
					89,78	مستی کردن	چو بیلان آشفته	زنگیان	108.
					86,40	ربودن	چو کهرک رامهره کهربای	دیوساران (زنگیان)	109.
					91,112	فرمودن	چو غرنده شیر	شه (اسکندر)	110.
					91,113	سر بریدن	چو یکی پاره کوه	زنگی	111.
					92,119	خورش را زهم دریدن	چو شیر	شه (اسکندر)	112.
					92,124	بصحرارها کردن	چو ماران	شه (اسکندر)	113.
					92,128	خوردن	چون سرولفچه، گوسفند	سرولفچه	114.
					93,137	آتشین مفرعه زدن	چون چراغ	زمین لرزه	115.
					93,142	سپید وسیه	چون گراز دورنگ	لشکر روم وزنگ	116.
					93,147	برآراستن	چون عروس	جناح	117.
					93,148	برآوردن	چون بیستون	جناح	118.
					94,150	تیز	چون ستان	مژه	119.
					94,150	سرخ	چون عقیق	چشمها	120.
					94,157	درآمدن	چو پیل استخوانی بدست	سیاهی	121.
					94,159	سیه و فراخ	چون لوید	دهانی	122.
					95,168	سیل باریدن	چو غرنده ابر	زراره	123.
					95,170	از تن سلاح رستن	چون شیرنر	زراره	124.
					95,171	تیز	چو الماس و آهن	رگ و تن (من-زراره)	125.
					96,178	بابروشکنج زدن	چو ماری	زراره	126.
					96,180	باشش کنشی گوش مالیدن	چو پروانه	سوار رومی	127.
					96,185	از جای شدن	چو از کوره آتشین موم	دل لشکر روم	128.
					97,190	گره بر گره	چو مرغول زنگی	زره آسمانگون	129.
					97,192	خم	چو ابروی طمغاچیان	کمندی	130.
					97,192	خم	چو کمانکوشه، چاچیان	کمندی	131.
					97,195	درآمدن (بدشمن)	چون بیک دری درایدعقاب	خسرو پیلتن (اسکندر)	132.
					97,195	جهیدن	چگونه جهد بر زمین آفتاب	خسرو پیلتن (اسکندر)	133.
					97,198	سیاه کردن	چو رویت	عالم	134.
					98,210	حمله بردن	چون شیر مست	اسکندر	135.
					98,216	درآمدن	چو تندازدها	سیاهی	136.
					98,217	غریدن	چو ابرسیاه	زنگی	137.
					99,220	فتادن	چو زنگی که لرنخل خرمافتاد	سر زنگی	138.
					100,239	برانگیختن	چون آتش	آن ابر (اسب)	139.
					100,241	فرو بردن	چون کوه	بیخ استوار	140.
					102,257	گرمخیز	چو هندوی بازیگر	لشکر	141.
					102,261	قلب نبرد آراستن	چو کوهیکه از لاچورد باشد	شاه (اسکندر)	142.
									103
71.	سخنها	چون گنج	آکنده بودن	54,18					
72.	عالم	چو بیت العروس	فروستن	56,38					
73.	تو (اسکندر)	چو دولت	بر آفاق پیروز گشتن	56,43					
74.	شهری	چو شهر هری	بنا کردن	56,48					
75.	سخن	چو گوهر	فروغ آوردن	59,85					
76.	کسی	چو سکندر	نماندن	59,88					
77.	می	چون شهید و شیر	در قح ریختن	60,1					
78.	هر گلی	چون چراغ	بر آفر وخته	61,17					
79.	کسان	چون من	از عشق سرسبز	61,15					
80.	عروسی	چو روشن چراغ	فروزنده رویی	62,30					
81.	رخی	چو گل	زیبا	62,32					
82.	بت	چو سرو	زگیسوی نقشه ز عارض سمن	67,41					
83.	جمال	چونیم روز آفتاب	کرشمه زنان	67,42					
84.	سر زلف	چو مشک سیاه	مشکیو	67,43					
85.	بهرام	چو خدمتگران	خدمتمای گشتن	67,56					
86.	آشناخ سرو (اسکندر)	چون خرامان تذرو	خرامان شدن	68,65					
87.	آنگوهر پاک را (اسکندر)	چو انجم	آراستن	70,19					
88.	بیابانی	چو قطران	سیاه	80,21					
89.	ملک جهان	چو عروس	بر آراستن	70,10					
90.	نقش	چون شاه روم	بر زدن	75,13					
91.	دو دستش (اسکندر)	چو روشن درخش	گشادن	77,40					
92.	بیابانی	چو کوسه	ببر کودک سرشت	80,22					
93.	مصروا فرنجه و روم	چو موم	گذاختن	80,26					
94.	بانگ	چو رستخیز	شوریدن	82,48					
95.	زنگیان	چو غولان	بهر گوشه ناختن	82,54					
96.	ستاره	چو دندان شیر	بر آمدن	82,56					
97.	طبع (نظامی)	چو زنگی	خوشست	83,1					
98.	این بی محابا پلنگ دنیا	چو رومی وزنگی	دورنگ نبودن	83,2					
99.	آشنایان بیگانه خوی	چون روبه حیلہ ساز	دو سوراخ	84,10					
100.	آشنایان بیگانه خوی	چو کزدم	نه سوراخ دیده نه سوراخ گوش	84,11					
101.	جهان	چو انجم	انجمن کشیده	84,15					
102.	او (طوطیانوش)	چون سروین	چو انمر، دگلچهره	85,29					
103.	اسکندر	چون آتش	سوزنده	85,31					
104.	او (شاه زنگ)	چو مار کهن	بپچیدن	85,37					
105.	او (شاه زنگی)	چون رعد غران	خروش بر آوردن	86,38					
106.	او (شاه زنگی)	چو آب	خوردن	86,42					

143.	زنگی سختکوش	چوزنگ روسی	خروش برآوردن	102,262
144.	زنگی سختکوش	چو پشت کشف	دهن باز کردن	102,263
145.	شه(اسکندر)	چون آفتاب	برون شدن	103,270
146.	تنی چندرا	چوسگ	کشتن	103,271
147.	خود پولادآیینه فام	چوسیم خام	آیینه فام	103,278
148.	تیغ	چون چشم گور	درفشان	103,279
149.	پلارک	چون پای مور	نازک	103,279
150.	زنگی	چونود سیاه	بچالش آمدن	104,297
151.	موی	چو تیغ	ازتنش سر برآوردن	105,296
152.	زنگی	چوصبح	بگاہ بودن	105,304
153.	سیاهان	چوشب	سیاه	106,4
154.	رومیان	چون چراغ	روشن	106,4
155.	سیاهان	چو زاغ	سیاه	106,4
156.	رومیان	چون چشم زاغ	درخشان	106,4
157.	دولشکر	چو شطرنج	عاج و آبنوس	106,2
158.	تیغ هندی	چوآب	بگوهرترازخنجرافتاب	107,12
159.	ناچنج	چوزهر مار	تلخ (دردناک)	107,14
160.	دگرزنگی	چو عفریتی مست	زشت و قوی	107,18
161.	دگردیوی	چویکپاره کوه	زشت و قوی	107,20
162.	سیه روپتیکی دیوسار	چویبچنده مار	به بیجش درآمدن	107,22
163.	شه شیرزهره	چون شیر	جوشید	108,32
164.	شه شیرزهره	چون درخش	خنده زدن	108,35
165.	توره	چون تنوری بتاب	گرم	109,42
166.	زنگی	چون نهنگ	بگردن درافسار	110,59
167.	گروهی	چون بیله	دریای مور فتادن	110,62
168.	متاع گران سنج	چو دریا	یکی دشت پر گنج	111,70
169.	کافور	چون سیم	سفید	111,73
170.	سیم	چون کافور	سفید	111,73
171.	فلکها	چون لاجوردی خز	جامه لاجوردی رز	112,84
172.	نرگس	چوکافورتر	سفید	113,9
173.	شه(اسکندر)	چو گلنار	خندیدن	113,15
174.	شه(اسکندر)	چون گل	شکفتن	113,15
175.	گنج	چون ریگ	بیشمار	115,36
176.	شهری	چوخرم بهار	زیبا	115,37
177.	شهری	چون بهشت	آباد	115,38
178.	شهری	چون بهشت	روشن	115,38

179.	جهان	چو موم	دزیز مهرش نرم (تابع)	115,42
180.	اسیران	چو پیلان مست	قوی پیکر	116,61
181.	ده زنده پیل	چون رودنیل	قوی پیکر	117,63
182.	ترنج	چوروشن چراغ	رخشان	118,7
183.	دل خسروی	چو کوه پشت	قوی یافتن	122,64
184.	او(اسکندر)	چوسروسهی درمیان چمن	باتنجمن نشستن	122,66
185.	سیاهان زنگی	چون دیو	دزخیم زشت	125,114
186.	تو(اسکندر)	چو کوه	زان سیلها برنگشتی	125,116
187.	جهان	چوباران	یکیک مهباشودوانگه بدریاشود	129,6
188.	می	چوروشن درخش	درخشان شدن	130,18
189.	بزم	چون بهشت	اراسته	130,22
190.	سکندر	چویدرمنیربرچرخ	نشستن	130,23
191.	فرستاده	چوخسروپرستان	پرستش نمودن	131,25
192.	فرستاده	چوخلاونشمشروخت	سخن گفتن	131,35
193.	کسی که ارمنان دهد	چوزنهاربان	خراج فرستاندن	133,58
194.	سخن	چون زرمصری	آراستن	133,59
195.	فرستاده	چون برق	انتفشان شدن	133,66
196.	فاصد	همچو آتش ز موم	فرورنده شدن	135,79
197.	جواب	چون زهرتاب	گلوگیربودن	136,104
198.	سیاه	چون کوه	سنگفرسای و آهنشکاف	136,108
199.	سیاه	چون آتش	راندن	136,112
200.	دارا	چودریای تند	درآمدن	136,113
201.	علف	چون گنج	گم گشتن	136,115
202.	راوق روحبخش(می)	چون درخش	درخشان	137,1
203.	لشکر	چون عروس	آراسته شدن	139,26
204.	اسکندر	چون شیرمست	عنان تاب شدن	141,66
205.	سیاه	چوزنور	پانبستر	141,67
206.	کلاه	چو کله کوه	ابر سیاه	142,73
207.	بسی سرگذشت	چون خون سیاوش	موشتن	142,80
208.	فرقم	چو شمع	آتش	143,2
209.	تو	چو دریا	بسرمایه خویش بودن	143,9
210.	او(اسکندر)	چون آتش	گرم	144,26
211.	اورا	چوازدهادرگوزن	دینن	147,65
212.	کمربسته	چون او	دلآور	148,69
213.	او	چوگورگرازنده باشزره شیر	دلبری کردن	148,70
214.	تهی دست	چو لنگ	راهواری کردن	149,83

215.	جوابش	چو دریا	بتلخی دادن	150,98				
216.	دیبر	چوباد	آمدن	154,156	251.	بلندآفتاب	چونیولوفر	برآب زورق افکندن
217.	من(دارا)	چون آهن	سخت	158,50	252.	دوسرهنگ	چون پیل مست	دست برگشادن
218.	نامه	چون نگار	زیبا	159,66	253.	زمین	چولاله زار	(لاله زار)گشتن
219.	سخن	چودر	برآمدن	159,72	254.	پهلومی(دارا)	چومبغ	درید
220.	نیام زمین	چون چشمه آفتاب	برافروختن	160,5	255.	لب	چوبرق	ازآب خالی
221.	مار	چومن(دارا)	زهردار	163,44	256.	تن	چوبرق	غرق آب
222.	دیو	چو اسفندیار	راه زدن	164,58	257.	روبت(کسی)	کهرباوار	زرد
223.	سنگ خود	چو کوه	درآب افکندن	165,82	258.	جامه ات	چون لاچورد	کبود
224.	او(دارا)	چوازرزله کالدهای کوه	جنبیدن	166,90	259.	تو	چومرغ	ازبی کوچ جناح برکشیدن
225.	لشکر	چون کوه قاف	دوبرکاربستن	167,10	260.	آتش	برقوار	درجهان زدن
226.	قلب(میدان)	چون کوه پولاد	محکم	169,35	261.	سمند	چو پروانه	آشرو
227.	لشکر	چونحلی زموم	آراستن	169,36	262.	فلک	چوفرشته	بلندی دادن
228.	چپ وراست	چوآرایش گلبن	آراستن	169,38	263.	تو	چو خضر	روزه گیر
229.	پس وپیش	چون خاره کوه	محکم کردن	169,39	264.	شیانگه	چون نوبها	بصد دست برآمدن
230.	خاک	چوگوگرد سرخ	آتشین گشتن	169,42	265.	ساقی	چواتش بخز	آن خون رنگین رزمبغز درافکندن
231.	دارا	چون شرزه شیرسیاه	برآشفتن	170,52	266.	صی	چو صبح	دماغ دومغزی دادن
232.	او(اسکندر)	چو شیری که آتش زدم بزند	آتش زدن	171,62	267.	جهاندار(اسکندر)	چو گنج	افروخته شدن
233.	لشکر	چودریای آب	جنبیدن	171,66	268.	روی گنجیاب	چون آفتاب	برافروختن
234.	دولشکر	چوموروملخ	ناختن	171,73	269.	زر	چون زعفران	شادی انگیز شدن
235.	دولشکر	چوزنبورگیلی	نیش کشیدن	172,75	270.	کمربستگان	چودبویاری	ازصورت آراسته
236.	اسکندر	چو اهریمنی	سوی پیلتن شدن	172,77	271.	سکندر	چون شمع	برافروختن
237.	رومیان	چون کوه آهن	ازجای ترفتن	172,90	272.	رستم	چون شیر	بتنها تکاپوی کردن
238.	مه روشن	چوآینه	روشنی یافتن	173,93	273.	سکندر	چوبورگ خزان	لرزیدن
239.	روی شسته ترین(آفتاب)	چو ریحانیان	زکنج سربرون زدن	173,97	274.	ما	چون مهره	هم عقدیکیدبگر بودن
240.	دولشکر	چون دوکوه	کمر کشیدن	173,122	275.	من	چوسپند	ازدل سوختن
241.	یتاقی	چوخرأس	نیاسودن	176,14	276.	گنج	چودریای آب	روان کردن
242.	دولشکر	چو کوه	بجنبش درآمدن	177,38	277.	عروسان	چوصدسروسهی	بلند قامت
243.	میسره	چو روبین حصار	(محکم) شدن	178,42	278.	اسکندر	چوزهره	بیابل آمدن
244.	اسکندر	چوبارنده میغ	رزمی برآنگیختن	178,46	279.	صد(هاروت)	چوهاروت	پیش اومردن
245.	آن پیلتن(اسکندر)	چوپولادکوه	(محکم) شدن	178,51	280.	ازدها بی	چو قاروره	آتش زدن
246.	تبیهره	چون تندشیر	غریدن	179,53	281.	او(بلیناس)	چو برآتش آب	سداپ براژدها زدن
247.	تیر	چون مارگنج	شتابان شدن	179,65	282.	جهان	چو خرم بهشت	(خرم بهشت) گشتن
248.	ستیزنده	چوسیماب	گریزناگریز کردن	180,66	283.	دستوردانا	چوآب روان لندر بهشت	مشکوی مشکین سرشت درآمدن
249.	سانان درسنان	چونوک خار	رستن	180,71	284.	دستوردانا	چو مردم بسیب	بازی کردن
250.	سهربرسپر	چون لاله زار	بستن	180,71	285.	روی	چون عاج او(روی او)	سفید
					286.	عدو را	چو عود وشکر	سوختن

287.	دل شاه روم	چوزنگ روس	بشورش درافتادن	221,90	323.	خانه	چون بهشت	زیبا	253,64
288.	روشنکرا	چوروشنچراغ	آوردن	221,97	324.	پیام آو	چون فرشته	خاموش	255,94
289.	او(اسکندر)	چوزلف تو	سر برکمر زدن	222,103	325.	نوشابه	چون طاوس	بطلوه در آمدن	256,99
290.	دلش(اسکندر)	چو دارا	مدارای ماست	222,105	326.	نوشابه	چوروشن چراغ	درفشان و خندان	256,99
291.	پریزاد	چوماه	درمهد زرین نشستن	222,107	327.	فرستاده	چون خرامنده شیر	سوی تخت شدن	256,103
292.	لب	چون شکر	شیرین	223,121	328.	پیغام خود را	چو شیر	گناریدن	258,136
293.	روشنک	چون جگر	بخوناب پرورده	223,123	329.	پیام تو(اسکندر)	چوتیغ	گردن زدن	259,139
294.	رخ	چون گل	زیبا	224,126	330.	پاسپانش(اسکندر)	چومن(اسکندر)	دلیر	259,146
295.	کشور	چون بهشت	آباد و زیبا	224,136	331.	من(نوشابه)	چوتندشیر	جوشیدن	262,184
296.	اسکندر	چوخورشید	بالای تخت آمدن	225,142	332.	تو(اسکندر)، من(نوشابه)	چورویاه و گرگ	سر کوچک و سربزرگ	262,190
297.	هوسرا	چون رودآب	بردن	225,146	333.	آن ماه	چون نهنگ	برزور ودلیر	264,213
298.	بدادن	چون درخش	تهی نگشتن	225,151	334.	شه(اسکندر)	چوزرافه	از رنگ برنگ شدن	264,213
299.	سر	چون من	بلند	228,24	335.	من(اسکندر)	چویگانگان	رخ پوشیدن	265,226
300.	سررا	چون نوریاک	بانجم رسانیدن	228,24	336.	رسن بسته	چون نوبهار	بروتازگی رفتن	265,230
301.	من(اسکندر)	چودولاب کوشرت تردهد	ازین سرستادن بدان سردادن	229,54	337.	نوشابه	چوچاکران	کمر بستن	266,240
302.	عدل من(اسکندر)	چوسرو	سربر آوردن	230,64	338.	کنیزان	چون شمع	شاد و خرم	266,242
303.	شخص خود را	چوکلشن	(گلشن) کردن	232,94	339.	کوهه کاووماهی	چو کوه	بسیارو گران	267,247
304.	من(اسکندر)	چون فلک	بگردندگی مایل	235,24	340.	سنگ	چوسنگ	خوردن	268,267
305.	خون گردنکشان	چون خون سیاوش	نشان نماندن	238,67	341.	مجلس	چوصبحگاه	آراستن	270,292
306.	ملکزاده را	چون جان خود	پرورش دادن	239,87	342.	نوشابه	چو رخشنده ماه	از شهر بیرون شدن	270,295
307.	کسی	چون من	محدتخور	240,1	343.	کنیزان	چو پروین	دریبراموش	270,296
308.	جگر	چون شمع	سوختن	240,5	344.	نوشابه	چو ناهید	صدربیک انگشت او	270,297
309.	جهاندار(اسکندر)	چو برگار	بپای پرستش راه بيمودن	244,53	345.	کرسی	چون آفتاب	روشن	272,311
310.	یعن را	چنان چون ادیم، یعن راسهیل	از گردخیل برافروخت	244,61	346.	زمین	چو حوضهای بهشت	نوشین گشتن	272,316
311.	بریدی	چو آزادگان	در آمدن	244,63	347.	حریررقاق	چومهتاب	تابنده	272,320
312.	او(اسکندر)	چو کارآگهان	مرکب روان کردن	246,81	348.	گرده	چون لیف خز	نرم	272,321
313.	چشم	چون چراغ	فروزنده شدن	247,97	349.	ما	چو گل	فروزنده	273,334
314.	بوم	چون بهشت	آراسته	247,100	350.	بری بیکران	چون بری	جلوه ساز	374,341
315.	تشنه	چوآب روان	درخور بودن	248,1	351.	رخم را(نظامی)	چون باده	سرخ کردن	275,2
316.	باغ سفید	چوباغ ارم	زیبا و آباد	249,6	352.	نوشابه	چون شکر	شیرین	275,6
317.	نوشابه	چوطاوس	درنیکویی	250,24	353.	کیسه کوه و شخ	چون پشت ماهی	گره بسته	276,12
318.	نوشابه	چو آهوی ماده	بی آهو	250,24	354.	دمه	چو چشم گرگ	فروگیر بودن	276,13
319.	هریک(زن)	چو ماه	بخدمت کمر بسته	250,26	355.	آسمان	چو برگ بهار	برف ریختن	276,17
320.	همه بیلا	چوتیر	بلند و راست	251,44	356.	بلبل انجمن	چو کبک دری	قهقهه دردهن	276,21
321.	هریک	چودرروز خورشید و درشب چراغ	درفشنده	252,47	357.	مجلس	چون باغ ارم	زیبا و شاد و خرم	276,24
322.	آن گرامیبه گاه(نوشابه)	چون چراغ و چون رخشنده ماه	روشن	253,58	358.	آتش	چون گل	افروختن	276,25

359.	خار	چو گل	زربدست	277,26	395.	نصفی لعل	چویک نارتر	تر	315,92
360.	آتش لاله رنگ	چون عکس گوهر بستگ	بمشگین زکال درافتاده بود	277,27	396.	زباورتابنده خولی فراخ	چونسرین	برسر سبزشاخ	315,94
361.	باتش برآن شوشه مشکسج	چومارسیه بر سرچاه گنج	نمودن	277,28	397.	تو	چوشاهان	بخونخوارگی خو کردن	317,7
362.	چوانمر داطلسفروش	چومرداکسیرگر	آهن فروبرده زراورده	278,38-40	398.	شتابنده پیکی	چوباد	درآمدن	317,13
363.	بخار از بر شعله آذری	چوپرسرخ گل شعر نیلوفری	نمودن	278,42	399.	گراینده عفریتی آشوبناک	چون ازدها	برهلاک شتابنده بودن	318,24
364.	کبک	چون فاخته	نالنده	278,91	400.	او(اسکندر)	چواهرمین	گردن بر آوردن	318,27
365.	مغنی	چوزهره	برامشگری	279,60	401.	زمین	چوزر	زرد	321,65
366.	صراحی	چون مشتری	درفشنده	279,60	402.	آب	چولاچورد	ازرق	321,65
367.	چنگ	چوآب	روان	280,64	403.	زمین	چودبیا	نیم ازرق ونیم زرد	321,65
368.	آن مشتری پیکران(کنیزان)	چو زهره	رطل گران کشیدن	280,67	404.	بی غور	چون زهره گاو	سست	321,69
369.	نوشابه	چوتشریف خورشید	تشریف شاه را پوشیدن	281,78	405.	دشمن	چو رویاه لنگ	بسورخ در شدن	322,79
370.	آنها(نوشابه و کنیزان)	چوگنجی روان	باز جای آمدن	281,83	406.	آترا(آتش)	چون آب	بطوفان شمشیر کشتن	324,102
371.	بساطی	چون نوبهار	زیبا و خرم	283,16	407.	پریبیکران	چون نگار	بودن	324,104
372.	عروسک زنان	چودیوار شوموس	خجل گشتن	291,40	408.	کید(شه هندوستان)	چودیگر کسان (شاهان)	بخدمت آمدن	326,16
373.	قلعه	چوعروس	آراسته	291,40	409.	مرکب	چورخشنده مهر	روان کردن	327,24
374.	ما(ولایت گشایان)	چو دیوان	چاره ساختن	291,49	410.	من(اسکندر)	چوایر سیاه	رسیدن	327,30
375.	مجلس	چونوبهار	زیبا و خرم	292,53	411.	ره	چون بوستان	رنگین گشتن	327,25
376.	ره	چوروز بداندیش	سیاه	292,60	412.	او(اسکندر)	چومیغ	درآمدن	327,27
377.	فرشته وش	چون آفتاب	زیبا	292,63	413.	فرستادگان	چون گل	بیار آمدن	331,81
378.	کسی	چون من(زاهد)	آزاد نیست	293,76	414.	خارا	چوموم	نرم شدن	332,1
379.	کسی	چو تو(اسکندر)	گوهر نژاد	294,84	415.	چهل ژنده پیل	چو کوه	روان بودن	335,31
380.	سنگ مینا	چون بهشت	زیبا و خرم	299,146	416.	پریبیکر	چون بت	آراسته	336,47
381.	روز سپید	چو کافور	از اقصای زنگ برآمدن	300,3	417.	رخی	چون گل سرخ	سر سبزشاخ	336,48
382.	فروزنده روز	چو فردوس پاک	روشن	300,4	418.	زلفش	چو دام	گره بر گره	336,50
383.	روی(فلک)	چون لاجورد	نسته	300,5	419.	پریبیکر	چوآهو	مشکپورده	336,51
384.	موبینه	چو گل	تازه	301,19	420.	گیسو	چون ابر	از آفتاب فروهشته بودن	336,52
385.	وشق نیفه	چوبرگ بهار	زیبا	301,21	421.	خال جوسنگ او(پری)	چومشک	سیه	336,54
386.	قاصت	چو کار آگهان	دوتا کردن	302,26	422.	او	چوچو فروشان	گندم نمای	336,55
387.	غلامان خاص	چوزری که ایناز خلاص	تازه رو	304,60	423.	او	چوهندو	دزدیدن	336,57
388.	پرچهرگان سربابی	چو ماه	زیبا و آراسته	304,66	424.	او(پریبیکر)	چون نیشکر	شکر خنده	337,59
389.	سرتاجلران(اسکندر)	چوسیمرع بر شاخ زرین درخت	بتخت برآمدن	305,72	425.	بساطی	چو بوستان	رنگارنگ	337,64
390.	شاه	چو تو(اسکندر)	عادل ودلیبر	305,77	426.	فتنه	چون بلبل	شیدا	337,72
391.	این باغ	چو پرترو	رنگین	310,17	427.	او(اسکندر)	چوشاهان این دور	می نوش خوردن	339,95
392.	تو(اسکندر)	چو کیخسرو	فروختن	312,47	428.	آب	چون ارغوان	شفادار	339,1
393.	قطره	چوبرف	فشانندن	314,73	429.	چراگاهای	چومینا	خرم	341,27
394.	قبایی پرنده	چوپروین	مکمل بگوهر	315,40	430.	آب	چوسیماب در پیکر لاجورد	در سبزه آبخوردن	341,30

431.	گیاهای نورسته	چوبرشاخ مینابرآموده در	ازقطره پرپود	341,31	466.	مر(اسکندر)	جودیر	بسته عهدکردن	372,268
432.	بی آهو	چوبریفه هانافه ها ریخته	از چشمه انگیکته	341,32	467.	سکندر	چوسد اسکندر	ازجا جنبیدن	372,270
433.	سم گور	چوبرسبز دیباخط مشکسای	برسبزه جای خاریده	342,33	468.	مر(اسکندر)	چو زنیور	هم نیش وهم نوش داشتن	373,274
434.	چهانجوی	چوغرنه شیروجهنده هزبری	شکاری بزیر	343,48	469.	لشکر	چوکوه	محکم	373,281
435.	ادیم گوزنان	چون کان زر	ازپیکان زرکان زرگشته	343,51	470.	او(اسکندر)	چونیل	رفتن	374,286
436.	هربرزن	همچوهندوزنی	چوزنان گشتن	343,57	471.	می	چون جان	درخوربودن	375,1
437.	جهان	چوهندوبود افکنی	دودافکن بودن	344,61	472.	طایق	چوابروی طایق	خم	376,17
438.	جهان	چویغما وخالخ	روشن شدن	344,61	473.	آنها(دو نقاش)	چو طایق جفت	نشستن	377,23
439.	تندشیر	چواو(اسکندر)	تند	344,69	474.	نقش	چورومی	بستن	378,44
440.	او(اسکندر)	چوفولادکوهی	روان شدن	345,80	475.	حوضی	چوحوض آب	بستن	379,47
441.	او(اسکندرشمشیربیدست)	چون درخش	سوزنده	346,92	476.	موج	چوآبی که بادش کند بیقرار	شکن درشکن دویدن	379,49
442.	او(خان خانان)	چون سروین	راست	346,100	477.	پیوندشان(اسکندر وخالقان)	چوابروی شه(اسکندر)	بیوسته بودن	381,82
443.	او(اسکندر)	چومار	چنبرچهانندن	347,108	478.	روز	چون طالع شهریار(اسکندر)	روشن	383,17
444.	او(اسکندر)	چون شرار	چپ وراست آتش زدن	347,108	479.	بزمی	چوروشن بهشت	روشن	383,18
445.	سپاه	چوسد اسکندر	محکم	351,38	480.	تخت زر	چون آفتاب	روشن	384,34
446.	من(اسکندر)	چوخورشید	برخاک چین گذشتن	352,68	481.	برگ	چوبرگ زر	فراوان	384,40
447.	من(اسکندر)	چون نهنگ	ازدها دردهان	353,58	482.	بایکوبان کشمیر	چون دیوباد	تیز	385,49
448.	دندان	چون تیغ	تیز	353,59	483.	باور تابنده	چون آفتاب	روشن	385,54
449.	باده	چون گلاب	عطریبیز	354,1	484.	دست مجلس	چوآب	تر	385,54
450.	درما(نظامی)	چودریا	گشاد باید	355,11	485.	بگرمی	چوآتش	سوزانده	386,66
451.	تو(نظامی)	چو مه	خیمه درخرابی زدن	355,12	486.	بنرمی	چوآب	نرم	386,66
452.	وارث ملک افراسیاب(خالقان)	چون آفتاب	ازچین سردرآوردن	355,19	487.	ختلی	چووهم	مطاق خرام	386,72
453.	زبان بندهایی	چویپکان تیز	تیز	356,30	488.	ختلی	چودوران	تیزبال	386,75
454.	سفته گوش	چومن	سفته گوش	357,47	489.	ختلی	چواندیشه	تیز	386,72
455.	تو(اسکندر)	چون ازدها	سرنهاندن	358,59	490.	شدن او(ختلی)	چون جنوب	تیز	386,75
456.	تو(اسکندر)	چوآتش	موم را عاجز کردن	358,60	491.	آمن او(ختلی)	چون شمال	تیز	386,75
457.	من(خالقان)	چون بندگان	بنماز آمدن	360,86	492.	کنیز	بتی چوبهشت	اراسته	387,82
458.	او(رسول)	چون نقره	خاموش ماندن	363,137	493.	کنز	چوسرو بلند	خرامنده ماهی	387,83
458.	او(رسول)	چو تیغ	بگوهرزبانی درآمدن	364,139	494.	دو گیسو	دومشگین کمند	مسلسل	387,83
459.	گل سرخ	چوروشن چراغ	تاییدن	365,155	495.	مرغ	چوطفرل	بسامانی	387,80
460.	رخ تو(اسکندر)	چوگل	افروختن	365,156	496.	اسکندر	چون روزگار	کردنده	390,119
461.	یولاد	چوموم	نرم دانستن	365,167	497.	اسکندر	چون سایه	بس برده شدن	390,121
462.	تو(رسول)	چوبخت	آزادبودن	367,188	498.	آن ماه(کنیز)	چون آفتاب	برافروختن	390,122
463.	بنده	چو من(خالقان)	عاجز	368,204	499.	آن ماه(کنیز)	چون سایه	زیرچاه بودن	390,123
464.	لشکر	چودریایی ازاهن انباشته	زیاد واسلحه دار	371,246	500.	سبه	چوکوه	محکم	390,132
465.	لشکر	چوکوه بلند	محکم	371,252					

501.	کمرهای زرین غلامان خاص	چوپرشوشه نفر فزر خلاص	زر خلاص وشوشه نقره	391,135
502.	وشاق جوشنده	چون آب سیل	زهر سوچینیبتکشان	391,136
503.	چیجون کنار	چوباغ ارم	آراسته وگلگون شدن	391,146
504.	اسکندر	چوباد	تیز	393,10
505.	آنها(روسها)	چوگرگ وشیر	رهزنان	395,41
506.	آن سیم (نوشابه)	چوموی ازخمیر	ازسنگ بیرون آوردن	396,64
507.	اسکندر	چوباد	برخاستن	398,11
508.	اسکندر	چون برق	جستن	398,11
509.	سیاهی	چو دریا	جوشنده	398,13
510.	پریبیکر	چو سیم ناب	سفید وتابنده	399,25
511.	چادری	چوبرگ سمن	سفید	401,57
512.	دیدن خوبرویان	چوشمع	وبال است	401,48
513.	دل قپچاق	چو سنگ	سخت	403,63
514.	نقشی	چوپبروزه	آراسته شدن	404,9
515.	لشکرگه	چوانجم	آراسته شدن	404,12
516.	دلبران شمشیرزن	چوپیچیده مار	مردم گز	405,21
517.	کمندافکنان	چوتندشیر	سرهای بیلان بزرآوردن	405,22
518.	سیلی (لشکری)	چودریا وکوه	برانگیختن	405,30
519.	ما(لشکر اسکندر)	چون نهنگ	کوشیدن	408,63
520.	بزرگان لشکر	چواخترگردماه	نشستن	408,69
521.	دولشکر	چون کوه پولاد	پای فشردن	412,23
522.	سرخ رویان روس	چون قبله که مجوس	فروزنده	412,23
523.	دراهای روسی	چوهندوی بیمار	خروشیدن	413,28
524.	خندنگ سه پزآهن گزار کرده	چومرغ دوبربرسمرعزار	بود	413,34
525.	برطاس روبه کلاه	چوکوهی روان برپشت باد	برباد کوه ایستاده بود	414,48
526.	برطاس	چوشیران	ببرخاش خوکردن	415,52
527.	هندی(نام ملکزاده)	چون شیرمست	برآشفتن	415,63
528.	هندی(نام ملکزاده)	چواهووی بی کرده راتند شیر	کشتن	416,71
529.	دولشکر	چونریای آتش دمان	ازکمینهاکمان گشادن	416,77
530.	سرکشی	چون آتش	برون رفتن	417,82
531.	سرکشی	چون جهان	سخت وآهنگل	417,83
532.	سرکشی	چون بل مست	مبارزطلب کردن	417,84
531.	بخاری	چو ساقی	باده خون بدست	417,89
533.	سواری	مانند کوه	راندن	418,99
534.	سوار	چوپیل	زورمند	418,99

535.	رخی	چون بقم	سرخ	418,99
536.	چشمها	چونیل	نیلگون	418,99
537.	کلاه	چون لاجورد	کیودرتنگ	419,108
538.	شهسوار(رومی)	چو عفريت مست	واهمه دار	419,109
539.	روسی	چون تند باد	تیز رفتن	419,114
540.	قنطال	چوسرو	تیغش باروبرک	420,127
541.	قنطال	چون ازدها	بزین درآمدن	420,128
542.	زربوند وقتنطال	چو فلک	گرمخیز شدن	420,130
543.	زخم	چوانتش	سوزانده	420,132
544.	دولشکر	چون بیسوتون	علم کشیدن	421,140
545.	سپر	چوپر مو	سبک	422,158
546.	جنبست	چو تندانش	تیزرو	422,60
547.	جرم نامی	چوکوه	کوهپیکر	422,163
548.	قیا	چوسیماب	روشن	423,165
549.	قیا	چوسیم	آیدار	423,165
550.	جرم نامی	چوشیر دمان	درآمدن	423,166
551.	کمند	چوزلف بتان	تابدار	423,173
552.	دوالی	چوکوه	زین اندر آمدن	423,174
553.	دوالی	چون شیربر	کمر بستن	424,181
554.	برادر	چون پیل مست	غضبناک	424,183
555.	هندی	چو شیر سیاه	بنابوردگاه خنلی درافکندن	426,205
556.	طرطوس	چوسرخ ازدهایی	سرخرو وجسور	426,211
557.	طرطوس	چوسیلی	جوشیدن	427,212
558.	شه(اسکندر)	چوزلف عروس	پیچیدن(ازغضب)	427,220
559.	پولاد	چون برق	تابنده	427,223
560.	همایون سوار	چوغرنده شیر	توانا وجابک عنان ودلبر	427,224
561.	همایون سوار	چون برق	باشمشیر بازی کردن	428,126
562.	مرکب	چوباد	تیزرو	428,228
563.	سواردگر	چون شیربر	ببرخاش آمدن	428,230
564.	شب تیره	چون ازدهای سیاه	راهرا سیه کردن	429,242
565.	شب تیره	چوازدها	ماه رافروبردن	429,243
566.	شهسوار	چونباروی خویش	بشت کسیرافوی کردن	429,249
567.	الانی سواری	چو غرنده شیر	آمدن	429,252
568.	روسی افکن	چونره شیر	اربره بیرون آمدن	430,256
569.	الانی	چو ماسوره هند	میان آکنیده بتیزخندنگ	430,259
570.	روسی گربه چشم	چوشیران	خشم بابرو درآوردن	430,260

571.	روسی گربه چشم	چو برق	بشمشیربازی در آمدن	430,262	607.	خاکی	چو من	دسترس ... نداشتن	445,490
572.	دل	چون خاره سنگ	سخت	430,264	608.	مرا	چو غول	بردست و پارسن بستن	447,512
573.	پراکنده گیشان	چو میغ	در آمدن	431,276	609.	او(کهن پوستین)	چو مرغ	در آمدن	448,519
574.	کهن پوستین	چونهنگ از زرف دریا در آید	از لشکر در آمدن	431,282	610.	من(کنیز چین)	چو گنج	برزدان بودن	448,519
575.	کهن پوستین	چو عفرتی از بهر خون آمده	زده لیز دوزخ برون آمده	432,285	611.	رخ شاه(اسکندر)	چون گل	شکفتن	448,524
576.	قلب(مرکز)	چون عروس	آراسته	431,281	612.	او(اسکندر)	چون حلقه در گوش او	بوسیدن	448,525
577.	کهن پوستین	بکر دار یکپاره کوه	پیاده	432,285	613.	حصاری	چو کوه	زدن	452,12
578.	کهن پوستین	چو شیران وحشی	جهان پر شور و پر مشعله کردن	432,286	614.	سم باد پایان	چون عقیق	سرخ بودن	453,22
579.	کهن پوستین	چومور	گرفتن	432,294	615.	ستان	چون سوزن	سینه دوخته	453,26
580.	کهن پوستین	چو مردم	بصورت	433,309	616.	خنجر	چون ازدها	سراز خواب بر آوردن	453,27
581.	راه	چوموی	باریک	433,312	617.	حربگاه	چو بازار محشر	کشنگان گرد بر گرد	453,28
582.	آدمیپیکران	چو کر گلن	سرون بسته	434,326	618.	روم و روس	چو روی عروس	سرخ و سپید	453,30
583.	آدمیپیکران	چو پران عقاب	بر درخت شدن	434,326	619.	سکندر	چون شیر مست	دلبر	453,31
584.	آدمیپیکران	چو دیو	خسبیدن	434,327	620.	اسطرلاب	چومه	شناپیدن	454,38
585.	آدمیپیکران	چون ازدها	بزنجیر کشیدن	435,340	621.	خسرو	چو دریای نیل	جنسیدن	454,41
586.	رومی و بربری	چو یاچوج	درسد اسکندری	436,347	622.	خسرو	چوتند ازدها	دهن باز کردن	454,42
587.	شه روم	چون تند شیر	در قلب	436,349	623.	کار سکندر	چونگار	خوب بودن	455,54
588.	خنک ختلی	چو کوهی	روان	436,349	624.	آبهای زلال	چومی	گوارا بودن	456,6
589.	الان و برطاس	چون توستان شمس	بر آشفته	436,350	625.	کنان منقالی	چون کوه قاف	کوهه زدن	457,20
590.	تبییره، درای، نای	چو صور قیامت	دمیدن	436,351	626.	سپر ها	چون کوکب	افروخته	457,21
591.	همان اهرمن(کهن پوستین)	چو پیلان جنگی	بجنگ در آمدن	437,355	627.	وشق بقیه های شبستان از روز	چو خال شب افاده بروی روز	خالدار بودن	457,25
592.	زره پوشی	چو شیر	باوردگاه در آمدن	437,357	628.	بیابانی	چو دیگر کسان	سجده کردن	459,52
593.	آتشی	چو آب	بر کشیدن	437,358	629.	نوشابه را	چون بهار	آراستن	460,70
594.	آن دیو چهر	چون سپهر	گرد گیتی گشتن	437,363	630.	نوشابه	چون عروس	آراستن	460,70
595.	اورا(کنیز چین)	چوتند شیر	از زمین در آوردن	438,376	631.	شه (اسکندر)	چو سلیمان	دوبوند شدن	466,63
596.	دیو چهر	چو هندوی دزد	از گنجینه بردن	438,580	632.	لب	چو باقوت رماتی	سرخ	467, 74
597.	شاه لشکر شکن(اسکندر)	چون مار	برخویشتن بیچیدن	438,383	633.	چو نامرد	چو بیمار	ناتنده	480,82
598.	شاه لشکر شکن(اسکندر)	چون رود نیل	راندن	439,385	634.	شهری	چو بلنار	بنا کردن	496,13
599.	پیل بلند	چون کوه	افزادن	439,391	635.	چینی کلاه	چو خورشید	تابنده	497,22
600.	اسکندر	چو ابری سیاه	در آمدن	441,415					
601.	کمند عدو بند را	چون چنبر روزگار	انداخت	441,417					
602.	شیر زنجیر سوز	چو آهویره زیر چنگال یوز	غلتیدن	441,421					
603.	گرفتار بند(کهن پوستین)	چو کوه بلند	آمدن	442,443					
604.	گرفتار بند(کهن پوستین)	چو سایه	غلتیدن	443,451					
605.	کنیز	چو سرو	سرسبز	444,471					
606.	روی	چونماه	زیبا و تابنده	445,475					

Yuxarıda verilən təşbihlər bir daha göstərir ki, təşbih obrazları «İskəndərnamə»də işlənən bədii təsvir vasitələrinin böyük bir qismini təşkil edir. Nizami söz sənətkarlığının parlaq göstəricisi olan, canlı və cansız aləmdən götürülmüş bu bədii ifadə vasitələri, təbiətdə və insan cəmiyyətindəki müxtəlif varlıq və münasibətlərdəki keyfiyyət və əlamətlərin təsvirində rənga-

rənglik, əlvanlıq yaradır ki, burada Nizamiyə məxsus orjinallıq və yığcamlıq nəzəri daha çox cəlb edir.

Oxşatma və müqayisə kimi ana xəttə əsaslanan və nəticədə müxtəlif təsvir vasitələrinin, o cümlədən bədii simvol, epitet, metafora və başqa məcazların yaranmasına rəvac verən bu bədii təsvir vasitələri göstərilən məziyyətləriylə yanaşı leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də nəzəri cəlb edirlər. Farsdilli poeziyanın bədii ifadə vasitələrindən söhbət açarkən müəlliflər (71) onların poetik-üslubi xüsusiyyətlərindən az-çox danışıqlar da, bu dil vahidlərinin leksik-qrammatik cəhətləri nəzərdən uzaq olmuşdur. O cümlədən, demək lazımdır ki, Nizami dilinin dil vahidləri qrammatik, leksik baxımdan çox az tədqiq edilmişdir.

Demək lazımdır ki, yüksək bədii və böyük müşahidəçilik nümunələri olub çox geniş sahələri əhatə edən və əsərdə maraqlı dil vahidlərinin yaranmasına səbəb olan bu təşbih obrazlarını qrammatik quruluşlarına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Sözlər
2. Təyini və müxtəlif söz birləşmələri
3. Cümlələr

1. Sözlərdən ibarət təşbih obrazlarının sayı əsərdə sayca çoxluq təşkil edir və onlar sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu və geniş sahələrə aid isimləşmiş müxtəlif nitq hissələrindən ibarətdirlər.

Qeyd olunduğu kimi, sayca daha çox olan sözlər – təşbih obrazları əsərdən kənar da adi kəlmələrdən ibarət dil vahidləridir. onların bədii obraz rolunu oynamaları Nizaminin böyük müşahidəçilik qabiliyyətinin nəticəsində baş vermişdir. Məsələn لوید sözü ilk baxışda bədii obraz üçün o qədər də münasib olmayan qara və iri qazan mənasında başa düşülür. Amma onun aşağıdakı beytdə nə qədər münasib təşbih obrazı olduğunu görürük.

دهانی فراخ وسیه چون لوید کزوچشم بیننده گشتی سپید (94,159)

Qazan kimi elə iri və qara ağız ki, görünün gözü ondan ağarardı.

Beyti oxuyarkən döyüşə girən zəncinin qara və iri ağız oxucunun gözləri qarşısında bütünlüklə canlanır. Bunun əksinə Nizami, bəzən müsbət keyfiyyətli varlıq, qiymətli daş adlarından istifadə edərək onu qorxu, vahimə simvolu kimi elə təqdim edir ki, insan onun ilk mənasını və dəyərini unudur:

سم بادپایان زخون چون عقیق شده تانمد زین بخون در غریق (453,22)

Atların ayaq dırnaqları qandan əqiq kimi idi, yəhərin keçəsinə qana qərq idilər.

Və ya:

مژه چون سنان چشمها چون عقیق زخرطوم تا دم درآهن غریق (94,150)

Kipriklər niza, gözlər əqiq kimi idi, başdan ayağa dəmirə (silaha) qərq idilər.

Beytlərdən göründüyü kimi, adətən özünün qiymətliliyi, zərifliliyi ilə xoş əhval-ruhiyyə yaradan, insan həyatını bəzəyən, rəvnəqləndirən «əqiq» yuxarıdakı beytlərdə müharibə dəhşətlərinin nəticəsi qanın, ölümün, qorxunc gözlərin təsviri üçün bədii obraz kimi təqdim olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami belə sadə sözləri bir neçə mynasibətlə işlətməmiş, onlara yeni məna çalarları verərək, əsərdə üslubi leksik qrupların genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə obrazlardan olan «موم»un üslubi məna çalarlarına diqqət yetirək:

چنین نقش بندد که چون شاه روم بملک جهان نقش برزد چوموم (75,13)

Dünya mülkünə mum kimi möhür vuran rüm şahı kimi nəqş vurur.

نه مصر و نه افرنجه ماندنه روم گدازنداز آن کوه آتش چوموم (80,26)

Nə Misir qalar, nə Əfrəcə, nə Rum, o atəş dağımı mum kimi ərیدərlər.

زدریاگذر کردوآمد بروم جهان نرم در زیر مهرش چوموم (115,42)

Dənizdən keçib Ruma gəldi, dünya onun məhəbbətindən mum kimi yumşaldı.

چنین بود درنامه شاه روم بلفظی کروگشت خارا چوموم (332,1)

Rum şahının məktubu elə idi ki, sözlərdən qaya mum kimi yumşaldı.

چه هیبتی دیدی از شاه روم که پولادرانرم دانی چوموم (385,167)

Rum şahından nə qorxu gördün ki, poladı mum kimi zəif bilirsən.

Yuxarıdakı beytlərdə «mum» naxışı gözəl əks etdirən, tez əriyən, tabe olan, sözün təsirindən yumşalan qaya, zəiflik obrazlarıdır.

Əlbəttə, sadə sözlərin bədii obraz kimi işlənməsinə aid belə misallar çox göstərmək mümkündür. Onlar əvvəldə, münasib yerlərdə göstərilmişdir.

2. «İskəndərnamə»də bədii obrazın ifadəsi üçün işlənən sözlərin başqa bir qrupu da düzəltmə sözlərdir ki, onlar aşağıdakı quruluş modellərinə malikdirlər:

1. İsim+gr – خدمتگر (xədmətqar)-xidmətçi

ششم خانه را کرده بهرام جای جو خدمتگران گشته خدمتمای (67,56)

Bəhram altıncı evi özünə məskən etdi, xidmətçilər kimi qulluq göstərdi.

2. İsim+ی (ya-ye nesbət)- ریحانی (reyhani) -- reyhan satan, زنهاری (zenhari)- məzlum, رومی (rumi)- rumlu, زنگی (zəngi)- zənci

کسی کارمغانی دهد طوق و تاج چو زنهاریان چون فرستد خراج (133,58)

Bayraq və tacı ərməğan edən, məzlumlar kimi necə xərac göndərər?

دگر روز کان روی شسته ترنج چو ریحانیان سر برون زد ز کنج (173,58)

Səhərisi gün, o üzünü yumuş narənc, reyhan satanlar kimi küncdən çıxanda

نداند چورومی کسی نقش بست که صقل چینی بود چیره دست (378,44)

3. İsim + لاله زار- لاله (lalezar)-laləzar

زندش یکی زخم پهلو گزار که از خون زمین گشت چون لاله زار (181,89)

Ona böyürəran elə bir zərbə vurdular ki, qandan yer laləzar kimi oldu

4. İsim + گلشن – گلشن (qolşən)- gülşən

من ار شخص خود را چو گلشن کنم شما را بخود چشم روشن کنم (232,94)

Əgər mən özümü gülşən kimi bəzəsəm, özümlə sizin gözünüzi işıqlandıraram

5. İsim + روزگار – روزگار (ruzqar)-dövrən, zaman

سوی باز گشتن بسیجید کار بگردندگی گشت چون روزگار (390,119)

Qayıtmaq üçün səfərbər oldu, dövrən kimi dövrə vurdu.

6. Sifət + آزاده – آزاد (azade)-azad

بریدی درآمد چو آزاد گان ز فرمانده آذربادگان (244,63)

Azərbaycan hökədarından azadlar kimi bir elçi gəldi

7. بیستون - بیستون (bisuton)- Bisütun dağı + isim

گراینده شد هردولشکر بخون علم برکشیدند چون بیستون (421,140)

Hər iki qoşun qana susadı, Bisütun kimi bayraq qaldırdılar.

8. بنده – بنده (bəndə)- qul + fel kökü

گراز بهر آن کردی ترکناز که چون بندگان بیشت آرم نماز (360,86)

Əgər qarşında qullar kimi diz çökmək üçün çaparaq gəldinsə...

Beytlərdə, xidmət göstərən, məzlum, zənci, reyhan satan, özünü təzdən iş başında olan, lələ qana bulanmış torpaq, özünü xalqın xoş əhvalı üçün xeyirxah edən, azad iradəli, bəndə, qul kimi səcdə edən, gözəl nəqqaş, əyilməz, məğlub olmaz ordu, daimən hərəkətdə olanlar, yəni təşbih pedmetləri üçün bədii obrazlardır. Təşbih obrazlarının predmetləri müxtəlif və

rəngarəngdir ki, onlar beytlər üzrə belə müəyyənləşirlər:

1. بهرام (bəhram)- Bəhram (qələbə, şücaət, igidlik, iradə mələyi)

2a. کسی که ارمانی دهد طوق و تاج (askəndər) (kəsi-keərməğani dəhəd tuğ-o-tac (eskəndər))- bayraq və tac bağışlayan (İskəndər).

2b. آن روی شسنه ترنج (خورشید)- o üzünü yumuş narəng- Günəş

2c. کسی (kəsi) –heç kəs

3. زمین (zəmin)- yer

4. من (askəndər) (mən)- mən (İskəndər)

5. او (askəndər) – o (İskəndər)

6. برید (bərid)- elçi

7. علم (ələm)- bayraq

8. اسکندر (eskəndər)- İskəndər

İkinci qrup obrazlar mürəkkəb quruluşlu isim və isimləşmiş nitq hissələridir ki, onların belə formalaşmaları izafət birləşməsinə əsaslanır. Onlar aşağıdakılara ayrılırlar:

1. İzafət birləşməsinin tərəflərinin yerdəyişməsi ilə mürəkkəbləşən sözlər.

2. İzafət göstəricisinin düşməsi yolu ilə mürəkkəbləşən sözlər.

Birinci qrupa daxil olan sözlər elmi ədəbiyyatda إضافة مقلوب (ezafe-ye məqlub) adlanır (25). Amma bu qrup mürəkkəb sözlər əsərdə təşbih obrazı kimi işləndiklərindən və məcaz xarakterli olduqlarından demək olmaz ki, onlar izafeyi-məqlubdurlar. Şair bunları bir başa bu formada işlətməmiş və əsərlərində istər leksik və istərsə qrammatik quruluşlarına görə sabitləşmiş poetik vahidlər şəklində təzahür edir, hamısı bir vuruğu ilə tələffüz olunurlar. Məsələn:

تند اژدها، غرنده ابر، غرنده شیر، روشن درخش، خرامان تدر، روشن چراغ، پیچنده

مار، خرم بهار، بارنده میغ، نوبهار، خرم بهشت، رودآب، کارآگهان، تندشیر، کیخسرو، پولاد کوه،

گلاب، مشکین کمند، تند آتش

Mürəkkəb quruluşlu ikinci qrup təşbih obrazları birincilərdən onunla fərqlənirlər ki, bunlarda izafət göstəricisi düşmüş olur. Bu qəbil təşbih obrazlarına بلغار، شیرمست، مهتاب، نیشکر، گلنار، ۷۳ s. göstərmək olar. Burada deyilənlərə sübut üçün Nizaminin بلغار sözünün etimologiyası ilə əlaqədar olan beytin verilməsi yerinə düşər. Beyt belədir:

زیلغار بگذر که از کاراوست بناگاه اصلش بن غاراوست (56,50)

Bolğar demə onun işidir, əsl özümlü mağara altıdır.

Beytdə «بلغار» sözünün بن غار (bon-e ğar) izafət birləşməsinə onun göstəricisi «e»nin düşməsi nəticəsində mürəkkəb quruluşa malik olması aydın şəkildə izah olunur. Aşağıdakı beytdə isə həmin söz gözəllik, abadlıq obrazı kimi işlədilir:

بسی گنج درکار آن غار کرد وزان غار شهری چوبلغار کرد (12,496)

O mağaranın işinə çoxlu xəzinə sərif etdi, o mağaradan Bolğar kimi bir şəhər saldı

«İskəndərnamə»də işlənen belə mürəkkəb quruluşlu təşbih obrazlarının başqa bir leksik xüsusiyyəti də vardır ki, onlar bu dil vahidlərinin tərkib deyil söz olmalarına dəlalət edir. Belə ki, onları izafətə çevirsək mənə dəyişmələri baş verər, müəllifin fikri təhrif olunar. Məsələn:

بندوباد، سروین، سروزن، هندوزن və s. bunlara oxşar sözləri əvvəl izafət birləşməsi, sonra sözə çevrilmiş hesab etsək onların arasında leksik- qrammatik və semantik fərqi aydın görmək olar. Yəni

بن سرو (bon-e sərv)-hindlinin qadını، زن هندو (zən-e hendu)-sərvin kökü، باد دیو (bad-e div)-divin küləyi olduğu halda, əsərdə bunlar hindli qadın, sərvboylu, güclü mənəlidir.

Deyilənlərdən başqa, bu dil vahidlərinin mürəkkəb quruluşu və sabitliyi bir də onunla nəzər-diqqəti cəlb edir ki, bu qəbil poetik vahidlər başqa yerdə izafətin həm birinci, həm də ikinci tərəfində, yəni həm təyin, həm də təyin olunan rolunda çıxış edirlər. Əsərdəki سرشیر مست، کامانگوشه، چاچیان، سرچشمه، نیل، سرمشک بید، شرزه شیر مست، کامانگوشه misal ola bilər.

Birinci tərəfi isim, sifət, feli sifətlərdən ibarət olan bu növ təşbih obrazlarının sayı əsərdə kifayət qədərdir və yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bunlar şairin dilinin lüğətində sabit dil vahidləri kimi verilmişdir. Məs.:

بگل چیدن آمد عروسی بیاغ فروزنده رویی چون روشن چراغ (62,38)

Yanar چراغ kimi parlaq üzlü bir gəlin bağa gül dərməyə gəlmişdir.

Burada روشن چراغ bağa gül dərməyə gələn gəlinin üzünü üçün bədii obrazdır və bir poetik vahid kimi sabitdir.

Əsərdə işlənən təşbih obrazlarının böyük bir qrupu da söz birləşmələridir. İzfəət və izafət zənciri formasında işlənmiş bu obrazlar birincilər kimi sabit poetik vahidlər sırasına daxil edilmişlər. Məs.:

سرزلف بیجان چومشک سیاه ازومشک گشته مشکوی شاه (67,40)

Qıvrım zülfü qara müşk kimi (idi), ondan şahın hərəmxanası müşk ətri (verirdi).

برآفاق شدگاو گردون دلیر برآمد ستاره چوندندان شیر (82,56)

Yerin öküzü üfüqlərə üstün gəlmişdir, ulduz şir dişini kimi görünmüşdür.

Yuxarıdakı beytlərdə təşbih obrazları və مشک سیاه birləşmələri, təşbih predmetləri سرزلف və ستاره -ni bədii şəkildə təsvir edirlər. Şair -la saçın qara və ətirli olmasını vermişdir. Təşbih predmetinin qara rəngi birinci sətirdə, ətirliliyi ikinci sətirdə, qıvrımlılığı بیجان vasitəsilə çox gözəl, hərtərəfli və bədii şəkildə oxucuya təqdim olunmuşdur.

İkinci beytdə şirin müdhiş ağzındakı dişləri qaranlıq gecədə parlayan ulduz üçün bədii obrazdır. Ümumi şəkildə isə, Nizami bu beytdə gecənin qorxulu olduğunu, hətta ulduzun çıxmasının belə müdhişliyini verməklə oxucusunu səhərin uğursuz olacağıyla əgah edir, onu buna hazırlayır. Bu növ təşbih obrazları tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadəsinə görə çox

müxtəlifdirlər və bunlara aşağıdakılar misal ola bilərlər.:

تیغ تیز، دندان آهو، بالین گوران، چراغ شب، سپهر بلند، آب روان، آب فرات، سرچشمه نیل، کان گوهر، شهره‌ری، مشک سیاه، دندان شیر، رویه حیلله ساز، مارکهن، رعد غران، پیلان آشفته، گراز دورنگ، شیرنر، مرغول زنگی، ابروی طمغاچیان، کمانگوشه چاچیان، شیر مست، هندوی بازیگر، آب سیاه، زنگ روسی، پشت کشف، سیم خام. S. ۷۰

Bədii obrazların başqa bir qrupunu müxtəlif söz birləşmələri və tərkiblər təşkil edir və onların modelləri belədir:

1. İsim + ön qoşma + isim

موم در آفتاب، آتش ز موم، اژدها در گوزن، آتش بنجر، مردم بسیب، هندو بلود افکنی، موی در خمیر

Məsələn:

زره چون درآمد بر شاه روم فروزنده شد همچو آتش ز موم (134,79)

Yoldan Rum şahının yanına gələndə mumdan alovlanan atəş kimi alovlandı

2. İsim + bağlayıcı + isim

هاروت وزهره، شهد و شیر، عود و شکر، الماس و آهن، موروملخ، روباه و گرگ، گرگ و شیر، دریا و کوه

بیا ساقی از خم دهقان بیر می در قدح ریز چون شهد و شیر (60,1)

Gəl, saqi, qoca kəndlının xumundan bal və süd kimi meyi qədəhə süz.

3. Ön qoşma + zərf + isim

در نیم روز آفتاب، در روز خورشید، در شب چراغ

درفشنده هر یک در ایوان و یاغ چو در روز خورشید و در شب چراغ (252,47)

Eyvanda, bağda, hər biri, gündüz günəş, gecə چراغ kimi parlaq...

4. İsim + ön qoşma + zərf

باد در صبحگاه

چو صبح سعادت برآمد پیگاه شدم زنده چون باد در صبحگاه (21,23)

Səadət sübhü açılarda səhər küləyi kimi dirildim.

5. Sifət + bağlayıcı + sifət: رومی وزنگی

مگر بامن این بی محابا پلنگ چو رومی وزنگی نباشد دو رنگ (83,2)

Məgər, mənimlə bu mərhəmətsiz pələng (dünya) rumi və zəngi kimi iki rəngli deyil?

6. Ön qoşma + isim + sifət + isim: از کوره آتشین موم

دل از جای شد لشکر روم را چو از کوره آتشین موم را (96,185)

Rum qoşununun ürəyi, yanar kürədən çıxan mum kimi yerindən çıxdı.

7. İsim + sifət + ön qoşma + zərf + zərf: سرو سهی در میان چمن

بتدبیر بنشست با انجمن چو سرو سهی در میان چمن (122,66)

Tədbirlə, çəmən içərisində uca sərv kimi, məclisdə oturdu.

8. İsim + sifət + ön qoşma + zərf: بدر منبر بر چرخ

سکندر جهانجوی فرخ سر بر نشسته چو بر چرخ بدر منبر (130,23)

Uğurlu taxt sahibi, dünya istəyən İskəndər, göydəki nurlu bədr kimi oturmuşdu.

9. İsim + isim + bağlayıcı + isim: خداوند شمشیر و تخت

فروگفت لختی سخنهای سخت چو گوید خداوند شمشیر و تخت (131,35)

Taxt və qılınc sahibinin dediyi tərzdə bir sıra ağır sözlər dedi.

10. İsim + feli sifət + ön qoşma + mürəkkəb isim: گور گرازنده با

شرزه شیر

دلبری کند بامن این نادبیر چو گور گرازنده با شرزه شیر (148,70)

Bu qorxaq, mənimlə, yırtıcı şirlə (vuruşmaq istəyən) bəslənmiş gur kimi igidlik edir.

11. Ön qoşma + isim + isim: بر آتش آب

بفرمود کارند لختی سداب بر آن ازدها زد چو بر آتش آب (213,94)

Bir qədər sədəf otu gətirməyi buyurdu, əjdəhanın üstünə, oda su səpən kimi, səpdi.

12. İsim + ya-ye nəkərə + ön qoşma + isim: نحلی ز موم، تتوری بتاب

زدیگر طرف لشکر آرای روم بر آراست لشکر چو نحلی ز موم (169,36)

Başqa tərəfdə Rum qoşununun bəzəyən, qoşunu mumdan (düzəlmiş) pətək kimi bəzədi.

13. Ön qoşma + isim + isim + isim: از زلزله کالبدهای کوه

بجنید جنیدنی با شکوه چو از زلزله کالبدهای کوه (166,90)

Əzəmətlə, zəlzələdən özülü tərpənən dağ kimi yerindən tərpəndi

14. Ön qoşma + zərf + isim + bağlayıcı + ön qoşma + zərf + isim: در روز خورشید و در شب چراغ

چو در روز خورشید و در شب چراغ (252,47)

Eyvanda, bağda, hər biri, gündüz günəş, gecədə çiraq kimi parlaq (dırlar).

15. İsim + sifət + ön qoşma + zərf + isim + isim: مار سیه بر

سرچاه گنج

باتش بر آن شوشه مشک سنج چو مار سیه بر سرچاه گنج (277,28)

Atəşin üstündə qara kömür, xəzinə mədəninin üstündəki qara ilana bənzəyirdi.

16. Ön qoşma + isim + isim + sifət: بر سرخ گل شعر نیلوفری، برسبز

دیبا خط مشکسای

بخاراز بر شعله آذری چو بر سرخ گل شعر نیلوفری (278,42)

Alovun üstündə buxar, qızıl gül üstündə nilufər saçağına bənzəyirdi.

سم گور برسبز خاریده جای چو بر سبز دیبا خط مشکسای (342,33)

Gurun ayağı çəmən üzərində yaşıl ipək üzərindəki qara xətlər kimi iz buraxmışdı.

17. İsim + ön qoşma + isim + sifət: سیماب در پیکر لاجورد

روان آب درسبزه آبخورد چو سیماب در پیکر لاجورد (341,30)

Gölməçəli yaşıllıqda axan su lacivərd gövdədə (fırlanan) cıvəyə oxşayırdı.

18. Ön qoşma + isim + sifət + isim + sifət: بر شوشه، نقره زر خلاص

کمرهای زرین غلامان خاص چو بر شوشه نقره زر خلاص (391,135)

Xüsusi qulamaların qızıl kəmərləri gümüş bədəndə külə qızıla (bənzəyirdi).

19. İsim + isim + ön qoşma + zərf + isim: برگ سمن بر سرمشک بید:

بروچادری از رخام سپید چو برگ سمن بر سرمشک بید (401,57)

Üstündə ağ qumaşdan bir çadır (var idi), sanki müşk ətirli söyüdün üstünə səmən yarpağı (düşmüşdü).

20. İsim + say + isim + ön qoşma + isim + zərf: مرغ دو:

پر بر سر مرغزار

خندنگ سه پر کرده ز آهن گزار چو مرغ دو پر بر سر مرغزار (413,34)

Dəmiryaran üç pərli ox, çəməndəki iki qanadlı quşa oxşayırdı.

21. İsim + feli sifət + son qoşma + isim: آهوی پی کرده را تند بوز:

چنین چندراکشست تا بمرور چو آهوی پی کرده را تند بوز (416,7)

Günortayadək ahuya həmlə edən yırtıcı şir kimi necə belə-sini öldürdü.

22. İsim + ön qoşma + isim + əvəzlilik: حلقه در گوش او:

ببوسید بر حلقه نوش او سخن گفت چون حلقه در گوش او (448,525)

Onun dodağını öpdü, onun qulu kimi danışdı.

Yuxarıda göstərilən söz birləşmələrindən başqa «İskəndərnamə»də bir sıra feli sifət tərkiblərinə də təsadüf olunur ki, onlar da şair tərəfindən çox orjinal şəkildə işlənmiş təşbih obrazlarıdır. Hər biri ayrıca bir miniatür tablolu xatırladan bu incilərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar.

1. در شاخ مینا برآمده در:

گیاهای نورسته از قطره پر چو بر شاخ مینا برآمده در (341,31)

Yeni cücərmiş, qətrələrlə dolu otlar, dürlə dolu mina budə-ğına oxşayırdı.

2. برگوری برکشیده پلنگ

سبق بردبر لشکر روم زنگ چو برگوری برکشیده پلنگ (88,65)

Rum qoşununa zənci, guru yaxalayan pələng kimi üstün gəldi.

3. دریایی از آهن انباشته

همه آلت جنگ برداشته چو دریایی از آهن انباشته (371,246)

Hamısı döyüş aləti götürmüş, dəmirlə dolmuş dənizə bən-zəyirdilər.

4. عفریتی از بهر خون آمده

چو عفریتی از بهر خون آمده زدهلیز دوزخ بیرون آمده (432,285)

Qan üçün gələn ifritə kimi cəhənnəmə dəhlizindən çıxmışdı.

5. خال شب افتاده بر روی روز:

وشق نیفه های شبستان فرور چو خال شب افتاده بر روی روز (457,25)

Gecəni işıqlandıran vaşaq dəriləri, gündüzün üzünə düş-müş (gecə) qara xala oxşayırdılar.

6. کوهی روان گشته بر پشت باد:

چو کوهی روان گشته بر پشت باد عجب بین که بر باد کوه ایستاد (414,48)

Külək belində dağ kimi gedirdi, təəcəblüdür ki, küləyin üstündə dağ durmuşdu.

Əsərdə cümlələr şəklində işlənmiş obrazlar da çox maraq-lıdır. Onlar əsasən tabeli mürəkkəb cümlələrin təzi-hərəkət bu-dağ cümlələrindən ibarətdirlər. Məsələn:

1. چو شیر که او بر درد چرم گور:

شاه از هم درید آن خورش را بزور چو شیر که او بر درد چرم گور (92,119)

Şah, o xərəyi gurun dərisini parçalayan şir kimi güclə par-calayırdı.

2. بکبک دری چون درآید عقاب:

3. چگونه جهد بر زمین آفتاب.
بکبک دری چون درآید عقاب   چگونه جهد بر زمین آفتاب (97,195)
از آن تیزتر خسرو بیلتن   بتندی در آمدبان اهرمن (97,196)

Filcüssəli xosrov, o əhrimənin üzərinə cəld qartalın dəri kəkliyinə şığımasından, Günəşin Yerə işıq saçmasından da tez hücum etdi.

4. چوزنگی که از نخل خرما فتاد
سر زنگی نخل بالا فتاد   چوزنگی که از نخل خرما فتاد (99,220)

Xurma ağacı boylu zəncinin başı, xurma ağacından düşən zənci kimi düşdü.

5. چو آب روان کاید اندر بهشت.
درآمد بمشکوی مشکین سرشت   چو آب روان کاید اندر بهشت (217,37)

Müşk ətirli hərəmxanaya behiştə axan çay kimi gəldi.

6. فرو برده آهن بر آورده زر.
چو با کوره مرد اکسیرگر   فرو برده آهن بر آورده زر (278,40)

İksirçi kürəsi kimi dəmir töküb qızıl çıxarırdı.

7. چوازررف دریا برآید نهنگ.
کهن پوستینی درآمد بچنگ   چوازررف دریا برآید نهنگ (431,282)

Köhnə dərili, dərin dənizdən çıxan nəhəng kimi döyüşə gəldi.

Beytlərdəki təşbih obrazlarının cümlələrin hansı üzvlərinə aid olduğunu və onların sintaktik məna və xarakterlərini dəqiqləşdirmək üçün yuxarıdakı nəzm parçalarını nəsrə çevirmək lazım gəlir. Beytləri nəsrə çevirəndə aşağıdakı cümlələr alınır:

- 1) شه چوشیری که اوچرم گور(را) بردرد آن خورش رابزوراهم درید
- 2) خسرو بیلتن چون عقاب(که) بکبک دری درآید (و) چگونه آفتاب
- 3) بر زمین جهل از آن تیزتر بتندی بان اهرمن درآمد

- 4) سر زنگی نخل بالا چوزنگی که از نخل خرما فتاد
5) او (دستور دانا) چو آب روان که اندر بهشت آید بمشکوی مشکین
6) سرشت درآمد

او چون مرد اکسیرگر با کوره آهن فرو برده زر بر آورده بود
کهن پوستینی چون نهنگی که از ژرف دریا درآمد

Yuxarıdakı sintaktik vahidlərin hamısı tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Burada baş cümlənin mübtəda, xəbər və zərfliyi budaq cümləsi vasitəsilə təyin olunurlar.

Amma, təyin budaq cümləsinin mübtədası təşbih obrazı kimi verildiyindən, oradakı başqa üzvlər də təşbih xarakterinə malikdirlər. Dediklərimizi cümlə üzvlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

Baş cümlələrin mübtədalarının obrazları:

- شه (اسکندر) _ چو شیر
خسرو بیلتن _ چو عقاب، چگونه آفتاب
سر زنگی نخل بالا _ چو زنگی
دستور دانا (بلیناس) _ چو آب روان
او (جوانمرد) _ چو مرد اکسیرگر
کهن پوستینی _ چو نهنگ

Baş cümlənin xəbərlərinin :

- خورش رابزوراهم دریدن _ چرم گور (را) بر دریدن
بان اهرمن بتندی درآمدن _ بکبک دری درآمدن عقاب
از آن (از جهیدن آفتاب) تیزتر جهیدن _ بر زمین جهیدن آفتاب
افتادن سر زنگی _ از نخل افتادن زنگی
درآمدن _ اندر بهشت آمدن
بچنگ آمدن _ از ژرف دریا آمدن

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olur ki, budaq cümlələrdə işlənən sintaktik təşbih obrazlarının təşbih predmeti baş cümlələrin xəbərləridir. Başqa sözlə baş cümlədə görülən işlərin

tərzini göstərdiklərindən təzi-hərəkət funksiasını yerinə yetirirlər. Yəni İskəndər yeməyi şirin dağ keçisinin dərisini parçaladığı kimi parçaladı, filcüssəli xosrov o əhrimənin üstünə qartalın kəkliyin üstünə şığıdığı və günəşin yerə işıq saçması kimi cəld hücum etdi, zəncinin başı, zəncinin xurma ağacından düşdüyü kimi düşdü, ağıllı vəzir, müşk ətirli hərəmxanaya behiştə axan su kimi gəldi, bir qalın qabıqlı, döyüşə dərin dəryadan çıxan nəhəng kimi gəldi.

Təşbih obrazlarının bir qrupu da yarımçıq cümlələr şəklindədir, onları baş cümlənin əsasında bərpa edib, tamamlamaq lazımdır. Məsələn:

یمن رابرافروخت ازگرد خیل چنان چون ادیم یمن راسهیل (244,61)

Süheyl Yəmən dərisini parladan kimi, Yəmənə qoşun tozundan təmizlədi.

بمشکین زکال آتش لاله رنگ درافتاده چون عکس گوهر بسنگ (277,27)

Qara kömürə lalə rəngli atəş(in əksi), daşa düşən gövhər əksi kimi düşmüşdü.

می نوش میخورد بریادکی چوشاهان این دور بریادوی (339,95)

Bu dövrün şahları onu (xatırlayaraq mey içdikləri kimi), Keyi yad edərək mey içirdi.

اگر راهبم بینا از راه دور بردسجده چون هیردیش نور (468,89)

Əgər rahib məni uzaqdan görsə, hirbüd(atəşpərəst) nura səcdə etdiyi kimi (məna səcdə edər).

Bu beytlərdən birincidə, yarımçıq cümlə şəklində verilən təşbih obrazı təşbih predmetinin xəbəri əsasında (بر چون ادیم یمن را سهیل) چوشاهان (درافتاد) (ikinci beytdə), üçüncü beytdə (چون عکس گوهر بسنگ) (درافتاد) (ikinci beytdə), dördüncü beytdə (چون هیردیش نور) (سجده برد) , این دور بریادوی (میخورد) kimi başa düşülməlidir. Yəni Yəmən Süheyl Yəmən ədimini (dərisini) parladan kimi ordunun tozundan təmizlədi, lalə rəngli atəş cəvahirin işığı daşda əks olunduğu kimi qara kömürə işıq saçmışdı, bu dövrün şahları onu xatırlayaraq mey içdiyi kimi, Keyi xatırlayaraq mey içirlər, əgər rahib məni uzaqdan görsə, Hirbüd

(atəşpərəst) nura səcdə etdiyi kimi (məna) səcdə edər.

«İskəndərnamə»də işlənən təşbih obrazlarının cümlədə oynadıqları rola gəldikdə onları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Təyin rolunda

a. Cümlənin mübtədasını təyin edən:

برون رفت از ایلیان سرکشی سواری شتابنده چون آتشی (417,82)

Burada Burada cümlənin mübtədası سواری شتابنده -nin təyini. Başqa sözlə desək, cümlənin mübtədasının tərkib hissəsidir.

Həmçinin aşağıdakı beytdə بیل təşbih obrazı tərkib şəklində işlənən mübtədanın bir hissəsidir.

ز روسی درآمد سواری چوبیل رخی چون بقم چشمهایی چونیل (418,99)

Ruslardan üzü bəğəm(rəngli), gözləri nil kimi (göy) olan bir süvari fil, gəldi.

b. Cümlənin vasitəli tamamlığını təyin edən:

بریزاده را از بی بزم شاه نشانند در مهدزین چوماه (222,107)

Ay kimi (gözlə) Pərizadəni şahın məclisi(sinə aparmaq üçün) qızıl kecavəyə oturdular.

Beytdəki Daranın qızı Rövşənəyin (Rövşənəyin) bədii obrazı kimi onun ay gözəlliyində olmasını göstərir.

c. Cümlənin vasitəli tamamlığını təyin edən:

بیاساقی آن می که محتبرست بچون من کسی ده که محتخورست (240,1)

Gəl, saqi, mehnət aparən o meyi mənim kimi mehnətliyə ver.

Beytdə cümlənin vasitəli tamamlığı (به) کسی - dir, (نظامی) من(isə onun təşbih obrazı kimi işlənmişdir. Yəni: Saqi, o mehnətli meyi, mənim kimi mehnətliyə ver.

2. «İskəndərnamə»də təşbih obrazları cümlənin ismi xəbərini də müxtəlif cəhətdən cəvələndirir onu bədii şəkildə təyin edirlər. Məsələn:

درفشده هریک درایوان و باغ چودرروزخورشید درشب چراغ (252,47)

Hər biri, sarayda, bağda gündüzlər günəş, gecələr çıraç kimi parlaq (dırlar)

Beytdə drfşndə cümlənin ismi xəbəridir, beytin ikinci sətri isə onun təşbih obdazıdır. Yəni, sarayda, bağda gündüzlər günəş, şecələr çıraç kimi parlaq (dırlar).

3. «İskəndərnamə»də zərflərin təyini rolunda çıxış edən təşbih obrazları da az deyildir. Onlar, cümlədə xəbəri keyfiyyət, kəmiyyət, tərz-i-hərəkət baxımından daha da ifadəli edir, əsərdə cərəyan edən hadisələr, personajlar və s. ilə əlaqədar əməllər, müxtəlif iş və hərəkət, döyüş səhnələri, müharibənin gətirdiyi müsibətlər, sərkərdə və Dara kimi əzəmətli tarixi şəxsiyyətlərin ölüm anlarında keçirdikləri təlatüm, bir sözlə sevinc və kədər anlarındakı bəşəri hiss, daxili aləm yaşantılarını bədii şəkildə, sözün gücü, dərin müşahidəçilik nəticəsi kimi oxucuya çatdırır. Bu xüsusiyyətlərin zənginliyi Nizamının «İskəndərnamə», xüsusilə onun birinci hissəsi «Şərəf-namə»ni digər əsərlərindən fərqləndirir. Belə təkrarsız bədii təşbih obrazlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

چوشیران زسر پنجه بگشای چنگ چوروبه میارای خودرابرنگ (25,4)

Şirlər kimi vuruş, tülkülər kimi özünü rənglə bəzəmə.

نشدکارگریغ بردرع شاه بغرید زنگی چوابرسیاه (98,217)

Şahın zirehinə xəncər işləmədi, qara bulud kimi nərilədi.

برآبادی راه میرد رنج برآن ریگ چون ریگ میریخت گنج (115,36)

Yolu abadlaşdırmaqda zəhmət çəkirdi, o qumsallığa qum kimi xəzinə töküdü.

برانگیخت رزمی چوبارنده میغ تگرگش زیبکان وباران زتیغ (178,46)

Dolusu peykan, yağışı ox olan yağmur kimi müharibə edirdi.

بابرو درآمدکماتراشکنج شتابان شده تیرچون مارگنج (179,65)

Kaman(lar)ın qaşları gərildi, ox(lar) ilan kimi süzdü.

Təşbih bədii təsvir vasitəsinin əsərdə belə geniş və əhatəli şəkildə işlənməsinin nəticəsində «İskəndərnamə»də çoxlu üslubi leksik qruplar yaranmışdır ki, onlar əsərdən kənar bura-dakı məna və qrammatik funksiyalarına malik deyillər.

«İskəndərnamə»də təşbihlərin formalaşmasında bir sıra qrammatik ünsürlər də böyük və əsas rola malikdirlər. Onlar aşağıdakı qoşma, söz və suffiksərdən ibarətdir:

چو (çu)- oxşarlıq bildirən qoşma.

زسودای هندووصفرای روس فرو شست عالم چوبیت العروس (56,38)

Dünya, hindu qaralığı və rus səfrəsindən gəlin otağı kimi təmizləndi.

چون (çun)- oxşarlıq bildirən qoşma.

دماغش زگرمی برآمد بجوش برآورد چون رعدهگران خروش (86,38)

Beyni istidən coşdu, guruldayan ildırım kimi nəildədi.

همچو (həmçu)- oxşarlıq bildirən mürəkkəb qoşma

زره چون درآمد برشاه روم فروزنده شد همچو آتش ز موم (134,79)

Yoldan rum şahının yanına gələndə, mumdan yanan şam kimi patladı.

بکرदार (be-kerdar-e...)- oxşarlıq bildirən söz, təşbih obrazı ilə izafət tərkibində işlənir.

بیاده بکردار یکپاره کوه زیانصد سوارش فروترشکوه (431,283)

Piyada, bir dağ kimi, beşyüz atlıdan daha təmtəraqlı idi

مانند (manənd)-oxşarlıq bildirən söz, təşbih obrazı ilə izafət tərkibində işlənir.

سواری سرافرازترزان گروه بران کوهکن راند مانند کوه (418,93)

O dəstədən bir vüqarlı süvari, o dağyanının üstünə dağ kimi cumdu.

وا (var)- oxşarlıq bildirən sözdüzəldici suffiks

فلکواردوراز فسوس همه سرآمد ولی پای بوس همه (32,32)

Fələk kimi bütün fitnələrdən uzaq, əzəl, amma hamıya səcdədən.

صفت (sefət)- oxşarlıq bildirən söz, təşbih obrazı ilə mürəkkəb söz əmələ gətirir.

ضمیرم نه زن بلکه آتزون است که مریم صفت بکرآبستنت (36,89)

Qəlbim qadın yox, odsaçandır, yəni Məryəmsifət bakirə sözlər deyəndir.

چگونه (çequne)- oxşarlıq bildirən qoşma

بکبک دری چون درآید عقاب چگونه جهد برزمین آفتاب (97,195)

ارآن تیزتر خسروییلتن بتندی درآمد بان اهرمن (97,196)

Dəri kəkliyinə qartal cuman kimi, Gunəşin yerə işıq sürəti kimi...

Fil cüssəli Xosrov, ondan da tez, sürətlə o əhrimənə hücum etdi.

Təşbih bəddi təsvir vasitəsinin əsərdə belə geniş və əhatəli şəkildə işlənməsinin nəticəsində «İskəndərnamə»də çoxlu üslubi leksik qruplar yaranmışdır ki, onlar əsərdən kənarında buradakı mənə və qrammatik funksiyalarına malik deyillər.

II FƏSİL NİZAMİ GƏNCƏVİNİN «İSKƏNDƏRNAMƏ» ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ÜSLUBİ ANTONİMLƏR

Antonimlər bəşər cəmiyyəti və onu əhatə edən təbii mühitin əksliklərindən yaranmış dil vahidləridir. Onlar çox rəngarəng və müxtəlif şəkildə təzahür edən, həyatın bütün sahələrində müşahidə olunan ziddiyyətləri dildə əks etdirir, onu adamlara çatdırır. Buna görə də, antonimlərdə iki cəhət xüsusilə özünü göstərir və onlar biri-digərini çox təbii və münasib şəkildə tamamlayırlar. Yəni, həyatda müşahidə etdiyimiz və edə bilmədiyimiz müxtəlif əkslikləri lokanik şəkildə insan nəzərinə çatdıran ən maraqlı leksik vahidlər antonimlərdir. Belə ki, sinonim, omonim və s. kimi leksik vahidlər yalnız bir mənə ifadə etməyə malikdirsə, antonimlərdə, eyni zamanda, biri-digərinə zidd iki mənə haqqında məlumat verilir. Başqa sözlə, əgər biz «yaxşı» sözünü işlədiriksə, elə oradaca onun antonimi «pis» fikrimizdən keçir və ya «gecə» deyiriksə, həmin anda «gündüzü» də düşünürük və ya düşməni dostdan ayırırıq.

Ülbəttə, həyatdakı əksliklər həddən artıq çoxdur və bunun dildə əksi antonimlər də həm çox, həm də rəngarəngdir. Bu rəngarəngliyin dərk olunması, dildə leksik vahidlərin çoxalması və onların əlvanlığına zəmin yaratmışdır.

Antonimlərin yaranması insan həyatının ilk dövrlərindən başlamış və bu günə qədər böyük bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Onlar böyük müşahidə və dəqiq qarşılaşdırmanın məhsuludur. Həyat hadisələri, varlıq və keyfiyyətlər, fiziki və əxlaqi cəhətlər, davranış və hərəkətlər, münasibət və xarakterlər, xarici və daxili əlamətlər və s. ziddiyyətli cəhətlər yalnız biri-digəriylə qarşılaşdırılarda anlaşılır, mənfi və müsbət olmaları başa düşülür. Bu deyilən cəhətləri geniş kütlələrə çatdırmaq üçün ən ümdə vasitə dil - müxtəlif səpgili ünsiyyətlərdir. Bu dil materialları nə qədər və hər-tərəfli qarşılaşdırılmış olarsa, antonim obyektə bir o qədər anlaşılır və tez təsəvvür olunur. A.N.Qvozdyevin qeyd etdiyi kimi: «Bu və ya digər vəziyyəti qiymətləndirərkən biz, adətən, onun müsbət və

mənfi olub-olmamasını öyrənməyə çalışır və bunun üçün bir-birinə zidd cərgədə qarşılaşdırır.»(63,38).

Antonimlər belə bir qarşılaşdırma əsasında müxtəlif ziddiyyətləri üzə çıxarır və dildə yığcamlıq yaradır. Buna görədir ki, antonimlərdən müxtəlif səpgili, o cümlədən ədəbi-bədii əsərlərdə geniş istifadə olunur və müəlliflər çoxcəhətli ziddiyyətlərlə dolu səhnələri onun vasitəsiylə oxucuya çatdırırlar.

Antonimlər bədii ədəbiyyatda güclü təsvir vasitəsidir və onun gücü müəllifin müşahidə və qarşılaşdırmalarının keyfiyyətindən çox asılıdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində, o cümlədən «İskəndərnamə»də antonimlərdən geniş istifadə olunmuşdur və bunlar şairin böyük müşahidəçiliyinə və təsvirə aldığı ziddiyyətlərin bütün incə cəhətlərini böyük ustalıqla qarşılaşdırdığına əyani misaldır. Bu antonimlər vasitəsiylə çox geniş ziddiyyətli cəhətlər təsvir olunmuşdur ki, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Mücərrədlik ziddiyyətləri:

بلندی - پستی ، بیداری - بیخودی ، بدی - نیکی ، کین - مهر

2. Məkan ziddiyyətləri:

بالا - پست ، آسمان - زمین ، افلاک - خاک ، مغرب - مشرق

3. Kəmiyyət ziddiyyətləri:

افزوده - کم ، بیش کم ، بیش - اندک ، بسیار - اندکی ، یکی - صد

4. Fiziki ziddiyyətlik:

زبردست - یاوری ده ، ضعیفی - زور

5. Münasibət ziddiyyətləri:

آشنا - بیگانه ، دوست - دشمن

6. İctimai vəziyyət ziddiyyətləri: گناهگار - آمرزگار

7. Təbiət ziddiyyətləri: شب - روز ، بامداد - شام

8. Dini ziddiyyətlər:

آن عالم - این عالم ، خداوند - بنده ، آفریده - آفریننده

9. Rəng ziddiyyətləri: سیاه - سپید

10. Keyfiyyət ziddiyyətləri:

تنگ - فراخی ، نیک - بد ، کهن - نو ، دینا - ژنده ، زر - آهن

11. Məsafə ziddiyyətləri: دور - نزدیک

12. Mifik ziddiyyətlər: فرشته - اهریمن

13. Tərz ziddiyyətləri: بجرعه - بساغر

14. İş ziddiyyətləri:

آشتی - پرخاش ، صلح - جنگ ، بخنده در آمدن - گریستن

15. Atmosfer ziddiyyətləri: سرد - گرم ، سرما - گرما

16. Xarakter ziddiyyətləri: مهربان - نامهربان

17. Zaman ziddiyyətləri: امروز - فردا ، ربيع - تموز ، گاه - بیگاه

Nizami Gəncəvi əsərlərində antonimlərin bədii variantı olan oppozisiyalar diqqəti xüsusilə cəlb edir. Əsasən əsərin məzmununu və şairin əsərdə qarşıya qoyduğu məqsədinə çatmaq üçün istifadə etdiyi bədii təsvir vasitəsinin güclü qollarından olan oppozisiya-mövqələrin qarşılaşdırılmasından böyük ustalıq və sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur. Bədii əsərlərdə müəllifin fikrini, ideologiya və amalı oxucuya çatdırmaqda oppozisiya başqa təsvir vasitələri və obrazlı ifadələrdən ən güclüsüdür desək yanılmarıq. Çünki, burada qarşılaşdırılan mövqələrdən biri müəllifin öz mövqei, öz fikirləri, hikməti, təlqin etdiyi amallarıdır. Burada, müəllifin personajlar, təsvir etdiyi hadisə və xarakterlərə münasibəti, onun hansı mövqedən çıxış etdiyini, ona əsər boyu xidməti və sədaqətini açmaqda oxucuya kömək edir.

Nizami Gəncəvi əsərlərindəki oppozisiya -mövqələrin qarşılaşdırılması dediklərimiz baxımından çox maraqlıdır. Şair öz ideya və amalı oppozisiya vasitəsilə əsərlərinin hamısında çox gözəl açma bilmiş, əvvəldə dediklərimiz kimi, söz sənəti şərtlərinə sadıq qalaraq, xeyrxahlıq, doğruluq, sülh, şəh əməllərdən imtina, gözəllik, incəlik, yüksək mədəniyyət, beynəlmilətçilik, sədaqət və s., bir sözlə yüksək insani duyğular carçısı kimi çıxış etmişdir. Belə ki, əsərlərində çox tez-tez müxtəlif mövqe qarşılaşdırmalarını işlədən şair, bu məqsədlə çox müxtəlif sahələrə əl atmış, oradan ən obrazlı, ən parlaq, ən aydın və anlaşılan söz və ifadələri seçmiş, onları poemalarında işlədərək, bir tərəfdən öz fikrini təkrara yol ver-

mədən ifadə etmiş, digər tərəfdən söz və sənət vəhdətinin nəticəsi nadir incilərini yaratmışdır.

Oppozisiya Nizami Gəncəvi əsərlərinin dilinin axıcı, oxunaqlı olub, söz təkrarının qarşısını almağa kömək edən ən əlverişli vasitə olmaqla bərabər onun leksikonunda şairə məxsus orijinal dil vahidlərinin, bədii sözlərin, söz birləşmələrinin, poetik, idiomatik ifadələrin işlənməsinə də səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilində işlənən oppozisiyalarda həm nominativ, həm də şair tərəfindən məcazlaşmış dil vahidlərindən istifadə edilmişdir.

Müxtəlif insan münasibətləri, ictimai vəziyyət, dini, mifik anlayışlar, coğrafi yer, məkan və adlar, heyvanat və bitgi növləri, müxtəlif keyfiyyət və qeyri-müəyyən kəmiyyətlər, xeyir və şər işlər, dəmir və qiymətli metallar, güclülük və zəiflik, ədalət və ədalətsizlik, astronomik hadisələr, sülh və müharibə, insan həyatının müxtəlif dövrləri, zərrə və küll, müxtəlif dad və hisslər, müxtəlif rənglər, müxtəlif hərəkətlər, iş və hallar, müxtəlif parça növləri, müxtəlif tarixi şəxsiyyətlər, qəhrəman, döyüşçü və elçi adları, silah və qab növləri, bədən uzvləri, müxtəlif maddələr, bitgilər və s. istifadə oppozisiya yaratmaqda şairə geniş imkanlar açmışdır. Bu mövqə qarşılaşdırılması əsasən müqayisəyə arxalandığından burada məcazlaşma baş vermiş, geniş xalq dilində biri-digərinə zidd mənada işlənməyən sözlər oppozisiya obyektinə çevrilmişlər. Dediklərimizə aşağıdakılar misal ola bilər:

عمارت همیکردوزرمیفشاند همه خار میکند و گل میفشاند (77,38)

Abadlıq edir, qızıl səpirdi, tikəni qoparıb, gül əkirdi.

بکبک دری چون آید عقاب چگونه جهد برزمین آفتاب (97,195)

Dağ kəkliyinə qartal cumduğu kimi, yerə günəş nur saçdığı kimi

بزد بانگ بروی که ای زاغ پیر عقاب جوان آمد آرام گیر (97,197)

Onu səslədi ki, ey qoca qarğa, cavan qartal gəlir, sakit ol

Yuxarıdakı birinci beytdə گل-خار, ikinci beytdə – کبک دری

عقاب və آفتاب - زمين - üçüncü beytdə زاغ پیر - müqayisə nəticəsində yaranmış oppozisiyalardır. Başqa sözlə, گل - yaxşılıq, tərəvət, gözəllik, خار quraqlıq, pislilik, کبک دری - zəiflik, عقاب - güclülük, عقاب جوان - qoca Dara, زاغ پیر - məğlubiyyət, زمین - qalibiyyət, آفتاب - cavan İskəndərin simvol və epitetləridir. Onlar fars dilində biri-digərinin əksi kimi çıxış etməsələr də göstərilən beytlərdə bu xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, «İskəndərnamə» əsəri üzərində aparılan iş onu deməyə imkan verir ki, burada oppozisiya nominativ antonimlərdən çoxdur və onların böyük bir qismi Nizami qələminin məhsuludur. Başqa sözlə desək, üslubi antonimlərdir.

«İskəndərnamə»də nəzər-diqqəti cəlb edən oppozisiya qruplarına aşağıdakılar misal ola bilərlər:

1. Allah və yaratdıqları:

Bütün yaranışların yaradanı təkdir, vahiddir və öz yaratdığı varlıqlarla çox müxtəlif cəhətlərdən qarşılıqlı mövqelərə malikdir. Başqa sözlə, desək özünün min bir adıyla əlaqədar min bir də epitetə malik olan allahın yaratdıqları ilə oppozisiya çox zəngindir. Mövqə qarşılaşdırılmalarında allah vahidlik, tanrılıq, kömək edən, əl tutan, bağışlayan, xəzinə və s. kimi mövqelərdən təqdim olunur. Məsələn:

زبان آوران را بتو بار نیست که با مشعله گنج را کار نیست (6,39)

Söz sahiblərinin sənin məqamına yolu yoxdur, çünki xəzinənin məşəl ilə işi yoxdur.

Bu beytdə Nizami, Allahı sözustadları ilə qarşılaşdıraraq birincini گنج (xəzinə), ikinciləri مشعل (məşəl) adlandırır. Yəni söz ustadları nə qədər işıqlı zehinə və iti sözə malik olsalar da, sirlər xəzinəsi kimi həmişə əlçatmaz olan allah qarşısında acizdirlər. Odur ki, beytdəki گنج və مشعله sözləri oppozisiya baxımından şərh olunarsa گنج allah, مشعله şairlər, ziyalı fikir, işıqlı təfəkkürə malik insanlar kimi başa düşülməlidir. Həmçinin beytin birinci misrasında تو (Allah) və زبان آوران (şairlər, ziyalı

şəxslər) sözlərindən yaranan oppozisiya da dediklərimizi təsdiq edir. Başqa sözlə desək, həmin oppozisiya tərəflərini ikinci misrada məcazi mənada işlənmiş گنج və مشعلə sözləri əvəz etmiş, təkrarın qarşısını alan bu obrazlar mövqələrin qarşılaşdırılmasını təmin edən üslubi priyoma çevrilmişdir. Dediklərimizə aşağıdakı beytləri də misal göstərə bilərik:

ز تو آیتی درمن آموختن   زمن دیورادیده بردوختن (7,58)

Səndən mənə ayə öyrətmək, məndən divin gözünü bağlamaq

بدونیک رالزتو آیدکلید   زتونیک وازمن بدآید پدید (7,55)

Pis və yaxşının açarı səndədir, sən yaxşılıq edirsən, mən pislik.

ز من جستن و ره نمودن ز تو   بجان آدمم جان فزودن ز تو (12,34)

Məndən axtarmaq, səndən yol göstərmək, cana gəldim, can vermək səndən

Göründüyü kimi, bu beytlərdə allah ilə Nizaminin mövqələri qarşılaşdırılır. Onlardan birinci Allah – öyrədən, yaradan, yol göstərən, ikinci – Nizami isə öyrənən, pislik yaradan, yol axtaran mövqələrinə görə qarşılaşdırılmışlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki. «İskəndərnamə»də allah öz yaratdıqları və həmçinin Nizami ilə çox müxtəlif mövqələrdən qarşılaşdırılır və bunun nəticəsində əsərin dilinin leksikası olduqca zəngin söz və söz birləşmələrini əhatə edir. Məsələn, «İskəndərnamə»də allahın mövqəci ilə əlaqədar işlənmiş beytlərdən aşağıdakılara nəzər salaq:

خدایا جهان پادشانی تراست   زما خدمت آید خدائی تراست (3,1)

İlahi, dünya şahlığı sənindir, biz xidmət edirik, xudalıq sənindir

پناه بلندی و پستی توئی   همه نیستند آنچه هستی توئی (3,2)

Alçağın, ucanın pənahı sənsən, hamı yoxdur, var olan sənsən.

همه آفریدست بالا و پست   توئی آفریننده هر چه هست (3,3)

Yuxarı, aşağı hər şey yaranışdır, hər şeyi yaradan sənsən.

نبود آفرینش تو بودی خدای   نباشد همین هم توباشی بجای (4,20)

Yaranış yox idi, sən Allah idin, bunlar olmayacaq sən yerində olacaqsan.

همه زیردستم و فرمان پذیر   توئی یاورى ده توئی دستگیر (5,30)

Hamı zirdəstdir, fərmana tabedir. Sən kömək edən, sən əltutansan.

پدید آور خلق عالم توئی   تو میرانی و زنده کن هم توئی (7,53)

Dünya xalqlarını yaradan sənsən, sən öldürürsən, dirildən də sənsən.

Göstərilən beytlərdə İslam dininin müqəddəs kitabı «Qurani-kərim»in surə və ayələrinin motivləri əsasında şair tərəfindən özünəməxsus şəkildə allahın epitetləri nəzərdə tutulur ki, onların da hər birinin müqabilində bir yaranış durur.

Əlbəttə, göstərilən motivli beytlər əsərdə kifayət qədərdir və onların əsasında Allahın Nizami tərəfindən təqdimatını nisbətən təsvir etmək məqsədi ilə həmin epitetlərə nəzər salaq:

Alçağın, ucanın pənahı (3,1)

Var olan hər şeyi yaradan (3,3)

Ən yüksək, pak bilik öyrədən (3,4)

Ağıla ziya verən (3,6)

Hidayət çirağını işıqlandıran (3,6)

Göyləri ucaldan (5,7)

Yerləri göylərin keçidi edən (5,7)

Bir sudan günəşdən parlaq incilər yaradan (3,8)

Lütfdən gövhər yaradan (3,9)

Cəvahir satanlara açar verən (3,9)

Daşın qəlbinə cəvahir verən (3,10)

Gəvahirə rəng verən (3,10)

Yağdıran (3,10)

Məhsul verən (3,10)

Aləmi bəzəyən (3,12)

Dörd ünsürü yaradan (4,13)

Göylərin hasarını uca hörən (5,22)
 Ağlın heç vaxt tapmadığı (5,24)
 Bir nüfədən bir xoşbəxt yaradan (5,35)
 Bir çərdəkdən bir ağac yaradan (5,35)
 Cüneydi bütəxanadan çıxardan (6,36)
 Düşməni dost edən (6,36)
 Əbu Talibə daş-qaş verən (6,36)
 Əbu Talibi daşqalağı edən (6,36)
 Sirbilənləri lal edən (6,40)
 Nizamiyə işıqlı ürək və pak ruh verən (6,41)
 Bağışlayan (6,44)
 Həmişə yadda olan (6,45)
 Adı hər gün təsbihlə çəkilən (6,46)
 Pənah olan (6,48)
 Sitayış olunan (6,51)
 Bəşəri yaradan (7,51)
 Bəşəri öldürən (7,51)
 Bəşəri yaşadan (7,51)
 Pisi yaradan (7,55)
 Yaxşını yaradan (7,55)
 Yaxşılıq edən (7,56)
 İlk nəqşi yaradan (7,57)
 Son sözün qayıtdığı obyekt (7,57)
 Quran ayəsi öyrədən (7,58)
 Tac verən (8,74)
 Duanı müstəcab edən (8,77)
 Acizə nicat verən (8,78)
 Bəndə əzizləyən (8,79)
 Azadlıq verən (8,81)
 Mumya verən (8,81)
 Xəzinə verən (9,84)
 Səbr verən (9,84)
 Ədalətsizlikdən uzaq (9,85)
 Bir yerdə qərar tutan (9,91)

Dəyişməz (9,1)
 Böyük (10,1)
 Böyüklük verən (10,1)
 Kömək edən (10,1)
 Xodavənd (10,11)
 Hakimlər hakimi (12,40)
 Düzəldən (11,14)
 Məsləhət verən (11,22)
 Filə güc, qarışqaya güc verən (5,31)
 Təqdiriylə ilanı qarışqa vasitəsiylə öldürən (5,32)
 Tüstünü yox etməklə Nəmrudu ağcaqanad vasitəsiylə yox edən (5,33)

Quşlar vasitəsiylə fili və fil sahiblərini öldürən (5,34)

Göstərilən mövqelərin müqabilində, əlbəttə, konkret və ümumi varlıqlar durur və şairin ideologiyasının əsasında yaranmış bu epitetlər zəngin oppozisiyanın meydana gəlməsinə zəmin olmuşdur. Əsərdə çox münasib şəkildə səpələnmiş bu incilər böyük ustalıq, bədii obraz, ədəbi fəndlər, sözdən istifadə məharəti, fikrin aydınlığı, dərin təfəkkür, ardıcıl inamın məhsulu kimi təəssüm olunur, ölməz və təkrar olunmazdır.

Nizami dilində İslam dininin nəzəri əsaslarını bədii dildə, özünəməxsus şəkildə səsləndirən aşağıdakı beytlərə nəzər yetirək. Bu beytlər yuxarıda göstərilən oppozisiyanı əyani təqdim edirlər:

نبود آفرینش تو بودی خدای نباشد همین هم تو باشی بجای (4,20)

Yaranış yox idi, sən Allah idin. Bunlar da olmayacaq, sən yerində qalacaqsan.

Allahın həm əzəli, həm də əbədiyi göstərən bu beytdə Nizami çox maraqlı oppozisiyanı təqdim edir. Burada yaranmışlar (افرینش) əbədi, əzəli deyil, yaradan (خدای) deyilənlərin əksinə onlar olmamış var olmuş, əbədi yerində bər qərar olacaqdır. Və ya:

پناه بلندی و پستی توئی همه نیستند آنچه هستی توئی (3,2)

Aлчаğın, ucanın pənahı sənsən, hamısı yoxdur, var olan sənsən.

Burada da şair öz məqsədini bəyan etməkdən ötrü əks mənalı sözləri vasitəsilə, ümumi şəkildə allahın daimi varlığını, yaratdıqlarının yoxluğunu göstərmişdir. Dediklərimizə aşağıdakı beytlər də maraqlıdır:

- تو (خدای) - ما (خدمتگران)
 خدایا جهان پادشائی تراست   زما خدمت آید خدائی تراست (3,1)
- همه - تو (پناه بلندی و پستی)
 پناه بلندی و پستی توئی   همه نیستند آنچه هستی توئی (3,2)
- نیست - هست
 پناه بلندی و پستی توئی   همه نیستند آنچه هستی توئی (3,2)
- آفریده - آفریننده
 همه آفریدست بالاو پست   توئی آفریننده هر چه هست (3,3)
- خرد - روشن بصر کرده (کننده)
 خرد را تو روشن بصر کرده ای   چراغ هدایت تو بر کرده ای (3,6)
- سən ağılı itigörən etmişən, hidayət çıraqım sən yandırmışan.
 چراغ هدایت - بر کرده (برکننده)
 خرد را تو روشن بصر کرده ای   چراغ هدایت تو بر کرده ای (3,6)
- آسمان - برافراخته
 توئی کاسمان را برافراختی   زمین را گذرگاه اوساختی (3,7)
- Göyləri ucaldan sən, yeri onun keçidi edən sən sən.
 زمین - گذرگاه سازنده
 توئی کاسمان را برافراختی   زمین را گذرگاه اوساختی (3,7)
- گهرهای روشتراز آفتاب - تو (آفریننده)

توئی کافریدی زیک قطره آب   گهرهای روشتراز آفتاب (3,8)

Bir qətrə sudan günəşdən parlaq gövhərləri yaradan sən sən.

- جوهر فروش - تو (کلید دهنده)
 تو آوردی از لطف جوهر پدید   بجوهر فروشان تو دادی کلید (3,9)
- Lütfilə gövhər yaratdın, gövhər satanlara sən açar verdin.
 جوهر - رنگکش
 جواهر تو بخشی دل سنگ را   تو در روی جوهر کشی رنگ را (3,10)
- Daşa cəvahir bağışlayırsan, cəvhər üzərinə rəngi sən çəkirsən.
 آفرینش - تو
 نبود آفرینش تو بودی خدای   نباشد همین هم تو باشی بجای (4,20)

Yaranış yox idi, sən Allah idin, o yenə olmayacaq, sən yerində qalacaqsan.

- همه (فرمان پذیر و زیردستان) - تو (یاوری ده و دستگیر)
 همه زیر دستیم و فرمان پذیر   توئی یاوری ده و توئی دستگیر (5,30)

Hamımız bəndə və fərmana tabeyik, sən pənahımız, sən köməyimiz sən,

- پر مور پای پیل   ضعیفی وزور دهنده
 اگر پای پیلست اگر پر مور   بهریک تو دادی ضعیفی وزور (5,31)

Fil ayağıdırsa, qarışqa qanadıdırsa hər birinə zəifliyi, gücü sən verdin.

2. Qiymətli - qiymətsiz

Bu bölmə altında Nizami əsərlərində aşağıdakı mövqelər qarşılaşdırılır: keyfiyyətə üstün və keyfiyyətsizlik, mənəvi dəyər və mənəvi nöqsan və s.

Dediklərimizi misallarla izah edək:

- جواهر تو بخشی دل سنگ را   تو در روی جوهر کشی رنگ را (3,10)

Daşa cəvahir verən sənsən, cöhrin üzərinə rəng çəkən sənsən
Məlum olduğu kimi, gövhərlə daş biri-digəriylə fiziki tərkibi və dəyəri ilə qiymətli olub olmamaları ilə qarşılaşdırılsalar da, onlar antonim deyillər. Yəni daş deyəndə biz onu möhkəm, davamlılıq, tikinti materialı kimi, ağır bir cism kimi daha çox tanıyır, uzaq başı, onu torpağa antonim bilirik. Yuxarıdakı beytdə isə Nizami onu məcazi mənada qiymətsiz varlıq kimi təqdim edir. Beytin mənası belədir: Daşa gövhər bağışlayan (daşı gövhərə çevirən) sənsən, cəvahirə rəng verən sənsən. Demək allahın əmri, istəyi ilə daş gövhər olur, qiymətsiz qiymətli olur.

Şairin dilində, qiymətinə görə qarşı mövqelərdə duran sözlərdən گندم və جو da maraqlıdır. Belə ki, istər buğda və istərsə arpa biri-digəri ilə antonim münasibətdə deyillər. Nizamidən götürdüyümüz aşağıdakı beytdə həmin sözlər elə qarşılaşdırılır ki, گندم qiymətli, جو qiymətsizlik simvolları kimi başa düşülür:

نمایم جو گندم آرم بجای نه چون جوهر فروشان گندم نمای (33,10)

Buğda göstərib arpa satanlar kimi deyil, arpa göstərib əvəzində buğda satıram.

Beytin hər iki misrasında جو ucuz, qiymətsiz mal, گندم isə əksinə qiymətli, bahalı mənalarında işlənmişdir. Yəni buğda göstərib arpa satanların əksinə arpa göstərib əvəzində buğda verirəm. Aydın ki, Nizami burada arpa göstərib buğda verirəm dedikdə özünün və əsərlərinin qiymətliliyini dolayısıyla təqdim etmişdir.

Aşağıdakı beytlər də qiymətli - qiymətsiz, əsl və qəlp mövqelərinin qarşılaşdırılması baxımından maraqlıdır.

سخن سنجی آمد ترازو بدست درست زراندودرامیشکست (75,3)

تصرف در آن سکه نگذاشتم کزان سیم در زرخبر داشتم (75,4)

Söz sərrafi əlində tərəzi gəldi, əsl qızıl, qəlp qızılı qiymətdən saldı.

Belə sikkələr sərf etmədim, çünki qızıla çəkilmiş gümüşdən xəbərim vardır.

Bu beytlərdə درست (dorost)- əsl qızıl, زراندود (zərəndud)- qəlp qızıl mənalarında oppozisiya təşkil edir, سیم (sim)-gümüş isə زر (zər)- qızıl ilə dəyərlərinə görə qarşılaşdırılır.

Qiymətli-qiymətsizlik oppozisiyasında Nizami çox geniş sahələrə əl atmış, mövqeləri qarşılaşdırmaq üçün müxtəlif və müvafiq şeylərdən istifadə edərək, münasib sözlər seçməklə əsərlərinin dilini əlvanlaşdırmış, təkrara yol verməmişdir. Məsələn mənaeviyyatın qiymətli və qiymətsiz cəhətləri olan səxavət və dargözlülük məfhumlarını qarşılaşdırmaq üçün o, xalq arasında işlətdiyimiz «bağcı bağını qıydı, bağbançı barını qıymadı» misalını belə işlətməmişdir:

یکی داد باغی بیتوشه ای ندادش زیباغ آندگر خوشه ای (163,52)

Biri bir kasıba bir bağ verdi, o biri (həmin kasıb) bağdan bir salxım ona vermədi.

Tərcümədən də göründüyü kimi, «bağ» qiymətcə, sahəsinə görə əhatəli, baha, «xuşə» (salxım) isə onun müqabilində dəyərsiz mənalarında işlənərək, haqqında danışdığımız oppozisiyanın açılması baxımından maraqlıdır.

Və yaxud شبه (şəbe)- yaşma vəر (dorr)-dürr sözlərinin dediyimiz məqsədlə işlədilməsi də maraqlıdır.

از آینه پیل وزنگ شتر صدف راشبه رست برجای در (84,16)

Fillərin güzgüsü və dəvələrin zəng səmindən sədəf dürr yerinə yaşma bitirdi.

Bildiyimiz kimi, ildırım çaxanda yağışın qətrəsi sədəfin qorxudan açılmış ağzına düşərsə, orada dürr əvəzinə yaşma əmələ gəlir. Bu rəvayətdən bəhrələnib oppozisiya yaratmaqla şair dürrü yaşma ilə qarşılaşdırmışdır. Beytdə شبه qiymətsizlik, dürr qiymətlilik baxımından oppozisiya qütbləridir. Aşağıdakı beytlərdə də göstərilən məqsəd əsas götürülmüşdür:

جزاواکاهن تیغ روشن کند کلیداز زر و گنج از آهن کند (46,16)

Ondan başqa ki, dəmiri parlaq xəncər edir, açarı qızıldan, xəzinəni dəmirdən edir.

نشاندش بدانش درآموختن که گوهرشودسنگ ازافروختن (70,14)

Onu bilik öyrənməyə oturtdu, çünki, daş yanmaqdan gövhər olar.

تصرف درآن سکه نگذاشتم کزان سیم درزرخبرداشتم (75,4)

Belə sikkələr sərf etmədim, çünki, qızıla çəkilməmiş gümüşdən xəbərim vardı

Burada maraqlı cəhət odur ki, Nizami qızıldan ucuz dəmiri birinci beytdə daha qiymətli, daha faydalı bilir. Çünki, burada dəmir dedikdə ondan düzəldilmiş qılınc və bu kimi silah növlərini nəzərdə tutur. Şah üçün, dövlət üçün isə yeri gələndə, belə silahlar daha qiymətli olur, nəinki qızıl. İkinci beytdə şairə görə savadlının qiyməti göhər, savadsızın qiyməti daşla ölçülür. Üçüncü beytdə Nizami öz sözlərinin əsl olduğunu qızıl, digər xuşəçin şairlərin sözlərini qızıla çəkilməmiş gümüşlə qarşılaşdırır.

3. Zəif - güclü

Zəif və güclü anlayışları istər bir başa, yəni nominativ, istərsə üslubi şəkildə biri-digəriylə ziddiyyət təşkil etdiklərindən antonim münasibətindədirlər. Amma, bu məfhumlar Nizami dilində elə geniş şəkildə, elə geniş sahələrə məxsus sözlərlə ifadə olunmuşlar ki, onlar haqqında daha konkret misallar əsasında danışsaq daha çox aydın danışmış olarıq. Belə ki, burada işlənən üslubi antonimləri, başqa sözlə oppozisiya xarakterli dil vahidlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a. Heyvanlar və onların bədən üzvlərinin adlarından istifadə etməklə:

Bu sözləri iki qütbə ayırmaq olar: güclü qütbə aid sözlər:

ای پیل، مار، شیر، پیل، تند ازدها، نهنگ، پلنگ، فیل، عقاب، هزبر، شیر درنده،

ازدها، پیل زور، پیشانی فیل، شاهین

Zəif qütbə aid sözlər:

گوسفند، پرمور، مور، روبه، گور، ماهی، مرغ، باز، کبک، سگ، پشه، تدر، گوزن

Beytlərdə bunların işlənməsinə baxaq:

اگرپای پیل است اگرپرمور بهریک تودادی ضعیفی وزور (5,31)

İstər fil ayağı olsun, istər qarışqa qanadı, hər birinə zəifliyi və gücü sən verdin.

چونیرو فرستی بتقدیرپاک بموری زماری برآری هلاک (5,32)

Əgər qüvvət göndərsən, uğurlu tale ilə bir qarışqa ilə ilanı həlak edərsən.

اگرشیرگورافکند وقت زور توشیرافکنی بلکه بهرام گور (49,54)

Əgər döyüşdə şir gur yıxarsa, sən yalnız şir deyil, həm də Bəhrəngur yıxarsan.

نه بازی کندبرپیشه زور نه پیلی نهپای برپشت مور (51,7)

Nə şahin ağcaqanad qanadına güc gəlir, nə fil qarışqa belinə ayaq basır.

سبق بدرلشکرروم زنگ چوبرگورپی کشیده پلنگ (88,65)

Zənci, rum ordusunu, guru yaxalamış pələng kimi üstələdi.

Son beytdə şair təşbih obrazı olan چوبرگورپی کشیده پلنگ (Gur üzərinə cuman pələng kimi) vasitəsilə Zəngibar ordusunun Rum ordusuna üstün gəlməsini bədii şəkildə ifadə etmiş, eyni zamanda heyvanlar aləmindən münasib şəkildə sözlər seçərək güclü və zəifi oxucuya təqdim etmişdir. Yəni pələng (pələng) güclü Zəngibar ordusu, qur (qur) zəif Rum ordusu kimi başa düşülməlidir. Beytin tərcüməsi belədir: Zəngibar (ordusu) Rum ordusuna guru ayaqlar altına alan pələng kimi üstün gəldi.

Yuxarıda verilən dörd əvvəlki beytlərdə isə güclü-zəif məfhumlarını bildiren oppozisiya qütblərini belə müəyyənləşdirmək olar:

Zəif	güclü
پرمور	پای پیل
مور	مار
گوزن	شیر
گور	پلنگ
بریشه	باز

Bu beytlərdə oppozisiya qütbləri obrazlı şəkildə zəif və güclünü vermiş olsalar da, konkret kimdən və nədən söhbət getmir, ümumi reallıqlar ifadə olunur.

Amma, əksər hallarda beytlərdəki oppozisiya qütbləri obrazlı şəkildə heyvanlar aləmindən götürülmüş sözlərlə verilsə də onlar konkret olaraq müxtəlif canlı və cansız varlıqlar, mücərrəd anlayışlar simvolu kimi işlədilir. Bu kimi beytləri əsərin mətnindən ayrı başa düşmək mümkün deyildir. Və ya, elə hallar vardır ki, Nizami özü həmin obrazlı söz arxasında nəyi və ya kimi nəzərdə tutduğunu aydınlaşdırmaq üçün şəxsən oxucusuna kömək edir. Yəni, beytin birinci misrasında oppozisiya qütbləri konkret göstərilir, ikinci misrada həmin məfhumlar obrazlı simvollarla verilir. Məsələn:

اگر رومی اندیشداز جنگ زنگ عجب نیست کین ماهیست آن نهنگ (89,86)

Əgər rumlu zənci ilə vuruşdan qorxaraq düşünürsə, təəcüblü deyil, çünki, bu balıq, o nəhəngdir.

Burada ikinci misra birinci misradakı güclü və zəif tərəflərin müəyyənələnməsinə kömək edir. Məlum olur ki, rumlularla zəncilər balıq və nəhəng mövqeyindədirlər. Əlbəttə, نهنگ (nəhəng)- nəhəng güclü zənci, ماهی (mahi)-balıq isə zəif rumlulardır.

Və yaxud aşağıdakı beytdə oppozisiya qütblərinin necə müəyyənələndirilməsinə nəzər salaq:

شه از خشمناکی چوغرنده شیر که آرد گوزن گران را بزیر (91,112)

Şah, hirsindən kök guru altına almış nərildəyən şir kimi...

Göstərilən beyt əsərin mətnindən ayrıca götürüləndə məlum olmur ki, güclü hansı şahdır, zəif kimdir. Amma mətnə əsaslanıb demək olur ki, beytdəki گوزن گران (gəvəzn-e geran)- kök ceyran obrazında Nizami zənci əsgərini, غرنده شیر (ğorrənde şir)- nərildəyən, hirsli şir obrazında İskəndəri vermişdir.

Heyvanlar aləmi əsasında yaradılmış oppozisiyalara aşağıdakıları da misal göstərmək olar:

شیر روبه چوشیران زسرینجه بگشای چنگ
چوروبه میارای خودرابرنگ (25,4)

Şirlər kimi döyüş, tülkü kimi özünü rənglə bəzəmə.

تند ازدها چوعاجزنوازی کند
مور بتندازدها موربازی کند (117,75)

Dövrən, acizi əzizləsə, qarışqa güclü şirlə oynayar.

فیل چودرلشکردشمن آری رحیل
مغ بمرغان کشی فیل واصحاب فیل (5,34)

Əgər düşmən qoşununa ölüm gətirərsən, fili və fil sahiblərini quşlar vasitəsilə öldürərsən.

عقاب کبکباز
عقaban بیازی و کبکان بچنگ
سربازبازان درآردبتنگ (148,68)

Qartallar şahin və kəkliklə döyüşəndə şahinlər şahininin başını üzər.

هزبر هزبری که ازسگ زبونی کند
خر پیربالو حرونی کند (149,86)

İtin qarşısında aciz olan şirlə qoca uzun qulaq dikbaşlıq edər.

پیل سلیمانی افتاده دریای مور
پشه همان پشه کرده برپیل زور (182,106)

Süleyman (Dara), qarışqa ayağına düşmüş(dü), ağcaqanad da filə üstün gəlmiş(di).

پیشانی پیل زپیشانی پیل تاپای مور
پای مور نیایدزمن برکسی دست زور (228,32)

Fil alından tutmuş qarışqa ayağınadək, heç kəsə mən güc göstərmərəm.

گوسفند
گرگ
همان شیربرگورناردگزند (230,65)
شبابی کنگرگ برگوسفند

Qurda qoyun bir otlayır, şirdən gura zərər gəlmir.

تذرو

شاهین

بنخجیر شاهین آید گنان (372,271)
تذرویکه بر وی سرآید زمان

Qırqovulun ömrü başa çatanda, şahin ovlamaq xəyalına düşər.

کجاعدل من سربرآردچوسرو
زیبیدادشاهین نترسدتذرو (230,64)

Mənim ədalətim sərv kimi ucalan yerdə, Şahinin ədalət-sizliyindən qırqovul qorxmaz.

گور

شیر درنده

سیرین خوردن گوروپشت گوزن
نداردبرشیردرنده وزن (352,56)

Gurun yanı, maral belini yeyərkən çəkinin yırtıcı şir üçün fərqi yoxdur.

Yuxarıdakı sütünlərdən birincidə olan sözlər zəiflik, ikincidəkilər isə güclülük obrazlarıdır.

b. Zəif və güclülük tərəf müqabilləri üçün işlədilmiş sözlərin başqa bir qismi də müxtəlif metal və material adlarından ibarətdir.

Burada Nizami metal, materiallar və kimyəvi elementlərin fiziki xüsusiyyətlərini əsas götürmüş, onların keyfiyyətlərinə uyğun oppozisiya yaratmışdır. Məsələn, məlumdur ki, mum atəşin, odun qarşısında əriyib öz fiziki formasını dəyişir, şairin təbirincə desək özünün zəifliyini nümayiş etdirir. Demək mum zəiflik, atəş isə güclülük simvoluna çevrilir. Buna görə də aşağıdakı beytdə موم və آتش sözlərini işlədərək onları zəif və güclü simvolu kimi təqdim etmişdir:

بدان خرج خوشنودشدشاه روم
زسوزنده آتش نگهداشت موم (65,14)

Bu xəracdan rum şahı şad oldu, mumu yanar oddan qorudu.

Burada, موم (mum) zəif (suzənde atəş), güclü Dara, سوزنده آتش

Rum şahıdır. Yəni Rum şahı xəracdan məmnun oldu, mumu (zəif Rum ordusunu) yandırıcı atəşdən (Daranın ordusundan) qorudu.

Əsərdə bir sıra metal və materialların adından da istifadə olunmuşdur ki, onlara yalnız şairin təbirincə, yəni oppozisiya yaratmaq, ondan bədii əsərdə istifadə etmək baxımından yanaşdıqda düzgün anlamaq, başa düşmək mümkündür. Məsələn:

بزنگی زبان رهنمونی کند
که آهن درآتش زبونی کند (85,28)

Zənci dilində onu yola gətirsin, çünki dəmiri odda döyərlər.

برآتش میاور که کین آورد
سکاهن برآهن کمین آورد (146,45)

Məcbur etmə ki, düşmən olsun, sekahən (rəng), dəmirə kəmin qursun

Yuxarıdakı beytlərdə maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, eyni bir söz bir beytdə zəiflik, digər beytdə güclülük simvolu kimi işlədilir. Üslubi antonimlərə məxsus olan bu cəhət çox təbii görünməklə bərabər, həm də aşağıdakı realığa şahidlik edir. Bu beytlərin birincisindəki آهن sözü zəiflik, ikincidəki güclünün simvoludur. Çünki, həmin söz birinci beytdə güclü simvolu آتش, ikinci beytdə isə zəiflik simvolu سکاهن (sekahən)-rəng ilə qarşılaşdırılıb. Beytlərin tərcüməsini belə başa düşmək lazımdır: Zənci dilində yol göstər. Çünki dəmiri odda döyərlər.

Və: Onu məcbur etmə ki, düşmən olsun, sekahən dəmirə pusqu qursun.

Ümumiyyətlə «İskəndərnəmə»də aşağıdakı oppozisiya qütblərinə də təsadüf olunur ki, onlar da güclülük və zəiflik mövqelərini bildirir və müxtəlif sahələrə aid sözlərdir.

Zəiflik	Güclülük
رومی (149,77)	آب شور
نرم آهنی (148,66)	پولاد
گیاه (147,57)	سهی سرو

پشه (5,33)	نمرود
چراغ (230,62)	باد
موم (156,23)	آهن
عصا (151,109)	نیزه
شیشه (185,140)	سنگ
برگ خزان (201,141)	باد سرد
آبگینه (212,88)	الماس

4. Zaman oppozisiyası. Bu baxımdan aşağıdakı beytlərə nəzər salmaq:

شب وروزدرشام وپامداد تو بریادی ازهرچه دارم بیاد (6,45)

Gecə, gündüz, şam, səhər sən bütün yadımda olanlardan (daha çox) yadımdasan.

چو اول شب آهنگ خواب آورم بتسییح نامت شتاب آورم (6,46)

Gecə yarısı yatmaq istəyəndə, adını təsbihlə çəkməyə tələsirəm.

چو نیم شب سربرآرم زخواب ترا خوانم وریزم از دیده آب (6,47)

Gecənin yarısında, yuxudan ayılında səni çağırır, gözüm-dən yaş axıdıram.

وگر بامدادست راهم بتست همه روزتا شب پناهم بتست (6,48)

Səhər olcaq yolum sənə doğrudur, bütöv günü gecəyədək pənahım sənə.

Bu beytlərdə zaman oppozisiyası müəllif tərəfindən iki şə-kildə, həm nominativ, həm də üslubi antonimlərlə ifadə olun-muşdur. Yəni, burada olan روز və شب zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər ədəbi fars dilində də həmin məfhumları ifadə edirlər və biri- digəriylə antonim münasibətindədirlər. Amma, نیم شب

اول شب (nimşəb) və onun zaman kəsiyi kimi tərəf müqabili olan (əvvəlşəb) fars dilində نیمه شب (nimeşəb), اول شب (əvvəl-e şəb) kimi işlənirlər. Odur ki, bunları Nizami dilində işlənən üslubi antonimlər cərgəsinə qatmaq olar.

Həmçinin, burada ilin fəsilləri əvəzinə ay adlarından belə üslubi antonimlərin yaranmasına da təsadüf olunur. Aşağıdakı beyt-lərdə دی (dey), اردیبهشت (ordibehest) -bahar-qış, تموز (təm(m)uz), زمستان (zemestan)- yay- qış üslubi antonimləri məhz belə yaran-mışlar:

خوشا ملک بردع که اقصای وی نه اردیبهشتت بی گل و نه دی (248,3)

Bərdə şəhəri gözəldir, çünki nə Ordibehestdə, nə Deydə gülsüz deyil.

تمزوش گل کوهساری دهد زمستان نسیم بهاری دهد (248,4)

Təmmuzu dağ çiçəyi verir, qışı bahar nəsimi verir.

5. İki dünya, yəni yaşadığımız bu, ölüb gedəcəyimiz o dünya əksmənalı cəhətlərinə görə əsərdə oppozisiya yaratmışdır. Məsələn:

درین عالم آباد گرددبگنج درآن عالم آزاد گرددزرنج (6,52)

Bu dünyada xəzinə ilə abad olur, o dünyada əzabdan azad olur.

Nizaminin təbirincə burada گنج və رنج (gənc) sözləri biri- digəriylə qarşılaşdırılır. Yəni bu dünya xəzinəyə çatmaq üçün əzablardan ibarətdirsə, o dünya xəzinə əziyyətindən azaddır. Burada iki dünya qarşılaşdırılmaqla bərabər, həm də xarakterizə edilir ki, bu da şairin az sözlə çox mətləbləri demək sənətkar-lığına bir daha dəlalət edir.

6. Əziyyət və rahatlıq. Bununla əlaqədar دلخوشی – ناتوان, آسوده – گرناتوان, سختی کشی, دلخوشی – رنج salmaq:

چنان کافریدی چنان میزیم (7,61) گراسوده گرناتوان میزیم

Əgər asudə ya gücsüz yaşayırsansa, necə yaratmırsansa elə yaşayıram.

نه ايم آمده از بی دلخوشی مگر کز بی رنج و سختی کشی (175,8)

(Dünyaya) şadlıq üçün deyil, əziyyət və çətinlik çəkmək üçün gəlmişik.

Yuxarıda göstərdiyimiz رنج və گنج oppozisiyası rahatlıq və əziyyət kimi əks mövqelərini də dolayısı ilə əks etdirdiyindən burada da verilə bilər:

درین عالم آباد گردد بگنج در آن عالم آزاد گردد زرنج (6,52)

Göründüyü kimi, رنج və گنج sözləri ayrılıqda biri-digəri ilə qarşılıqlı mövqeləri əks etdirmədikləri halda sonuncu beytdə çox məntiqi və münasib verilmişdir. Yəni, bu dünyada böyük zəhmət, əziyyət nəticəsində گنج (xəzinə) əldə edilirsə, o dünyada insanlar xəzinə yığmaq əziyyətindən azaddırlar. Nəticədə bu aləm - گنج (əziyyət), o dünya əzabdan azadlıq.

7. Həyat və ölüm (varlıq və yoxluq)- Biri-digərini inkar edən bu məfhumlar Nizami dilində غایب - هست - نیست, هست - نیست, غایب - نیست, غایب - نیست antonim qütbləri ilə belə verilmişdir:

پژوهنده حال سربست من نهاد تهمت نیست بر هست من (7,65)

Mənim halımı araşdıran, varlığımıza yoxluq töhməti vurur.

زغیب آن نمودارش آری بدست کزین غایب آگاه باشد که هست (7,66)

Qeybdən o göstəricini əldə edərsən ki, bu yox olan bilər ki, var.

8. Ucalıq və alçaqlıq. Nizami ucalıq və alçaqlıq oppozisiyasının istər mənəvi və istərsə də fiziki cəhətini geniş olmasa da, elə rəngarəng mövqe qarşılaşdırmaları ilə verir ki, oxucunun onu düzgün müəyyənələşdirməsi üçün çox diqqətli olması, beyt üzərində düşünməsi lazım gəlir. Beytlərə diqqət edək:

سری کان ندارم ازین در دریغ به ارتاج بخشی به آن سر نه تیغ (8,74)

Bu qarıdan əsirgəmədiyim o başa tac bağışlasan yaxşıdır, nəinki xəncər.

Bu beytdə iki variantlı üslubi antonim vardır. Birinci variantla iki əks mənalı fellər, yəni تیغ بخشیدن - تاج بخشیدن (tac bağışlamaq (yüksəltmək) – qılınc bağışlamaq (öldürmək, alçaltmaq)) oppozisiyasında insanın (Nizamının) ucaldılıb şahlıq mövqeyinə, mənəvi ucalığa çatdırılması, onun mənəvi alçaldılmaması ulu tanrıdan təvəqqö edilir. İkinci variantda həmin mənəvi qarşılaşdırılması simvolik şəkildə تاج və تیغ sözləri vasitəsilə təcəssüm etdirilir.

İkinci bir misal:

چو کردی چراغ مرانوردار زمن بامشعل کشان دور دار (10,3)

Mənim çırağımı nurlandırdığından, məndən məşəl söndürən küləyi uzaq et.

Burada da oppozisiya iki şəkildə götürülə bilər. Birinci variant (birinin çırağını söndürmək) - birinin çırağını söndürmək. Bizcə bu oppozisiyanı da simvolik olaraq چراغ - باد مشعل کش kimi götürsək yanılmarıq. Burada چراغ ucalıq, باد مشعل کش isə alçaqlıq, zəllilik mənasında başa düşülür. Yəni Nizami əvvəlki beytdə olduğu kimi özünün allah tərəfindən ucaldılmasını, alçaldılmamasını arzulayır. Aşağıdakı beytlər də göstərilən cəhətdən xarakterikdirlər.

فلک در بلندی زمین درمغاک یکی طشت خون شدیکی طشت خاک (142,79)

Fələk yüksəklikdə, yer alçaqda, biri qan, biri torpaq testi

Beytin birinci misrasında verilən مغاک (alçaqlıq, dərə), بلندی (ucalıq, yoxuş) oppozisiya, فلک - زمین (yer-göy) antonim, ikinci sətirdə طشت خاک - طشت خون (qan çanağı- torpaq testi) onların obrazlı epitetləridir. Beləliklə, şair bir mövqe qarşılaşdırılmasını üç variantda vermişdir. Və ya:

نه خسرو شد آنکس که خس پرورست خسی دیکرو خسروی دیگرست (204,185)

Alçaqlıq yayan şah olmadı / Alçaqlıq başqa, şah başqadır.

Burada Burada (alçaqlıq)-خسروی (şahlıq) sözləri çox ustalıqla qarşılaşdırılmışdır. Həm də:

بیابانیان پهلوانی کنند   ملکزادگان دشتبانی کنند (204,190)

Səhralırlar pəhlivanlıq edir, məlikzadələr səhranışin olurlar, – beytində oppozisiya obyektini kimi götürülmüş پهلوانی – بیابانی və دشتبانی – ملکزاده söz qütblərində tərəflər biri-digərinə əks münasibətində olduqlarından üslubi antonimlər kimi təqdim edilirlər. Çünki, mətndən kənar bu sözlər biri-digərinin tam əksi olan mənaları yada salırlar.

10. Söz və təfəkkür. Nizami əsərlərində söz və fikrin, təfəkkür və ağılın çox geniş bədii epitetləri vardır. Burada isə söz və təfəkkür odla su mövqeyindədir. O, öz sözlərinin su kimi axıcı, səliqəli, duru, təfəkkürünün isə od kimi atəşin, qızğın, təsiredici, mənalı, hərarətli olduğunu aşağıdakı beytdə belə təqdim edir:

رطب چین در آمدز نوشینه خواب   دماغی پر آتش دهانی پر آب (21,20)

Xurma dərən şirin yuxudan atəşin fikir, sözlə dolu ağızla oyandı.

Xurmadərən(Nizami), şirin yuxudan beyni atəşin(fikirlərlə dolu), ağız sulu (su kimi axıcı və s. sözlərlə dolu) oyandı.

11. Nizami və digər şairlər. Məlumdur ki, Nizami, əsərlərində, yeri gəldikcə özünü müasiri olduğu şairlərlə müqayisə edərək qarşılaşdırır və bu münasibətlə bir sıra söz və ifadələr işlədir. Buna görə də, şairin əsərlərində üslubi antonimlərdən danışıqdan bu cəhət nəzərdən qaçırılmamalıdır. «İskəndərnamə»də, konkret şəkildə belə mövqə qarşılaşdırılmalarına aşağıdakı oppozisiya qruplarını göstərmək olar:

همه خوشه چینند و من دانه کار   همه خانه پرداز و من خانه دار (22,32)

Hamı başaq yığan, mən danə(toxum) əkənəm, hamı kira-yənişin, mən ev sahibiyəm.

بدان بلبیل خریدین کزنوا   فرود آورد مرغ را از هوا (502,32)

O balaca bülbülü gör ki, nəgmə ilə quşu havadan düşürür.

Yuxarıdakı beytlərdə işlənən بلبیل خرد, خانه دار, دانه dedikdə

Nizami özünü, مرغ, خانه پرداز, خوشه چین, dedikdə başqa şairləri nəzərdə tutaraq toxum səpən, ev sahibi və balaca bülbülü başaq-yığan, evdarlıq edənlər və quşla qarşı-qarşıya qoyur, beləliklə aşağıdakı oppozisiya qrupunu yaradır:

Nizami   Digər şairlər

دانه کار   -   خوشه چین

خانه دار   -   خانه پرداز

بلبیل خرد   -   مرغ

Bu və başqa misallardan da göründüyü kimi, Nizami əsərlərində mövqələrin qarşılaşdırılması zamanı istifadə edilən sözlər onun dilinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, yuxarıdakı iki beytdə Nizami üç sözlə ifadə olunmuşdur ki, onlar həm də üslubi sinonimlər cərgəsi kimi bir-birini tam və paralel şəkildə əvəz edə bilərlər

12. Çoxluq – azlıq. Bu mövqələrin qarşılaşdırılması üçün Nizami yalnız konkret saylardan deyil, müxtəlif sözlərdən də istifadə etmişdir. Adətən saylar dildə biri-digərinin əksi ola bilərlər. Amma, Nizamidə işlənən üslubi antonimlərdə saylar bu xüsusiyyətə malikdirlər. Yəni biri-digərinin əks müqabili ola bilərlər. Məsələn. Xalq arasında az çoxa yaxın gedər misalında az sözü Nizami tərəfindən یک, çox sözü -lə verilmişdir.

فرماند مرد از زر انگیختن   وزان یک عدد در صد آمیختن (23,8)

Kişi, qızılın uzaqlaşmasına, o bir ədədin yüzə qarışmasına məəttəl qaldı.

Burada söhbət bir ədəd qızıl pulun çoxlu qızıla qarışmasından gedir və həmin çox qızılın sayı yüz yox, qeyri-müəyyəndir, yəni çoxdur. Şair həmin qeyri-müəyyən çox qızılın topasını صد sayı ilə

vermişdir. Dediklərimizin başqa nümunəsi aşağıdakı beytdədir:

یکی و صدآید نه صدویکی (23,15) یکی بسیار ناید براندکی

Ki, çox aza tərəf gəlməz, bir yüzə tərəf gedər, nəinki yüz birə tərəf

Göstərilənlərdən başqa, Nizamidə بمن - بجرعه - بساغر، بجو - kimi söz qütbləri də az-çox qarşılaşdırılmalarında təsadüf olunur.

Məsələn:

بجومی ستاندزدهقان پیر بمن میفرستدبیوان میر (83,7)

Qoca dehqandan arpa-arpa alar, əmirin divanına put-put verər.

جهان وام خویش از تو یکسر برد بجرعه فرستد بساغر برد (129,5)

Dünya səndən öz bərcunu birdən alıb aparar, qətrə-qətrə verər, sağərlə alar.

Beytlərdə بجرعه (be-core)-qətrə-qətrə, بجو (be-cou)- arpa-arpa azlıq, بساغر (be-sağər) - badə-badə, بمن (be-mən)-put-put çoxluq mənəlidir. Əlbəttə, bu mənələr mütləq yox, nisbi götürülməlidir. Çünki, badələrlə, pütllərlə ölçülən çoxluq beytdə son hədd deyil, azlıq isə arpa və qətrədən də aşağı ola bilər.

13. Keyfiyyət və keyfiyyətsizlik. Bu başlıq altında qruplaşan üslubi antonimlər vasitəsilə istər xarici, istərsə də daxili məzmun, keyfiyyət, məziyyət və üstünlüklər və bunlardan məhrum şey və varlıqlar qarşılaşdırılır, müqayisə olunur, nəticə çıxarmaq isə oxucunun öhdəsinə düşür. Bu məqsədə çatmaq üçün müəllif, müxtəlif sahələrdən elə sözlər seçmişdir ki, onlar birbirindən keyfiyyətə fərqlənən şeyləri əks etdirməyə qabildirlər.

Məsələn, خار quru tikandır, خرما şirin meyvədir, بلبل xoşsəslilik quşdursa, غا; keyfiyyəti məlum olmayan, insanlar tərəfindən sevilməyən varlıqdır və s.

چو دور افتد از میوه خور میوه دار چه خرما بود نخل بن راجه خار (26,18)

Meyvə yeyəndən meyvə (ağacı) uzaq düşərsə, istər xurma ağacında meyvə olsun, istər tikan (nə fərqi?)

چو بادخزانی در آید بیاباغ زمانه دهد جای بلبل بزاع (26,24)

Bağda payız küləyi əsəndə, zamana bülbülün yerini qarğaya verər.

Və ya aşağıdakı beytdə görün quzğunla göyərçin necə qarşılaşdırılır:

غلیواز راباکوتر چه کار بیاز ملک درخورست این شکار (44,62)

Quzğunun göyərçinlə nə işi, bu ov, şahın şahinə layiqdir.

Burada غلیواز (ğəlivaj)-quzğun - کبوتر (kəbutər) üslubi antonim kimi quzğunun güclü, məharət cəhətdən gücsüz, zəif göyərçindən üstünlüyü verilmişdir. Belə qarşılaşdırılmalar aşağıdakı beytlərdə də özünü göstərir.

شب آن به که پوشیده دندان بود که آن لحظه میرد که خندان بود (86,59)

Gecə yaxşıdır ki, diş örtülü olsun, çünki, gülən an ölür

جلال زن گشت هارون شاه که شاه تاجور باد و دشمن تباہ (87,53)

Şahın gözətçisi cülacül çalaraq dedi ki, şah tac sahibi, düşmən rəzil olsun.

که بددل شدن این سپاه دلیر ز شمشیر ناخوردہ گشتند سیر (88,73)

Ki, bu qorxmaz ordu qorxdı, almadıqları qılınc (yarasın) dan təngə gəldilər.

تباہ - تاجور، دلیر - بددل پوشیده üslubi antonimlər dan ibarətdir. -دندان - خندان

Aşağıdakı beytdə isə Nizami کنج (kənc) - künc - کاخ (kax) - saray sözlərini biri-digərinə üslubi antonim seçmişdir. Belə ki, کاخ yaşamaq üçün münasib, müxtəlif üstünlük və keyfiyyətlərə malik olduğu halda, کنج bunlardan məhrumdur.

بوقتی چنین کنج بهتر از کاخ که دوران کند دست بازی فراخ (29,40)

Dövrən geniş miqyasda oyun oynayanda guşə saraydan daha yaxşıdır.

14. Sağlamlıq və zəiflik. Bu müqabil məfhumların əksi kimi güllər, rənglər və s. istifadə olunmuşdur. Belə ki, گل سرخ (qol-e sorx)-qızıl gül, سرخی (sorxi)-qırmızılıq, درست (dorost) sağlamlığın, زردی (zərđi)-sarılıq, خیری زرد (xeyri-ye zərd)- sarı xeyri gülü سست (sost)-ləng isə zəifliyin üslubi sinonimləri kimi verilmişdir. Məsələn:

همه روس رادل پراز درد شد گل سرخشان خیری زرد شد (447,510)

Rusların ürəyi dərdlə doldu, qırmızı gülləri (üzləri) sarı xeyri oldu(qorxdular).

تم گونه لاجوردی گرفت گلم سرخی انداخت وزردی گرفت (27,32)

Bədənim lacivərdi rəng aldı, gülüm qırmızılığını atıb sarılıq aldı.

مرا و تراگر شود پای سست تن شاه باید که ماند درست (78,51)

Mənim və sənin ayağımız süstləşsə də, şahın bədəni sağlam qalmalıdır.

Beytlərdə oppozisiya qrupları belədir:

Sağlamlıq	–	Zəiflik
گل سرخ	–	خیری زرد
سرخی	–	زردی
درست	--	سست

15.Qocalıq - cavanlıq. Məlumdur ki, insan ömrünün müəyyən bir kəsiyi, onun cavanlıq, digər bir kəsiyi isə qocalıq dövründən ibarətdir. Bu dövrlərin biri digəri ilə qarşılıqlı, müəyyən keyfiyyətlərin yoxluğu və varlığı cəhətdən biri-birinin əksi illəridir, yəni nominativ antonim kimi qəbul olunur.Məsələn:

بروز جوانی ونوزادگی زدم لاف پیری وافتادگی (28,43)

Cavanlıq və uşaqlıqda qocalıq və düşgünlükdən danışırdım.

İnsan ömrünün bəzi zahiri əlamətləri vardır ki, onlar qocalıq və cavanlığı müəyyən edir.Onlardan biri insanın başının

tükünün ağ və ya qaralılığıdır. Bu haqda farsdilli və digər ədəbiyyatda maraqlı təşbih obrazları mövcuddur və yuxarıdakı fəsilə bunun şahidi olduq. Aşağıdakı beytdə isə bunun bir daha şahidi olacağıq:

سری کوسزاوار باشد بتاج سرینگاه اومشک باید نه عاج (28,51)

Taca layıq başın kəlləsi müşk (qara rəngli) olmalı, ac (ağ rəngli) yox.

Beytdə cavanlıq və qocalığı qarşılaşdırarkən -ün qaralığı, -in ağlığı əsas götürülərək, birinci cavanlıq, ikinci isə qocalıq kimi başa düşülməlidir. Başqa sözlə, taca layıq baş qoca yox, cavan olmalıdır.

Nizaminin aşağıdakı beyti də şairin qoca-cavan mənalarında işlətdiyi üslubi antonimlər baxımından çox orjinaldır. Burada bitgilər aləmindən seçilmiş سرو نو (sərv-e nou)-təzə sərv, cavan, بيد کهن (bid-e kohən)- köhnə söyüd qoca mənasına işlədilmişdir və biri-digəriylə əks mövqedədirlər:

تو سرو نوئی خصم بيد کهن کجاسرکشديدباسروبن (140,49)

Sən təzə sərv, düşmən köhnə söyüd ağacıdır, söyüd sərv-boylu ilə necə bərabər olar

Başqa sözlə Daranın, سرو نو İskəndərin epitetləridir ki, onlar yalnız mətn daxilində belə başa düşülür.

16. Dost - düşmən. Nizamiyə görə cyb örtən, cyb yuyan düşmən, cyb axtaran dostdan üstündür və buna görə də şair özünü birinci mövqedə – eyb örtən, eyb yuyan kimi təqdim edir.Bu fikrinin ifadəsi üçün çox maraqlı və orjinal şəkildə دریا و آيينه sözlərini qarşılaşdırır. Şairin nəzərində دریا eyb örtən, cyb yuyan düşmən, آيينه isə eyb axtaran dostdur.Məsələn:

چودریا شوم دشمنی عیشوی نه چون آيينه دوستی عیبجوی (33,38)

Dəniz kimi eyb yuyan düşmənm,nəinki,ayna kimi eyb axtaran dost.

Yuxarıdakı beytdə, maraqlı və münasib şəkildə işlənən antonimlər üçdür. Onlar aşağıdakılardır:

Dost	–	Düşmən
دریا	–	آيينه
دوست	–	دشمن
عیشوی	–	عیبجوی

Həmin antonimlərdən birinci və üçüncü üslubi, ikinci isə nominativdir.

17. Işıq və qaranlıq. Bu məfhumların qarşılaşdırılmasına aşağıdakı beytlərdə təsadüf olunur:

پس و پیش چون آفتابم یکیست فروغم فراوان فریب اندکیست (33,40)

Günəş kimi hər tərəfimdə bərdir, işığım çox, kölgəm azdır.

Burada فروغ (foruğ) işıq, فریب (fərib) - qaranlıq, kölgə mənasında verilmiş üslubi antonimdir. Çünki fars dilinin leksikasında bu sözlər əks mənəli sözlər deyildirlər.

18. Yaxşılıq və pislilik. Bu məfhumlar bədii ədəbiyyatda nisbətən çox təbliğ olunan antoqonik abstrakt anlayışlardır. Bunun ifadəsi üçün Nizamidə yenə də təkrar olunmayan sözlərdən istifadə edilmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytdə heç vaxt biri-digəriylə əks mövqedə olmayan بد گفته və پاداش sözləri bu baxımdan maraqlıdır:

زبدگوی بد گفته پنهان کنم پیاداش نیکش پشیمان کنم (33,43)

Pis danışandan pis sözü gizli saxlayıram, yaxşı mükafatla onu peşiman edirəm.

Burada بد گفته (bəd qofte)-pislilik, پاداش نیک (padaş-e nik)-yaxşılıq mənasındadır.

19. Yerlərin müxtəlifliyi. Bu məfhumlar «İskəndərnamə»də üslubi antonimlərin bir qismini təşkil edir və burada coğrafi yer formalarını, onların müxtəlifliyini bildirmək üçün

işlədilir ki, onlar da söz və söz birləşmələri vasitəsilə yerinə yeritirilir. Nizamının öz fikrini belə dil vahidləri ilə ifadə etməsinə aşağıdakı beytdə təsadüf edilir:

چراغی که بادی بدودردمی چه برطاق ایوان چه زیرمی (188,18)

Külək əsdirdiyi çırağ üçün (onun) göydə, yerin altında olmasının əhəmiyyəti yoxdur.

Beytdə ایوان طاق (tağ-eyvan)-göydə və زیر می (zir-e zəmi)-yerin altında söz birləşmələri biri-digəriylə üslubi antonim münasibətindədir. طاق ایوان yüksəklik, yerin üstü kimi başa düşülür, زیر می isə alçaq yer, yerin altı mənasını ifadə edir. Göründüyü kimi onlar əsərdən kənarında belə məna və belə münasibətdə olmurlar. Həmin mənaların ifadəsi aşağıdakı beytdə سپهر (sepehr) və مگاک (məğək) sözləri vasitəsilə verilmişdir:

اگر در سپهری و گرد مرغاک چوخاکی شوی عاقبت باز خاک (262,194)

İstər göydə, istər yerdə (ol), yerdən oldubundan, axırda yerə qayıdacaqsan.

Nizami dilində bəzən yer adlarından, bəzən də yerlərin keyfiyyətindən istifadə edilərək üslubi antonimlərin yaradılmasına müvəffəq olunmuşdur.

زهندوستان تابیایان روم زویران زمین تابابادبوم (262,194)

Hindistandan rum səhrasınadək, viran yerdən abad yerədək.

Misalın birinci sətirində هندوستان, تابیایان روم söz və söz birləşməsi daha çox yaxın-uzaq ölkələr mənasını bildirirlərsə, ikinci sətirdəki آباد بوم, ویران زمین substantivləşmiş mürəkkəb sifətlərin işlədilməsiylə yerlərin vəziyyəti, keyfiyyəti əsas götürülmüşdür.

Aşağıdakı beytdə isə رود دشت, رود sözləri yer kürəsinin quru və su hissəsini bildirmək üçün işlədilmişdir ki, onları da Nizamiyə məxsus üslubi antonimlər sırasına daxil etmək lazım gəlir:

بدین نیکی آرندم از دشت ورود زینکان و نیکنامان درود (33,45)

Belə yaxşıqla qurudan, sudan yaxşılardan və yaxşı adlı-sanlılardan mənə alqış gəlir.

Yer müxtəlifliyini ifadə edən üslubi antonimlərin konkret mənaları bəzən şair tərəfindən ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir, yəni antonimlikdən çıxırlar. Məsələn کوه و دشت fars dilində dağ və düzənlik kimi konkret mənada işlənərək antonim ola bildikləri halda, aşağıdakı beytdə ümumiləşdirilərək hər yer kimi başa düşülür:

همه چاره ای کرد در کوه و دشت چومرگ آمدازمرگ بیچاره گشت (58,75)

Dağda, çöldə hər an çarə axtarırdı, ölüm gələndə onun qarşısında aciz qaldı.

Növbəti beytdə isə میدان (meydan)- müharibə, döyüş yeri, خوابگاه (xabqah)- istirahət yeri, çadır sözü ilə müxtəlif, əks məqsədli iş yerini bildirdikləri üçün üslubi antonimlərdir:

بمهلت ز شب عذر خواه آمدند زمینان سوی خوابگاه آمدند (105,305)

Gecə vaxtı icazə istədilər, meydandan yataq yerinə gəldilər.

Bu mənada daha başqa beytləri də göstərmək olar:

نظامی بیاغ آمدازشهر بند بیارای بستان بچینی پرند (60,4)

Nizami guşədən bağa gəldi, bustanı Çin ipəyi ilə bəzə.

بگیرد سرزلف آن دلستان زخانه خرامدسوی گلستان (215,8)

O dilbər zülfü əlində, evdən gülüstana gəlsin.

Beytlərdə işlənən üslubi antonimlər bunlardır:

Şənlik - Güşəneşinlik

باغ - شهر بند

گلستان - خانه

20. Oğru və gözətçi. Aşağıdakı beytdə bu münasibəti bildirmək üçün دزد (dozd)-oğru və پاسبان (paseban) sözlərindən istifadə olunmuşdur:

دوهندویر آیدزهندوستان یکی دزدباشدیکی پاسبان (37,98)

Hindistandan iki hindli çıxar: biri oğru, biri gözətçi

21. Sülh və müharibə. Bu anlayışlı oppozisiyalarda işlənən sözlər ədəbi dildən fərqli olaraq məcazi mənada işlədilmişdir. Məsələn, burada فریب خوش ازخشم ناخوش بهست، سرد، جام، آب، sözlərinin sülh, گرم، آتش، سنگ، فریب خوش ازخشم ناخوش بهست sözlərinin müharibə mənasında işlədildiyinin şahidi olur:

فریب خوش ازخشم ناخوش بهست برفاشاندن آب ازآتش بهست (146,43)

Xoş yalan, xoşa gəlməyən kin (müharibə)dən, su səpmək, od səpməkdən yaxşıdır.

بهرج آن نمائی توازگرم و سرد پذیرنده ام ازآشتی و نبرد (165,84)

İsti (müharibə), soyuq (sülh) hər nəyə qərar versən, sülhü və müharibəni qəbul edirəm.

گرم سنگ و آبی نهی در جواب چوکوه افکنم سنگ خودرادراب (165,82)

Cavabımda daş və su qoysan, dağ kimi öz daşımı suya salaram.

Göstərilənlərdən başqa Nizami dilində müharibə mənasında نبرد və صلح سازی، جام، آشتی، شمشیر، تیغ بازی، sözlərin işlədilməsinə də təsadüf olunur. Məsələn:

بیاناچه داری زشمشیر و جام که دارم درین هر دودستی تمام (166,85)

Gəl, görək qılıncdan, camdan nəyin var. Çünki bu hər ikisinə əlim tam çatır.

زره پوشم ارتیغ بازی کنی کمر بندم ارضاح سازی کنی (165,83)

Xəncər oynatsan zireh geyərəm, sülhərvərlik etsən xidmətində varam.

بهرج آن نمائی توازگرم و سرد پذیرنده ام زآشتی و نبرد (165,84)

Beləliklə, yuxarıdakı altı beytdə oppozisiyalar belə formalaşmışlar:

Sülh	-	Müharibə
فريب خوش	-	خشم ناخوش
سرد	-	گرم
آشتی	-	نبرد
آب	-	سنگ
جام	-	شمشیر
صلح سازی	-	تیغ بازی

Yuxarıdakı beytlərdə antonim münasibətində işlədilmiş sözlər məndən kənarında bu mənada başa düşülmür, Yəni qılınc və cam, qılınc oynatmaq və sülh bağlamaq, isti və soyuq, su səpmək, atəş yandırmaq ədəbi dildə biri digərinə zidd mənalar vermir. Belə ki, cam, yəni badə (içmək) və qılınc oynatmaq ədəbi dil normaları baxımından daha çox əylənmək, qılınc oynatmaq qaydalarını öyrənmək kimi başa düşülür. Nizami isə çox ustalıqla ədəbi priyomlardan istifadə edərək onları biri-digərinə əks məfhümlərin ifadəsi üçün işlətməmişdir. Deyilənlər isti və soyuq (səpmək və qılınc), su səpmək – atəş yandırmaq (افشاندن, آتش افشاندن) sözlərinə də aiddir. Fərq ondadır ki, isti və soyuq nominativ mənasına antonim olaraq tamamilə başqa anlayışları ifadə edirlər. Məsələn qışın soyuğu, yayın istisi kimi.

22. Nüsrətəddin və başqaları. Məlum olduğu kimi, Nizami «İskəndərnamə»ni Səid Nüsrətəddin Əbubəkrin dövründə yazmış və əsərin əvvəlində və sonunda şahın mədhinə beytlər nəzmə çəkmişdir. Bu mədhdə bövrün hakimi bir neçə cəhətdən, ony əhatə edən varlıqlar, keçmiş şahlar, tarixi və müasiri olduğu adamlar, mühit və s. ilə qarşılaşdırılmış, xarakterizə edilmişdir. Bu qarşılaşdırılmalarda adətən, Nüsrətəddin şaha üstünlük verilmiş və bunun bəyanı ilə əlaqədar başqa ədəbi priyomlarla yanaşı oppozisiyadan da istifadə olunmuşdur. Bu qarşılaşdırılmalar belə qruplaşırırlar:

Nüsrətəddin - müxalif

Nüsrətəddin -onun əhatəsindəki adamlar

Nüsrətəddin- dünya
Nüsrətəddin -Bəhram
Nüsrətəddin - dövrən

Bütün bu qruplarla əlaqədar əsərin dili Nizamiyə məxsus, təkrar olunmamış dil vahidləri ilə zənginləşmiş, ədəbi dildə işlə-nən nominativ leksik mənalı sözlər yeni mənalara kəsb etmişdir.

Həmin mövqə qarşılaşdırılmalarının bəzilərinə nəzər yetirək:

مخالف پس اندیش و اویش بین بداندیش کم مهر و اویشکین (46,12)

Müxalif sonradan düşünən, o irəlini görən. Düşmən nameh-riban, o, Bişkindir.

صلاح جهان آن شب آمدیدید که از مولداین صبح صادق دمید (47,25)

Dünya əmin-amanlığı o gecə yarandı ki, onun doğumundan sübhü-sadiq göründü

اگر دیگران کاصلشان آدمیست همه مرداو همه مردمیست (47,30)

Əgər başqalarının əslisi Adəmdir, hamı adamdır, o insanlıqdır.

جهان بود چون کان گوهر خراب ببادی افتاد ازین آفتاب (48,37)

Dünya göhər dəfınəsi kimi xaraba idi, bu günəşdən abadlaşdı.

زمین دوزخی بودی کار و کشت باری چنین تازه شد چون بهشت (48,37)

Torpaq cəhənnəm kimi əkinsiz, biçinsiz idi, belə buluddan behişt kimi təzələndi.

اگر شیر گور افکند وقت زور تو شیر افکنی بلکه بهرام گور (49,54)

Döyüşdə şir gur yıxırsa, sən şir yıxan, həm də Bəhramgursan.

Yuxarıdakı beytlərdə Nüsrətəddin müxalifətlə qarşılaşdırılarkən o, pişbin (pişbin)-uzaqgörən, müxalif پس اندیش (pəsəndiş)-sonda düşünən, o, bişkin (bişkin) - Bişkin, müxalif کم مهر (kəmmehr)-məhəbbətsiz, dövrənla qarşılaşdırılarkən o, صبح صادق, dövrən شب (şəb)-qaranlıq gecə, adamlarla qarşılaşdırılarkən o, مردمی (mərdo-mi)-insanlıq, başqaları مرد (mərd)-adam, dünya ilə qarşılaşdırılarkən

o, qarşılaşdırılarkən o, آفتاب (aftab)-günəş, dünya خرابه (xərabə)-xaraba, yer üzünü ilə qarşılaşdırılarkən o, ابر (əbr)-bulud, yer üzünü دوزخ (duzax)-cəhənnəm, Bəhramla qarşılaşdırılarkən Nüsrətəddin شیرافکن (şir əfkən)-şir yıxan, Bəhram گورافکن (qur əfkən)-gur yıxan mövqeyindədirlər. Yəni düşmən sonradan düşünən, Nəsrətəddin uzaqgörən, düşmən mehsiz, o Bişkin (məhəbbətində sadıqlıq simvolu, Nizamının Yeddi gözəl əsərinin qəhrəmanı), dövrən qaranlıq gecədirsə, o sübh-sadıqdır, adamlar insan, o insanlığın özüdür, dünya xarabadırsa, o yer üzünə həyat verən yağmurlu buluddur, dünya xarabadırsa, o dünyanı abadlaşdıran, rəvnəqləndirən günəşdir, Bəhram gur vursursa, Nüsrətəddin ondan güclü olduğundan şir vurur. Beləliklə, aşağıdakı sözlər nominativ leksik mənalarına görə antonim olmasalarda, Nizami dilində üslubi antonimlərdir.

Nüsrətəddin	–	Müxalif
	–	پس اندیش
	–	پیش بین
	–	کم مهر
	–	بیشکین
Nüsrətəddin	–	Dövrən
	–	شب
	–	صبح صادق
Nüsrətəddin	–	Başqa adamlar
	–	مردم
	–	مردمی
Nüsrətəddin	–	Dünya
	–	خراب
	–	آفتاب
Nüsrətəddin	–	Yer üzünü
	–	بیکار و کشت
	–	ابر
Nüsrətəddin	–	Bəhram
	–	گورافکن
	–	شیرافکن

«İskəndərnamə»də aşağıdakı qarşılaşdırımlar nəticəsində də oppozisiya yaradılmışdır.

23. Hərəkətdə olan - ştanbndə - sükunətdə olan- بسته

دگر باره این بسته را پای داد شتانبنده رادر سکون جای داد (58,68)
Başqa dəfə dayananı hərəkətə gətirdi, hərəkətdə olanı yerində saxladı.

24. Faydalı - دستور دانا - faydasız- تیغ، گنج
بدستوری اوشوی شغل سنج که دستوردانابه از تیغ و گنج (71,36)
Onun göstərişiyə iş qurarsan, çünki ağıllı vəzir xəncərdən, xəzinədən yaxşıdır.

25. Abadlıq- خار، ویرانه -xarabalıq- گل، گنج
عمارت همی کردوزر میفشاند همه خار می کند و گل میفشاند (77,38)

Tikinti tikir, qızıl paylayırdı, tikanı qoparıb gül əkirdi.

فرشته کنم دیو هر خانه را بر آرایم از گنج ویرانه را (230,63)

Hər evin divini mələk edərəm, xarabaları xəzinə ilə bəzəyəyəm.

26. Şah - ددخواه - dünyə - دستگیر -

جهان دادخواهست وشه دستگیر زداور نباشد جهان راگزیر (78,54)

Dünya ədalət istəyən, şah, kömək edəndir. Ədalətli hökmə dünyanın ehtiyacı var.

27. Qalib- هلاک - پیروز - mağlub-
دگر دشمنان رادر آردبخاک شود دوست پیروز دشمن هلاک (81,35)

Başqa düşmənləri də yerə yıxar, dost qalib, düşmən həlak olar.

28. Xeyirxah - رومی، خوبچهر، حلوا، فرشته، آرم-
نمودندکان رومی خوبچهر چه بددیداز آن زنگی سردمهر (86,44)
جگر، دیو، ستیزه

O gözəl rumlunun, o soyuqqanlı zəncidən nə pislik görədüyünü bildirdilər.

جهان یک نواله ست پیچنده سر دراوگاه حلوا بود گه جگر (142,78)

Dünya üstü örtülü bir yeməkdir, orada bəzən halva, bəzən ciyər(zəhər) olar.

مرا درجهان از کسی شرم نیست   ستیزه بسی هست و آزرم نیست (95,175)

Dünyada mən heç kəsdən utanmıram, münaqişə çoxdur, ədalət az.

فرشته کنم دیوهر خانه را   برآریم از گنج ویرانه را (230,63)

Hər evin divini mələk edərəm, xarabanı xəzinə ilə bəzəyəyəm.

29. Əsərdə onun əsas qəhrəmanı İskəndərlə əlaqədar mövqelərin qarşılaşdırılması əsərdəki uslubu antonimlərin ən maraqlı bölmələrindən biridir. Çünki, müəllif burada dünya fətinin bədən cəhətlərini çox incəliklərinə qədər vermək, onu oxucusuna ideal şah, dövlət başçısı, sərkərdə və s. kimi təqdim etmək niyyətində olmuşdur. Təbii ki, bunlar Nizami sözünün, Nizami qələminin gücü ilə mümkün ola bilərdi və əsərin poetik ustalılıqla yazılıb, klassik poeziya normalarından yüksək səviyyədə istifadə edilməsinə görədir ki, şair buna müvəffəq olmuşdur. İskəndər, bütün bəşəri göstəricilərlə ehtəşəm edilmişdir, ehtəşəm insani xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilmişdir ki, o dünya fətəhi yox, bəşəriyyətin ürəyinin fətəhi kimi cəlvələnmişdir.

İskəndər əsərdə çox geniş və əhatəli şəkildə, istər canlı, istər cansız personajlarla, mücərrəd anlayışlar, mifik qəhrəmanlar, tarixi şəxsiyyətlər, döyüşçülər və s. qarşılaşdırılır. Sözlər bu qarşılaşdırılmalarda mənaca rəngdən rəngə girir, yaxın mənə uzaqlaşır, uzaq mənə yaxınlaşır. Beləliklə, əsərin dilinin və onun semantikasının dairəsi genişləndir. Ona görədir ki, burada sinonim sözlər antonimlərlə çevrilir, biri-digəriylə əlaqəsi olmayan tamamilə yad sözlər sinonimlər şəklində işlənilir, hardasa mənfi mənada işlənilən sözlər müsbət mənə verir. Ona görədir ki, şair məqsədinə çatır, başqa məqsədlərinə çatdığı kimi İskəndəri də oxucusuna sevdilir, onun gözləri qarşısında ideal şahın nə demək olduğu canlanır. Bütün bunlardan sonra, bir daha

yəqinlik edirsən ki, həqiqətən şairin dediyi kimi söz demək- dürr deşməkdir. Söz ki, dürr deşməkdən düşdü, yersiz olmaz ki, Nizaminin yeni bir dürr əldə etməsi üçün oyaq keçirdiyi gecələrdə necə can qoyduğuna həsr olunmuş bir neçə beytinə nəzər salaq:

بیا گوشب بین کان کندنمرا   نه کان کندن که خود جان کندنمرا (446,11)

Gəl, gecələr dəfinə qazdığımı gör, dəfinə qazmağımı yox, can cürüdüyümü (de)

بهر در کز دهن خواهم آورد   ز من پهلو به پهلو چندان آورد (446,12)

Ağzımdan çıxardacağım hər dürr üçün o tərəf, bu tərəflə neçə dəfə vuruşuram.

بصد گرمی بسوزانم دماغی   بدست آرم بشبها شب چراغی (446,13)

Yüz ahla fikrimi yandırırım, gecələr işıqlandıran çırağ əldə edirəm.

Nizami Gəncəvinin Tehrandə, 1313-cü şəmsi-hicri ilində nəşr olunmuş «Xosrov və Şirin» əsərindən götürülmüş bu beytlərdə bir daha məlum olur ki, şair çətinliklə, canı bahasına qazdığı dürr mədəni olan beytləri, beynindən süzülən bir dürr üçün döyüşlərə bərabər necə qüvvə və məharət sərf etmiş, ürəyinin yüz hərarəti ilə beynini yandırmış və beləliklə, gecələr şəbçırağ əldə edə bilmişdir. Nizami, öz oxucusunu ömrü boyu belə keçirdiyi gecələrə dəvət edir. Dəvət edir ki, zülmət gecələr sözdən şəbçırağ əldə etmək, beynləri işıqlandırmamağın nə demək olduğunu görsün. Sanki xalq öz sənət məclisinə dəvət edir ki, özünün xəzinəsini göstərsin, ehtəşəm bir xəzinəni ki, o və onun sahibi hamıdan üstün, hamıdan yaşardır.

İskəndər əsərdə zəncilər, zənci pəhləvanları Zərracə, Pəhləngər, İran şahı Dara, atası Filqus, atı, düşmən döyüşçüləri, dünya, müxtəlif silahlar, Daranın qızı Rövşənək, Yəmən, elçi İskəndər, Bərdə hakimi Nüşabə, Hindistan hökmdarı Keyd, Çin xaqanı, onun qoşunu, ruslar, qoşun başçıları, rus əsgərləri, çinli kəviz, qulam və s. ilə qarşılaşdırılır, bunun nəticəsində oppozisiya yaranır və onlarla əlaqədar əsərdə işlənilən müxtəlif səpgili dil vahidləri onun dilinin zənginləşməsinə zəmin yaradır. Həmin

dil vahidlərini əyani nəzərə çatdırmaq üçün onlar aşağıdakı oppozisiya qrupları daxilində verilir.

a. Zəncilər ilə İskəndər qarşılaşdırılması:

بترس ارچه شیرى زشیرافکنان دلیری مکن با دلیرافکنان (104,288)

Əgər şirsənsə, şir yıxanlardan qorx, igid yıxanlarla igidlik etmə.

فروهشت برترک شه تیغ را زبرق آفتی کی رسد میغ را (104,295)

Şahın başına xəncər vurdu, qara buluddan ildırma nə afət.

چنان ضربتی زد بر آن نخل بن که شیر جوان برگوزن کهن (98,219)

O xurma boyluya cavan şirin qoca gura vurduğu kimi bir zərbə vurdu .

برون شد دگر باره چون آفتاب که آرد بخونریزی شب شتاب (103,270)

Başqa dəfə, günəş kimi çıxdı ki, gecəni öldürməyə tələssin.

دگرزنگی راجوع عفريت مست فرستاد تا گوهر آرد بدست (107,18)

Başqa bir ifritəsifət məst zənci göndərdi ki, gövhər ələ keçirsin (öldürsün).

Yuxarıdakı beytlərdə İskəndərin adı çəkilməsə də, əsərin bundan əvvəlki sətirələrindən müəyyənləşir ki, durada شیرافکن (şirəfkən)- şir yıxan, دلیرافکن (dəlir əfkən)-igid yuxan, میغ (miğ)-bulud, شیرجوان (şir-e cəvan)-cavan şir, آفتاب (aftab)-günəş, گوهر (qouhər)-gouhər(can) onun simvolları olub, zənci əvəzinə işlədilmiş شیر (şir)-şir, دلیر (dəlir)-igid, برق (bərg)-şimşək, گوزن کهن (gəvəzn-e kohən)-qoca gur, شب (şəb)-gecə və عفريت مست (efrit-e məst)- məst ifritə dil vahidləri ilə oppozisiya təşkil edirlər.

Yəni, zənci şirdirsə İskəndər şir yıxan, zənci igiddirsə, İskəndər igid yuxandır, zənci ildırımdırsa, İskəndər buluddur, zənci qoca maraldırsa, İskəndər cavan şirdir, zənci gecədirsə, İskəndər günəşdir, zənci məst ifritədirsə, İskəndər gövhərdir.

Beytlərdə işlənən bu sözlər ədəbi fars dilində biri digəriylə antonim deyillər. Əsərdə isə onlar Nizami tərəfindən məhz İskəndər ilə zəncinin həm daxili, həm zahiri və həm də fiziki cəhətdən biri-digərindən fərqli xüsusiyyətlərini xarakterizə baxımından qarşılaşdırmaq üçün işlədilmişdir. Onlar oppozisiya qütblərinə görə belə qruplaşır:

İskəndər	–	Zənci
شیرافکن	–	شیر
دلیرافکن	–	دلیر
میغ	–	برق
شیرجوان	–	گوزن کهن
آفتاب	–	شب
گوهر	–	عفريت مست

Beləliklə, sözlərdən məharətlə istifadə edildiyindən əvvəla, iki söz əvəzinə on dörd söz işlədilərək təkrarın qarşısı alınmış, ikincisi müxtəlif xarakterlər yığcam şəkildə verilmiş, üçüncü əsərin dilinin leksik tərkibi bu simvollar nəticəsində əlvan və rəngarənglik kəsb etmişdir.

b. Yuxarıdakılardan fərqli olaraq, İskəndər əsərdə tez-tez konkret personajlar, o cümlədən zənci igidləri və pəhləvanları ilə vuruşarkən də mövqeyinə görə fərqləndirililərək üstünlük qazanır. Bu mənada İskəndərin zənci pəhlivanı Zərracə ilə vuruş səhnələrinin təsvirinə həsr olunmuş beytlər və orada yeri gəldikcə işlədilan üslubi antonimlər maraqlı doğurur.

Müharibə səhnələrində Zərracə igiddir, cəldlikdə, hünərdə ad çıxarmışdır. Amma, İskəndərin mövqeyində deyildir, onun müqabilində zəifdir, gücsüzdür, Əhriməndir. Əsərdə İskəndəri Zərracəyə qarşı qoyanda Nizami çox müxtəlif sahələrə əl atmışdır. Məsələn, Zərracəyə hücum edərkən onun sürətini, cəldliyini günəşin işıq saçması tezliyi ilə müqayisə edərək onu günəş, müqabil tərəfi yer mövqeyində təqdim edir və ya qartalın

kəkliyin üzərinə şığımasıyla bağlayır. Məsələn:

بکبک دری چون در آید عقاب چگونه جهد بر زمین آفتاب (97,195)

Dağ kəkliyinə qartalın şığıması, yerə günəşin işıq saçması kimi

آزان تیزتر خسرو پیل تن بتندی در آمدبان اهرمن (97,196)

Ondan da cəld, fil cüssəli xosrov, sürətlə o əhrimənin üstünə cumdu.

Göründüyü kimi, burada söhbətin kimdən ketməsi yəni də məlum deyil, ümumi şəkildə oppozisiya vasitəsiylə hücum səhnələri təsvir olunur. Əsərin əvvəlki beytlərindən müəyyənləşir ki, hücum edən İskəndər, ona məruz qalan zənci pəhlivanı Zərracədir. Başqa sözlə, burada کبک (kəbk-e dəri)- dağ kəkliyi, zəiflik, عقاب (oğab)- qartal güclülük, زمین (zəmin)-yer, hücum məruz qalan, آفتاب (aftab)- günəş-hücum edən, خسرو پیل تن (xosrov-e piltən)-fil cüssəli xosrov İskəndər, اهرمن (əhrimən) Zərracədir. Bu kimi misalların sırasında aşağıdakıları da vermək olar:

بز دبانگ بروی که ای زاغ پیر عقاب جوان آمد آرام گیر (97,197)

Onu səslədi ki, ey qoca qarğa, sakitləş, cavan qartal gəldi.

فتد زنگ بر تیغ آینه رنگ من آینه ام کز من افتاد زنگ (97,201)

Ayna kimi parlaq xəncərə pas düşər, mən elə aynayam ki, məndən zənci düşər.

Birinci beytdə, زاغ پیر (zağ-e pır) - qoca qarğa söz birləşməsi Zərracəyə aid olub onun qara rənginə, gücsüzlüyünə işarədirsə, عقاب (oğab-e cəvan) - cavan qartal İskəndərin güclü və qüdrətliyinin simvoludur. İkinci beytdə آینه (aine)-güzgü İskəndəri parlaq, ləkə götürməz kimi əvəz edirsə, Zərracə güzgünün müqabilində ləkədən başqa bir şey deyildir. زنگ (zəng) sözünü Nizami amonim kimi işlədərək onun ikinci mənasından istifadə etmişdir. Beləliklə, əsərdə İskəndərlə Zərracəni qarşılaşdırarkən göstərilən sözlərin oppozisiya sırası belədir:

İskəndər	--	Zərracə
عقاب	--	کبک دری
آفتاب	--	زمین
خسرو پیلتن	--	اهرمن
عقاب جوان	--	زاغ پیر
آینه	--	زنگ

Qeyd etmək lazımdır ki, üslubi antonimlərin tərəflərini təşkil edən sözlər həmişə eyni məfhumu ifadə etmir. Yəni onlar bir yerdə mənfə mənə, digər bir yerdə müsbət mənada çıxış edə bilirlər. Oppozisiyanın bu xüsusiyyəti Nizami dilində tam formada əks olunmuşdur. Məsələn, yuxarıdakı کبک دری göstərilən mənadan başqa, digər məqamda müsbət keyfiyyətlər də bildirmişdir.

c. İskəndərin əsərdə döyüşdüyü digər zənci pəhlivan güclü, şücaətli, qorxmaz, heybətli, fil cüssəli, şir ürəkli, qarğa kimi qara Pələngərdir. İskəndər Pələngərin bu xüsusiyyətləri qarşısında qızmış şir, düşmən gəmisini çevirməyə qadir külək, ağ rəngli şahin və incəlik simvolu gurla eyni mövqedə verilir. Beləliklə, əsərin dili aşağıdakı sözlərin semantikasının geniş imkanları hesabına zənginləşir. Məsələn:

بتاراج خودتر کتازی کنی که گنجشک باشی بازی کنی (104,291)

Öz əcəlin üçün çaparaq gəlirsən, çünki sərçəsən, şahinlik edirsən.

شە شیرزەرە بر آن پیل زور بجوشید چون شیرصید گور (108,32)

Şir ürəkli şah, o filgüclüyə, gur ovlayan şir kimi coşdu.

بیگ باد شد کشتی خصم خرد فروماندنگر پلنگر بمرد (108,37)

Düşmən gəmisini bir külək (zərbə)lə parçaladı, ləngər batdı, Pələngər öldü.

اسیر سمنبرگ شد مشک بید غراب سیه صید باز سپید (109,47)

Qara söyüd, səmənbergin əsiri, qara qarğa, şahinin ovu oldu.

Beytlərdəki tərəf müqabil dil vahidlərinə bir daha nəzər salaq:

İskəndər	–	Pələngər
baz	–	گنجشک
شیر	–	پیل زور
باد	–	کشتی خصم
سمنبرگ	–	مشک یید
بازسپید	–	غراب سیه

ç. İskəndər və Dara. Bu şəxsiyyətlərlə əlaqədar əsərdəki üslubi antonimlər çox sənətkarlıqla işlənmiş ədəbi priyomdur. Təəccüblü deyildir ki, İran mütəxəssisləri (131) Firdovsi və Nizami sənətkarlığını müqayisə edərkən məhz İskəndər və Dara konfliktini, İran şahının ölüm səhnəsini təsvir edən beytləri misal gətirərək Nizaminin dilinə üstünlük vermiş, onların bədii cəhətdən misilsiz və təsirinin çox dərin olmasını göstərmişlər. Həmin beytlərdən bəzilərinə nəzər salaq:

چودرموکب قلب داراسید   زموکب روان هیچکس را ندید (182,104)

Dara ordugahının sahəsinə çatanda, orada ordudan heç kəsi görmədi

تن مرزبان دیددرخاک و خون   کلاه کیانی شده سرنگون (182,105)

Dövlət başçısı, qan, torpaq içində idi, Kəyan tacı yerə düşmüşdü.

سلیمانی افتاده درپای مور   همان پشه ای کرده برپیل زور (182,106)

Süleyman qarışqa ayağına düşmüş, ağcaqanad filə üstün gəlmişdi.

بیازوی بهمن برآمده مار   زروئین درافتاده اسفندیار (183,107)

Bəhmənin qoluna ilan sarılmış, İsfəndiyar ruindədən düşmüşdü.

بهارفریدون و گلزارجم   بیادخزان گشته تاراج غم (182,108)

Firudin baharı və Cəmşidin gülzarı, xəzan küləyindən qəmə batmışdı.

نسبنامه دولت کیقباد   ورق برورق هرسوئی برده باد (183,109)

Keyqubad dövlətinin vərəsənaməsinin vərəqlərini külət hər yana dağıtmışdı.

سکندر فرود آمد از پشت بور   در آمد ببالین آن پیل زور (183,110)

İskəndər, bur atının üstündən endi, o filgüclünün yanına gəldi.

Bizcə, Nizaminin beytlərinin bədii üstünlüyünün səbəblərindən biri də şairin bu iki dövlət başçısı və sərkərdələrini bütün incəliklərinə qədər öyrənib, onları səciyyələndirən münasib təşbih, simvollar tapması və onları müxtəlif mövqələrdən qarşılaşdırmasıdır. Məhz bu qarşılaşdırmanın nəticəsində şairin onlara münasibəti müəyyənləşir. Daha doğrusu, onun ideal dövlət başçısı və sərkərdənin necə olması fikri və istəyi oxucuya çatmış olur. Əsərdə onlar müxtəlif cəhətdən aşağıdakı mövqələrdə dururlar:

İskəndər – Dara

کین پرور   دین پرور

تودین پروری خصم کین پرورست   فرشته دگراهرمن دیگرس (123,93)

Sən dincərvər, düşmən kincərvərdir, mələk başqa, əhrimən başqadır.

Beytdəki فرشته (fereşte)- mələk və اهرمن (əhrəmən)-Əhrimən sözləri də İskəndər-Dara üslubi antoniminin qütbləridir. Bunlardan birinci İskəndərin mələk, ikincisi Daranın Əhrimən sirtini xarakterizə edir.

جام گیر   شمشیرگیر

توشمشیرگیری و اوجام گیر   توبرسر نشینی و برسریر (123,94)

Sən, qılınc vurursan, o, badə, sən, başda oturursan o, taxtda.

بیدادگر   باداد

توبادادی او هست بیدادگر   تومیزان زور او ترازوی زر (124,95)

Sən, ədalətlisən, o, ədalətsizdir. Sən, güc mizanı, o, qızıl tərəzisidir.

Bu beytdə də göstəriləndən başqa bir üslubi antonim də var-

dır ki, o da İskəndər və Daranı xarakterizə edən میزان زور (mizan-e zur)-İskəndər və ترازوی زر (tərazu-ye zər)-Dara qütblərindən ibarətdir. Yəni burada İskəndər güc mücəssəməsidirsə, Dara gücsüz qızıl tərəzisidir.

باکس - ناکس

جو انمردیو سته باکس بود کس انرا نباشد که ناکس بود (124,108)

Kişi həmişə adam arasında olar, adamı olmayan nakəs olar.

تندر - درخش

گراو تندر آمد تو هستی درخش گراو گنجدان شد تونی گنجبخش (125,111)

Əgər o, ildırımdırsa, sən, şimşəksən. O xəzinə sahibidirsə, sən, xəzinə verənsən.

Yuxarıdakı beytlərdə olduğu kimi, burada da ikinci qarşılaşdırma özünü göstərir. İkinci sətirdəki گنج بخش (gəncbəxş)-xəzinə bağışlayan səxavətli İskəndər, گنجدان (gəncdan)-xəzinə sahibi, səxavətsiz Daranın epitetləridir.

آهویره نهنگ

نهنگی که اوپیل رابی کند از آهویره عاجزی کی کند (125,117)

Fil yıxan bir nəhəng, ahu balasına necə acizlik edir.

گور هزبرژیان

هزبرژیان کی شود صیدگور سیه مارکی روی تابدمور (125,118)

Yırtıcı şir, gura necə ov ola bilər, qara ilan qarışqadan necə qorxar?

Beytin ikinci sətirində İskəndərin qara ilan gücü (مار سیه) Daranın qarışqa gücü (مور) ilə qarşılaşdırılır.

فروجگان عقاب

عقابی که نخجیر سازی کند بفروجگان دست بازی کند (125,119)

Qartal ov ovlayanda, quşlara səxavət göstərər.

هم سکه ای بی سکه ای

که بی سکه ای راجه یار بود که هم سکه ای نام دارا بود (133,69)

Sikkəsizin qüdrəti olmaz, sikkəli Daranın adıdır.

عقاب پشه

چنان پشه ای رابجنگ عقاب کم از قطره دان بیش دریای آب (134,74)

Qartal döyüşündə belə ağcaqanadı, dəniz müqabilində qətrədən də az bil.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, həmçinin Nizami dilində işlənən üslubi antonimlər elə bir xüsusiyyətə malikdirlər ki, buradakı sözlər həm müsbət, həm də mənfi mənalarda işlədilir. Yuxarıdakı beytlərə nəzər salsaq burada عقاب (oğab)-qartal sözü, yerindən asılı olaraq, biri digəriylə əks mənalarda qarşılaşdırılan həm İskəndərin, həm də Daranın epitetləri kimi işləndiyinin şahidi olaraq və bu xüsusiyyətə əsərdə tez-tez təsadüf olunur. Qalır onları diqqətlə müəyyənləşdirib, yerinə qoymaq.

Beytdə ikinci üslubi antonimin olduğunu da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Onun bir tərəfi کم از قطره (kəm əz gətəre)- damcıdam az İskəndəri, ikinci tərəfi آب دریای (dərya-ye ab) Daradır. Deyiləni kimi əsərdə hadisələrin gedişi, yeri, əhatə şəraiti, bununla əlaqədar da söyləyənin münasibəti qartal İskəndəri həşərətə, damcıdan da aza çevirmiş, haradasa qarışqa mövqeyində təqdim olunmuş Dara qartal, dəniz mövqeyinə yüksəlmişdir. Bədii sözün cüğü bündədir.

جهان آفتاب

سکندر یخندید و دادش جواب که پنهان نگیرد جهان آفتاب (138,16)

İskəndər gülüb cavab verdi ki, dünya günəşi gizlədə bilməz.

گرگ گوسفند

یکی گرگ را کو بود خشمناک ز بسیاری گوسفندان چه باک (138,21)

Hirsələnmiş bir canavarın qoyunların çoxluğundan nə qorxusu?

تندر تندمیغ

سکندر چودانست کان تندمیغ بتندر بر آردهمی برق تیغ (139,24)
İskəndər, biləndə ki, o qara bulud, ildirıma şımşək-xəncər vurur.

بیدکهن سرونو
تو سرونونی خصم بیدکهن کجاسرکشیدیدباسروین (140,49)

Sən təzə sərvsən, düşmən qoca söyüddür. Söyüd sərvboylu ilə necə baş-başa gələr?

گور گرازنده شرزه شیر

دلیری کند بامن این نادلیر چوگورگرازنده باشرزه شیر (148,70)

Bu qorxaq, mənimlə, qorxmaz gur yırtıcı şirlə (vuruşduğu) kimi igidlik edir.

بزرگان - کودک خردسال

که دانست کین کودک خردسال شود بایزرگان چنین بدسگال (148,73)

Kim bilərdi ki, bu kiçik uşaq, böyüklərlə belə düşmən olacaq?

نهنگ - وزغ

اگر خود شود غرقه در زهر مار نخواهد نهنگ از وزغ زینهار (149,76)

Nəhəng, zəhrimara qərq olsa da, qurbağadan kömək istəməz.

شیرزیان - روباه نازورمند (سگ)

سگ کیست روباه نازورمند که شیرزیان را رساند گزند (149,81)

Gücsüz tülkü (olan) it nədir ki, yırtıcı şirə xətər gətirsin?

شیر - روبه

ز شیران بود روبهان را نوا نخندد زمین تا نگریدهوا (149,82)

Şirlərdən tülküyə azuqə yetər, hava ağlamsa, yer gülməz.

هزیر - سگ

هزیری که از سگ زبونی کند خریر با او حرونی کند (149,86)

İtə acizlik göstərən şirlə qoca uzun qulaq dikbaşlıq edər.

پشه - عقاب

عقابی که از پشه گیرد گریز گرفتادنش هست گو بر مخیز (149,87)

Ağcaqanaddan qacan qartal, yıxılrsa, de: qalxma.

پلنگ - روباه پیر

پلنگی که ترسد ز روباه پیر بسوزاد مغزش بسرسام تیر (149,88)

Qoca tülküdən qorxan pələng, beynini ox sərsamı ilə yandırır.

آفتاب - ابرعاصی

از آن ابرعاصی چنان ریزم آب که ناردد گردست بر آفتاب (150,99)

O qatı buluddan elə yağış yağdıraram ki, daha günəş əlçatmaz olar (görünməz).

من (دارا) - صید

من آن صید را کرده ام سربلند منش باز در گردن آرم کمند (150,102)

O ovu mən başıuca etmişəm, mən də yenidən boğazına kəmənd salaram.

کوه - کلوخ

کلوخی که باکوه سازد نبرد بستگی توان زویر آورد گرد (152,137)

Dağ ilə vuruşan kəssəyin tozunu daşla çıxarmaq olar.

چنار - درخت کدو

درخت کدوتانه بس روزگار کند دعوی همسری با چنار (153,138)

Kudu kolunun çinarla tay olma iddiası uzun çəkməz.

خورشید - چراغ

چو خورشید مشعل بر آردیباغ پیروانگی پیش میرد چراغ (153,142)

Bağa günəş, məşəl gətirəndə, qarşısında çırağ pərvanə kimi ölür.

پلنگ - رویاه لنگ

بهنگام سرینجه رویاه لنگ چگونہ نهدپای پیش پلنگ (153,143)
Çolaq tülkü, pələnglə əlbəyaxa vuruşda necə dayanar?
طفل ناپخته خام رای - شیرجنگ آزمای

نوای طفل ناپخته خام رای مزون پنجه در شیرجنگ آزمای (156,15)

Sən, ey avam, bişməmiş uşaq, müharibədə sınıanmış şirlə pəncələşmə.

اژدها - کژدم

چوکژدم توئی مارخونی کنی که باژدها جنگجوئی کنی (156,17)

Əqrəbsən, ilan xislətindəsən, ona görə də əjdəha ilə vuruşursan.

پیل - پرپشه

بجائی میاور که جنیم زجای ندارد پرپشه باپیل پای (157,38)

Elə etmə ki, yerimdən qalxım, fillə ağcaqanad qanadı ayaqlaşmaz.

کبک - کلاغ

کلاغی تک کبک درگوش کرد تک خویشتن را فراموش کرد (157,40)

Qarğa kəbütər yerışı istədi, öz yerişini unutdu.

نژاده - زیردست

نژاده منم دیگران زیردست نژاد کیانرا کی آری شکست (158,57)

Əsilzadə mənəm, başqaları tabelikdədir, Kiyan nəslini necə məğlub edərsən?

الماس - ارزیز

بیارام وتندی رهاکن زدست که الماس از ارزیز باید شکست (163,48)

Sakitləş, tündlükdən əl çək ki, almaz qalaydan sınar.

بید - طوفان آتش

جهانی چنین پراز نفظ سپید زطوفان آتش نگهدار بید (163,50)
Dünya ağ neflə doludur, alov tufanından söyüdü qoru.

بهمن - تندازدها

چوبهمن جوانی بران داردت که تند ازدهائی بیوباردت (164,57)

Bəhmən kimi cavanlıq səni ona sövq edir ki, güclü əjdəha səni udsun.

اسفندیار - رستم

زند دیوراهت چواسفندیار که بارستم آئی سوی کارزار (164,58)

İsfəndiyar kimi div yolunu kəsir ki, Rüstəm ilə döyüşsən.

تاجدار - تیغزن

تراناج یاور مراتیغ یار منم تیغزن گرتوئی تاجدار (165,74)

Sənə tac, mənə xəncər yardımçidir, sən tac sahibisənsə mən xəncər vuranam.

کوه - زمینلرزه

مبین گنبد کوه راسنگ بست مگوسنگ راکی در آرد شکست (165,76)

چو آرد زمین لرزه ناگه نبرد بر اراد باسانی از کوه گرد (165,77)

Dağ күnbəzi sanma ki, daş bünövrəlidir, demə ki, daş necə sınar?

Ögər qəfildən zəlzələ qiyam qoparsa, asanlıqla dağı toza çevirər.

بهمن - اژدها

بهم سنگی خودم برابر منج که از اژدها بهمین آمد برنج (165,81)

Məni gücdə özünə bərabər tutma, çünki əjdəhadan Bəhmən əzab çəkdi.

شیر - اژدها

چودارا خبریافت کان اژدها نخواهد پی شیر کردن رها (165,89)

Dara biləndəki o əjdəha, şiri azad buraxmayacaqdır.

پیلتن - اهریمن

هیون بروی افکندپیل افکنی سوی پیلتن شدچو اهریمنی (172,77)

Fil yıxan atını ona tərəf sürdü, filcüssəliyə doğru bir Əh-rimən kimi getdi.

شب تیره - روزرخشان

سرخته رابرسران نهاد شب تیره برروزرخشان نهاد (183,114)

Yaralının başını ayağının üstünə qoydu, qaranlıq gecəni parlaq günün üstünə qoydu.

کهن - شاه نو

کهن رفت وشاه نوماتونی نه خسرو که کیخسرو ما تویی (195,54)

Köhnə getdi, bizim təzə şahımız sənsən, xosrov deyil, bi-zim Keyxosrovumuzsan.

جوی - سیل

کجاگرددازسیل جوئی خراب بجوی دگرکس درافزایدآب (197,93)

Harada çay seldən dağılsa, başqa birinin çayının suyunu artırır.

شب - روز

زماگرشبی رفت روزی رسید گلی رفت وگلشن فروزی رسید (203,172)

Bizdən gecə getsə də gündüz gəldi, gül getdi işıqlı gülşən gəldi.

Beytin ikinci sətirindəki گل (qol)- gül Daranın, گلشن فروز (qolşənforuz)-ışıqlı gülşən İskəndərin epitetləridir.

چراغ - خورشید

کزین بارگه گرچراغی نشست فروزنده خورشیدی آمدبست (203,171)

Bu sarayda چراغ sönsə də, işıqlı bir günəş əldə olundu.

Yuxarıdakı oppozisiya tərəfləri ilə əlaqədar bədii obrazların

rəngarəngliyi Nizami dilinin leksikasını zənginləşdirdiyini göstər-mək üçün onu demək kifayətdir ki, bu yolla İskəndər və Daranın epiteti kimi 140-a qədər söz və söz birləşməsi işlədilmişdir ki, onlar istər mənə və istərsə quruluşlarına görə təkrarsızdır və ədəbi fars dilindən fərqlənirlər. Belə ki, İskəndər və Daranın adlarını həmin dil vahidlərindən biri tam əvəz edə bilir və bununla da əsərdə söz təkrarının qarşısı alınır, onun dili özünün oxunaqlığı və rəvanlığı ilə bərabər, həm də müxtəlif sahələrə aid leksik qruplara malik olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, oppozisiya yaratmaq üçün Nizami, atalar sözləri və zərbül-məsəllərdən də çox münasib və geniş istifadə etmişdir. Deyilənlərə aşağıdakılar misal ola bilərlər:

سکندریختدو دادش جواب که پنهان نگیردجهان آفتاب (138,16)

İskəndər güldü və cavab verdi ki, dünya günəşi gizlədə bilməz.

چوبای دیوداردسلیمان نشست کندیاوه انگشتتری رازدست (164,59)

Süleyman divlə bir otursa, üzüyü itirər.

کجا گرددازسیل جوئی خراب بجوی دگرش کس در آفزایدآب (197,93)

Harada bir çay seldən dağılsa, başqa birinin çayına su artırır.

بهندوستان پیری از خرفتاد پدرمرده ای رابچین گاو زاد (197,92)

Hindistanda bir qoca uzunqulaqdan yıxıldı(öldü), Çində atası ölmüşün inəyi balaladı.

Birinci beytdə «dünya günəşi uda bilməz» zərbül-məsəlinəndən məqsəd Daranın İskəndərə gücü çatmaz fikrini ifadə etməkdir. Başqa sözlə جهان (cəhan)- Dara, آفتاب (aftab)-İskəndəri məğlub edə bilməz. Və ya «Hindistanda bir qoca öldü (uzunqulaqdan yıxıldı), Çində atası ölmüşün inəyi balaladı (dövlətə çatdı)» beytində Dara uzunqulaqdan yıxılan, İskəndər dövlətə çatandır. Vəziyyət və möv-qeləriylə əlaqələndirilən həmin zərbül-məsəlin işlənməsi əsərdə bu iki personajla əlaqədar oppozisiya yaratmağa çox münasib bir bədii priyom kimi istifadə olunmuşdur:

a.İskəndər və Filikus:

پدر گرچه باقوت شیر بود بکین خواستن نرم شمشیر بود (125,111)

Ata şir qüvvəli olsa da, düşmənçilikdə kəsərsiz qılınc idi.

توان شیرگیری که در وقت جنگ زشمشیر تو خون شود خاره سنگ (125,112)

Sən, o şirsən ki, döyüş vaxtı, qaya sənin qılıncından qana bulanar.

Beytlərdə باقوت (baqovvət)-qüvvətli Filiqis, شیرگیر (şirgir)-şir tutan İskəndərdir.

Əsərdə İskəndərin başqa personajlarla əlaqədar da oppozisiya qrupları vardır. Onları belə qruplaşdırmaq olar:

b. İskəndər və atı

روان کرد رخس عنان تابرا بر آنگیخت چون آتش آن اب را (100,239)

Üzəngi qıran Rəxşi sürdü, o suyu atəş kimi coşdırdü

Burada İskəndər آتش, atı – ab – dır.

c. İskəndər və Rövşənək:

دل روشن از روشنک بر متاب که باروشنی به بود آفتاب (187,178)

İşıqlı ürəyini Rövşənəkdən ayırma, çünki, günəş işıqla gözəldir.

پیک مادر مهربان دست برد گرامی صدف رابدريا سپرد (222,110)

Mehriban ana əlindən tutub, qiymətli sədəfi dənizə tapşırđı.

بسوسن سپردند شمشاد را چمن جای شد سرو آزاد را (223,116)

Şümşadı süsənə tapşırđılar, çəmən azad sərvin yeri oldu.

Beytlərdəki üslubi antonimlər bunlardır:

İskəndər – Rövşənək

آفتاب – روشنی

دریا – گرامی صدف

سوسن – شمشاد

چمن – سرو آزاد

ç. İskəndər və elçi İskəndər.

İskəndər – Elçi İskəndər

محیط – جوی آب

آفتاب – سایه

شیر – چرم گرگ

شیر – روباه

ناماور – پیام آور

خورشید – گل

سکندر محیطست و من جوی آب منه تهمت سایه بر آفتاب (259,145)

İskəndər, okeandır mən su çayı, günəşə kölgə töhməti vurma.

پیامت بزرگست و نامت بزرگ نهفته مکن شیر در چرم گرگ (260,153)

Məramın, adın böyükdür, şiri canavar dərisində gizlətmə.

جوابش چنین دادشاه دلیر که نایدز روباه پیغام شیر (260,158)

Cəsarətli şah, onun cavabını belə verdi ki, tülküdən şir elçisi olmaz.

اگر من بچشم تو نام آورم سکندر نیم بلکه زویام اورم (260,159)

Mən, sənin gözündə adlı-sanlı adam olsam da, İskəndər deyil, onun elçisiyəm.

بر آشفقت نوشابه زان شیر دل که پوشید خورشید رازیر گل (260,166)

Nüşabə, o şir ürəklidən qəzəbləndi ki, günəşi palçıqla örtüdü.

e. İskəndər və Nüşabə.

İskəndər – Nüşabə

شیر مرد – شیر زن

منم شیر زن گرتونی شیر مرد چه ماده چه نر شیر وقت نبرد (262,183)

Sən, erkək şirsənsə, mən dişi şirəm, döyüşdə aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

سر بزرگ - سر کوچک

درین همنبردی چورویه وگرگ توسر کوچک آئی ومن سر بزرگ (262,190)

Bu təkbətək döyüşdə tülkü və canavar kimi sən kiçik, mən böyüyəm.

Bu beytdə İskəndər və Nüşabə qarşılaşdırılması ilə əlaqədar başqa bir oppozisiya qurup da vardır. Belə ki, buradakı روباه (rubah)-tülkü İskəndərin, گرگ (qorq)-canavar Nüşabənin obrazlarıdır.

رخشنده ماه - خورشید

بیوشیدنوشابه تشریف شاه چوتشریف خورشید رخشنده ماه (281,78)

Nüşabə, şahın xələtini, günəşin parlaq aya verdiyi hədiyyə kimi geydi.

بفرمان شه کردوسی شتاب رسانیدمه رابر آفتاب (460,68)

Rus şahın fərmanının icrasına tələsdə, ayı günəşə çatdırdı.

ə. İskəndər və Keyd.

İskəndər Keyd

غرندە شیر - تند اژدها

نوشت از اسکندر یکیدلیر زتند اژدهائی بغرنده شیر (330,91)

İskəndərdən igid Keydə – güclü əjdəhadan nəriləyən şirə yazdı.

f. İskəndər və Çin xaqanı.

İskəndər Çin xaqanı

کوه پولاد - سدا سکندر

اگر کوه پولاد شد پیکرت وگرخیل یاجوج شد لشگرت (372,269)

Bədənin polad dağ, qoşunun Yəcuc xılı olsa da.

نجنبدز یاجوج پولادخای سکندر چوسد سکندر زجای (372,270)

İskəndər, polad yaran Yəcucdan, İskəndər səddi kimi yerindən tərpənməz.

تذرو - شاهین

تذروی که بروی سر آید زمان بنخجیر شاهینش آید گمان (372,271)

Ömrü başa çatmış qırqovulun umudu şahini ovlamağa gələr.

گنجشک - ملخ

ملخ چون پرسرخ راساز کرد بگنجشک خطی بنخون باز داد (373,272)

Çəyirtgə, qanad açanda sərcəyə ölüm fərmanı verər

g. İskəndər və Çin ordusu

İskəndər Çin ordusu

خیل یاجوج - سدا سکندر

اگر کوه پولاد شد پیکرت وگرخیل یاجوج شد لشگرت (372,269)

نجنبدز یاجوج پولادخای سکندر چوسد سکندر زجای (372,270)

Cüssən polad dağ, qoşunun Yəcuc qoşunu olsa da, İskəndər, polad yəcucə qarşı Səddi-İskəndər kimi yerindən tərpənməyəcək.

شاهین بحری - ماهی

چوشاهین بحری در آید بکار دهد ماهیانرا زمرغان شکار (353,57)

Dəniz şahini işə başlasa, balıqlara quşlardan ov verər.

ماهیان بی پاوچنگ - نهنگ در دهن اژدها

شماماهیانیدی پاوچنگ مر اژدها در دهان چون نهنگ (353,58)

Siz əlsiz, ayaqsız balıqlarsınız, mənim, nəhəng kimi, ağızımda əjdəha (var).

ğ. İskəndər və ruslar

İskəndər ruslar

سگ - شیر

بر آرم سگانرا ز شور افکنی که باشیر باز بست گور افکنی (396,54)

İtləri hay-küy salmaqdan sakitləşdirərəm, çünki, gur yıxmaq şirlər üçün oyundur.

h. İskəndər və qoşun başçıları.

İskəndər qoşun başçıları
ماه - اختران

بزرگان لشکر همه گردشاه نشستند چون اختران گردماه (408,60)

Bütün qoşun başçıları, şahın ətrafında ayın əhatəsində (parlayan) ulduzlar kimi oturdular.

x. İskəndər və rus əskəri.

İskəndər rus əskəri
شیرنخچیرسوز - یوز

بغلتید آن شیرنخچیرسوز چو آهویره زیر چنگال یوز (441,421)

Ovlağı yandıran o şir, yırtıcı pələngin caynağında ahu balası kimi çabalayırdı.

کوه - ابرسیاه

درآمد بدان دیودریاشکوه چو ابری سیه کودر آید بکوه (441,415)

Dərya əzəmətli o divin üstünü, dağı bürüyən qara bulud kimi aldı

ı. İskəndər və Çin kənizi.

İskəndər Çin kənizi
کاویانی درفش - فریدون زرینه کفش

شه ار شد فریدون زرینه کفش بفتحش منم کاویانی درفش (466,60)

Şah, əgər qızıl ayaqqabılı Firidundursa, mən, onu fəth etmək üçün kaviyani-derəşəm.

تخت عاج - کاوس فیروزه تاج

شه ار هست کاوس فیروزه تاج زمن بایدش خواستن تخت عاج (466,62)

Şah, firuzə taclı Kavus olsa da, fil sümüyündən olan taxtı məndən almalıdır.

شاه خوبان - شاه عالم

گراوشاه عالم شد از سروری منم شاه خوبان بجان پروری (467,77)

Sərvərlikdə o, dünya şahıdırsa, canbəsləməkdə gözəllər şahı mənəm.

گوزن جوان - شیر

گوزن جوان رایف کند شیر بتاراجگاهش درآمد دلیر (473,157)

Şir, cavan maralı yerə yıxdı, onun taracına cəsərət etdi.

ماه - آفتاب

بصید حواصل درآمد عقب بمهمانی ماه رفت آفتاب (473,158)

Qartal vağ ovlamağa endi, günəş aya qonaq getdi.

i. İskəndər və qulamaları.

İskəndər qulamalar

سیمین ستون - زرین درخت

غلامان زرین کمر گرد تخت چوسیمین ستون گرد زرین درخت (492,28)

Taxtın ətrafında, qızıl kəmərli qulamalar, qızıl ağac ətrafında qızıl sütunlar kimi (dayanmışdılar).

30. “Şərəfnamə”də göstərilənlərdən başqa, İskəndərin ordusu, vəzir, əskəri, pəhlivanı və s. ilə bağlı da maraqlı oppozisiyalara təsadüf olunur. Onları belə qruplaşdırmaq olar:

a. İskəndərin ordusu, Daranın ordusu.

İskəndərin ordusu Daranın ordusu
کنجد - مرغ کنجد خور

اگر لشکر از کنجد انگیخت شاه مراه مرغ کنجد خور آمد سپاه (136,100)

Əgər şah, küncüddən (saysız) qoşun topladısa, mənim ordum küncüd yeyən quşdur.

کنجد - قعیز سپندان

پس آنکه قعیزی سپندان خرد بیادش کنجد بقاصد سپرد (136,101)

Ondan sonra, küncüd əvəzinə, narın xardal kisəsini qasidə verdi.

سیل - دریا

رسیدند ز نهاریان خیل خیل که طوفان بدریاد آورد سیل (138,12)

Məzlumlar, dəstə-dəstə gəldilər ki, tufan dəryyəyə sel gətirdi.

ملخ - مور

دولشکرچوموروملخ تاختند نبردی جهان درجهان ساختند (171,73)

İki qoşun, qarışqa və çəyirtkə kimi hücum etdilər, bir dünya müharibəsi etdilər.

Göründüyü kimi, hər iki şah özləri böyük olduqları kimi orduları da güclü və saysızdır. Bu cəhətlər əsərdə başqa ədəbi üsullarla yanaşı, oppozisiya vasitəsilə də oxucuya çatdırılır, əsərin dili bədii şəkildə işlənən yeni mənalı sözlərlə zənginləşmiş olur. Yəni bəddii (koncod)-küncüd fars dilində adı bitginin toxumudursa burada sayca hesaba gəlməz, qədəri sayılmaz ədəd yerinə işlənərək, Daranın ordusunun sayca ağılasıgmazlığını bildirir, onun müqabilində İskəndərin ordusundakı əskərlərin sayı azdırsa, onların hər biri küncüd dənələyən quşdurlar. Başqa bir beytdə isə küncüd kimi saysız Dara qoşununun müqabilində İskəndərin قفیزسپندان (qəfız-e sepəndan)-xardal toxumu kisəsi kimi daha narın, daha saysız qoşunu durmuşdur. Üçüncü beytdə oppozisiyanın birinci tərəfi, yəni dəniz olan İskəndər qoşunu, Daranın sel kimi gələn ordusunun müqabilində dözümlüdür. Sonuncu beytdə verilən döyüş səhnəsində isə iki ordu düşmən mövqeyində duran və biri-digəriylə dünya müharibəsi aparən مور (mur)-qarışqa və ملخ (mələx)-çəyirtkə mövqeyindədirlər.

Yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, əsərdə İskəndər və Daranın mövqei ilə əlaqədar zərbül-məsəllərdən də istifadə olunmuşdur. Məsələn:

سکندربدوگفت یک تیغ تیز کندسه صدگاوراریزریز (138,20)

İskəndər ona dedi ki, bir iti xəncər üç yüz öküzü parça-parça edər.

یکی گرگ را کوبودخشمناک ز بسیاری گوسفندان چه باک (138,21)

Qəzəblənmiş bir canavarın qoyunların çoxluğundan nə qorxusu?

Yuxarıdakı beytlərdə «bir iti qılncə üç yüz öküzü tikə-

tikə edər» və ya «bir hirsələnmiş canavarın qoyunun çoxluğundan nə qorxusu» zərbül-məsəllərində «تیغ تیز (tiğ-e tiz)-iti qılncə» və «گرگ خشمناک (qorq-e xəşmnak)- hirsələnmiş canavar» dedikdə İskəndər özünün ordusundakı əskərləri, «سه صد گاو (se səd qav)-üç yüz öküz» və «گوسفندان (qusfəndan)-qoyunlar» dedikdə Daranın qoşununu nəzərdə tutur.

b. İskəndərin vəziri və Daranın hərəmxanası.

İskəndərin vəziri   Daranın hərəmxanası

آب روان   بهشت

درآمد بمشکوی مشکین سرشت چو آب روان کاید اندر بهشت (217,37)

Müşkətirli hərəmxanaya, behiştə axan su kimi gəldi.

c. İskəndərin sarayı və Nüşabənin sarayı

İskəndərin sarayı   Nüşabənin sarayı

بهشت   بزم

بفرمود شه تاوثیقت نبشت بدو دادوشدسوی بزم از بهشت (269,285)

Şah buyurdu ki, zəmanət yazsın. Ona verdi, behiştədən bəzmə getdi.

33. Rumi və Zənci oppozisiyası iki yerə mənsub insanların daxili və xarici keyfiyyət və xüsusiyyətlərini aşkarlamağa yönəldilmişdir. Xarici görkəminə görə qaralıq, kifirlik simvolu olan zəncilər, gözəllik və ağılıq təəcəssümü rumlulardan aşağıdakı məcazi mənalı sözlərlə fərqləndirilir.

Rumlular   Zəncilər

چراغ   -   شب

سیاهان چو شب رومیان چون چراغ کم و بیش چون زاغ و چون چشم زاغ (106,4)

Qaralar gecə kimi, rumlular çırağ kimi, ən azı qarğa və qarğa gözü kimi.

Beytdə ikinci üslubi antonim qrupu زاغ (zağ)-qarğa zənciləri, چشم زاغ (çəşm-e zağ)-göygöz rumluların simvoludur.

زاغ - تدرؤ

تذروان رومی وزاغان زنگ سینہ بازیعی دورنگ (106,3)

Rum qırqovulları və zəngi qarqaları şahin sinəsi (kimi),
yəni iki rəng.

آبتوس - عاج

دولشکر بهم برکشیدند کوس چو شطرنجی از عاج و از آبتوس (106,39)

Şahmat (taxtası) kimi fil sümüyü və qara ağac rəngli iki
qoşun bir-birini kus(la) səslədilər,

شب - روز

سپاه از دوسو جنبش انگیختند شب و روز را برهم آمیختند (109,39)

Hər iki tərəfdən tərpendilər, gecə və gündüzü bir birinə
qatdılar.

Rumi və zənci qarşılaşdırılmasına aid digər qrup sözlər
onların daxili keyfiyyətlərini göstərmək məqsədiylə işlədilmişdir.
Məsələn:

بر آورد زنگی زرومی هلاک که این نازنین بود آن هولناک (102,216)

Zənci rumini hələk etdi, çünki, bu nazənin, o qorxulu idi.

Burada nazənin (nazənin) rumuların incə təbiətli, insanpərvərliklərinə, هولناک (houlnak) isə zəncilərin kobud, insan qanına susamış qorxulu varlıqlar olmalarına işarədir. Onu da qeyd edək ki, ikinci sətirdə işlənən این və آن işarə əvəzlilikləri beytdə söz təkrarının qarşısını alır, این beytin birinci sətrində sonda - yaxında oldüğü üçün rumuları, آن isə ondan uzaqda olan zənciləri əvəz edir ki, bu da bədi ədəbiyyatda çox ustalıqla işlənən poetik üslubdur.

Rumlu və zənci qarşılaşdırılması ilə əlaqədar zərbül-məsəllərdən də istifadə olunmuşdur:

کری بنده کوبار مردم کند گهی شم کشدگه بریشم کند (110,63)

Adamların yükünü daşıyan muzdlu nökar, gah dəri daşıyar, gah ipək.

Beytdə (şom)-kobud ipdən ipək rumlu, شم (şom)-kobud ipdən
hörtülmüş çarıq zənciyə işarədir. Və ya:

اسیر سمنبرگ شدمشک بید غراب سیه صید بازسید (109,47)

Müşk rəngli söyüd, səmənbərgin əsiri, qara qarğa, ağ şahinin ovu oldu.

Burada سمنبرگ (sə-mənberg)-ətirli ağ yasəmən isə rumludur. (bid-e moşk)-qara söyüd zənci, (bid-e moşk)-ətirli ağ yasəmən isə rumludur.

32. İran və Zənci. Bu qarşıdurma aşağıdakı beytdə əks olunmuşdur:

سیاهی گرفتی سپیدی بگری جنین ابلقی بایدت ناگزیر (120,27)

Qaranı (Zəngibarı) aldın, ağ (İran) da al, belə ala-bulalıq sənə gərəkdir.

Ölbəttə, aydındır ki, burada سیاهی (siyahi) dedikdə Zəngibar, سپیدی (səpidi) dedikdə İran nəzərdə tutulur. Yəni Zəngibarı fəth etdin, İrani da tut. Oppozisiya nəticəsində yaranmış bu simvollar həm də həmin ölkələrin adlarının sinonimləridirlər. Başqa bir üslubi antonimin işlənməsinə diqqət yetirək:

چوزان سیلها برنگشتی چوکوه ازین قطره هاهم نداری شکوه (125,116)

“O sellərə dağ kimi tab gətirdin, bu qətrələrdən də qorxun yoxdur”- beytində an silha (an silha) dedikdə Nizami, zənciləri, این قطره ها (in gətreha) dedikdə isə İrani nəzərdə tutur.

33. Dara və məsləhətçisi. Bu qrup qarşıdurma nəticəsində yaranan üslubi antonimlər bunlardır:

بسی پندگفت این جهانندیده بیر نشد دردل کینه ورجای گیر (197,88)

Bu dünyagörmüş qoca çox nəsihət etdi, kinlinin qəlbində yer tapmadı.

درو دیدچون ازدها در گوزن بچشمی که دورافتداز سنگ وزن (147,65)

Ona əjdaha marala baxan kimi, çəki daşının yerindən çıxmış gözü kimi baxırdı.

Birinci beytdə این جهانیدیه پیر (in ešhandide pir)-bu dünyagör-
müş qoca Daranın məsləhətçisinin, کینه ور (kinevər)-kinli Daranın,
ikinci beytdə اژدها (əjdəha)-əjdəha Daranın, گوزن (gəvəzn)- dağ
keçisi onun məsləhətçisinin bədii obrazlarıdır.

34. Varlı və yoxsul. Bu məfhumlar başqa dillərdə olduğu ki-
mi, fars dilində də əks mənəli sözlər vasitəsilə antonim kimi qəbul
olunurlar. Amma bu məfhumlar Nizami dilində bəzən e-lə sözlərlə
verilmişlər ki, onlar dildə antonim kimi başa düşülmür. Məsələn
aşağıdakı beytdə راهوار (rahvar) varlı, لنگ (ləng)- çolaq yoxsul sözlə-
rinin bədii obrazı kimi çıxış edərək əks mənada başa düşürlər.

تهی دست کومايه داری کند چولنگيست کوراهواری کند (149,83)

Mayədarlıq edən əliboş, düz yol gedən topala bənzər.

Bu beytin birinci sətirdə varlı-yoxsul məfhumları təşbih
predmetidir. Onlar, ikinci sətirdə راهوار ری کردن və لنگ (rahvari
kərdən) təşbih obrazları ilə əsaslandırılırlar. Yəni, kasıbın maye-
darlığı, topalın düz yol getməsinə bənzədilir və beləliklə لنگ -lə
راهوار şairin dilində bədii oppozisiya yaradır.

35. Namünasib varlıqların verilməsi üçün də əsərdə
münasib sözlərdən istifadə olunmuşdur. Namünasib varlıqlar de-
yəndə Nizami aşağıdakıların biri-birinə münasib olmadıqları
qənaətini belə nəzmə alır:

نه چابک شداین چابکی ساختن کمندی بکوهی درآنداختن (150,104)

Belə cəldlik göstərmək, cəldlik yox, dağa kəmənd atmaq oldu.

چراغی بصحرای افریوختن فلک راجهاندارى آموختن (150,105)

Səhrada چراغ yandırmaq, fələyə dünyaya sahiblik öyrət-
mək (deməkdir).

Bu beytlərdə کوه (kəmənd)- صحرا (səhra)- چراغ (çerağ)
(kuh) namünasib varlıqlardır. Aşağıdakı beytdə تخم (toxum)-to-
xumla آب شور (ab-e şur)-şor su ilə güc allahına nəsihətçilik namü-
nasibliyinə işarə olunmuşdur:

نصیحتگری با خداوند زور بود تخمی افکنده درآب شور (152,131)

Güc allahına(sahibinə) nəsihət, şor suya toxum səpmək
deməkdir.

زبان اورا ترا با توبار نیست که با مشعله گنج را کار نیست (6,39)

Şairlərin sənin məqamına təmənnaşı yoxdur, dəfinənin
məşəllə işi olmaz.

چو کردی چراغ مرانوردار زمن باد مشعل کش را دوردار (10,3)

Mənim چراغımı yandırdığın üçün, məndən məşəl söndü-
rən küləyi uzaq et.

Son iki beytdə چراغ - باد مشعل کش - چراغ -
varlıqlardır.

36. Qurtuluş və ölüm.

چنانک دهم مالش از تیغ تیز که یامرگ خواهی زمن یاگریز (156,19)

İti xəncərlə sənə e-lə qulaq burması verim ki, məndən ya
ölüm, ya qurtuluş (qaçış) istə.

Beytdə مریز (qoriz)-qurtuluş, qaçış biri-
digəriylə iki yol kimi qarşılaşdırılır. Əsərdə bunlar ölüm və həyat
kimi antonimlərdir.

37. Düşmən mövqelər. Nizami müxtəlif sahələrdən götür-
düyü sözlər və xüsusi, tarixi, dini adlarla düşmən mövqeləri çox
maraqlı priyomlarla vermişdir. Məsələn aşağıdakı beyt bu cəhət-
dən diqqəti cəlb edir:

بیزدان که اهریمنش دشمنست بزدشت کو خصم اهریمنست (156,21)

Öhrimən düşməni olan Yəzdana, Öhrimənə düşmən Zər-
düşta (and olsun).

Göründüyü kimi, burada یزدان (yəzdan)-xeyir allahı və زردشت
(Zərdəşt)-atəşpərəstlərin peyğəmbərinə and içilir və yanlarında
onların düşməni اهریمن (Öhrimən)-şər allahının adı çəkilir. Maraqla
qarşılanan bu ədəbi priyomun nəticəsində اهریمن - زردشت - اهریمن
yazılan - aherimən - zərdəşt - aherimən

qarşıdurması yaranır. Bildiyimiz kimi, xeyir allahı Yəzdan və atəşpərəstlərin peyğəmbəri Zərdüştün əqidə düşməni Əhriməndir. Amma bu mövqelərin şair tərəfindən ifadə üsulu olduqca maraqlı və özünəməxsusdur.

38. Dara və başqa şahlar. Bu mövqe əsərdə Daranın dili ilə belə verilmişdir:

منم سردگر سروران پای و دست سرخویشتن راجه باید شکست (158,45)

Mən, baş, başqa sərvərlər əl-ayaqdırlar, öz başımı nə üçün sındırım?

Daraya görə o,başdır, başqa şahlar əl,ayaq. Öz başını sındırmaq nə gərəkdir. Yəni سر (sər) hakim, başqa şahlar, o cümlədən İskəndər baş tərəfindən idarə olunan ətraflardır. Və ya:

نژاده منم دیگران زیردست نژاده کیانراکی آری شکست (158,57)

Mən, əsilzadə, başqaları kölədirlər, Kəyan nəslini necə məğlub edərsən?

Burada oppozisiyası mövcuddur ki, نژاده (nejade)- əsilzadə – Dara, زیردست (zirdəst) – kölə isə başqa şahlardır.

39. Dini rəsmlərin qarşılaşdırılması. Nizami həyatı boyu insanlara xoşbəxtlik gətirən, onları düzgün yola hidayət edən İslam dini və onun əhkamlarının sədaqətli icraçısı və təbliğatçısı olmuş, özünün bütün işlərini, əxlaq və həyat tərzini onların əsasında qurmuşdur. O, həmişə və hər yerdə təmiz, pak adət-ənənələr, ainklər, mərasimlər carçısı olmuşdur. İskəndərin dili ilə Zərdüştilik خاشاک (xaşak)-çör-çöp, başqa rəsmlər مشک (moşk)-müşk kimi təqdim olunmuşdur. Məsələn:

برین مشک خاشاک نتوان فشاند که بوی خوش مشک پنهان نماند (162,33)

Bu müşkə zibil tökmək olmaz, çünki müşkün xoş ətri gizlin qalmaz.

40. Dara və ölüm. Afrikanın böyük səhrasından əsən səmum küləyi böyük dağıdıcı və məhvədiçi qüvvəyə malik olduğundan Şərqdə ölüm simvoluna çevrilmişdir. Nizami aşağıdakı

beytdə Daranı گل, onun həyat gülünü solduran ölümü -la سموم خزان -la qarşılaşdırmışdır.

چه پرسی زجانی بجان آمده گلی درسموم خزان آمده (186,155)

Canı cana gəlmişdən, gülü (ömrü) səmum küləyinə düşər olmuşdan nə soruşursan?

Yəni xəzən səmumu Daranın həyat gülünü soldurmuşdur.

41. Səməndər və pərvanə. Bu mövqe şair tərəfindən لنگ (ləng)- astagəl- خوشرو (xoşrou) kimi formalaşmışdır. Məsələn:

سمندرچو پروانه آتسروست ولیک این کهن لنگ و آن خوشروست (189,199)

Səməndər, pərvanə kimi özünü oda vurandır, amma bu qoca ləng, o, xoşyeriştir.

Yəni, hər ikisi odda yanandılar. Amma pərvanə sürətlə, tez yanan, Səməndər astagəldir.

42. Mifik qəhrəmanlar. Burada دد (dəd)-şər, فرشته (fereşte)-mələk, ali qüvvədir.

گهت چون فرشته بلندی دهد گهت با ددان دستبندی دهد (189,208)

Gah, sənə mələk kimi ucalıq verir, gah şər qüvvələrlə əl-qolunu bağlayır.

43. Beyin və şərab. Nizamiyə görə atəş xəzi yandırdığı kimi şərab da beyni əlovlandırır. Məsələn:

بیا ساقی آن خون رنگین رز درافکن بمغزم چو آتش بخز (191,1)

Gəl,saqi üzüm tənəyinin al qanımı (şərabı), xəzə düşən atəş kimi beynimə tök.

Beytdəki خون رنگین رز (xun-e rəngin-e rəz)-şərabın خاز (xəz) - xəz isə beynin obrazlarıdır.

44. Peşə oppozisiyası. Burada bəzi peşələr biri-digəri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn:

کشاورز شغل سپه ساز کرد سپاهی کشاورزی آغاز کرد (205,191)

Əkinçi, qoşun işiylə məşğul oldu, hərbi əkinçiliyə başladı.

Beytdə سپاهی – کشاورزی kimi oppozisiya qrupu vardır ki, burada ictimai həyatın dəyişməsiylə əlaqədar peşəkarların bir-birinə zidd işlərlə məşğul olmalarına işarə olunur.

45. Toy və yas. Rənglər adətən biri-digəriylə nadir halda antonim olurlar ki, bu da əsasən qara və ağ rənglə ifadə olunur. Nizami dilində qara ilə qırmızı yas və şənlik, toy mənasında işlədilmişdir. Məsələn:

فرستاد یک سر بمشکوی شاه بسرخی بدل کرد رنگ سیاه (216,19)

Bir başa şahın hərəmxanasına göndərdi, qara rəngi qırmızı rənglə əvəz etdi.

Yəni: Birbaşə şah hərəmxanasına göndərdi, yası (سیاه) toya (سرخی) çevirdi. Və ya:

سیه تا سپیدی گرفتم بتیغ بدادم بخواهنگان بیدریغ (349,16)

Qaranı ağadək xəncərlə aldım, istəyənlərə əsirgəmədən verdim.

Yəni, Zəngibarı İrana qədər qılıncla aldım dedikdə Nizami həmin ölkələrin xalqlarının rənginə görə onları qara (رنگی) və ağ (سپید) adlandırır, beləliklə sözlərin məcazi mənada işlədilməsi bədii oppozisiya yaradır.

Nizami güllərdən də çox maraqlı oppozisiya yaratmışdır. Burada onların rəngi və zahiri görünüşü əsas götürülür. Belə ki aşağıdakı beytdə işlədilmiş rənginə və quruluşuna görə yas, sarı isə qırmızılıqı və şuxluğuna görə şənlik simvoludur.

شبهستان داراز ماتم شست بجای بنفشه گل سرخ رست (216,22)

Darının hərəmxanasını matəmdən qurtardı, bənövşə yerində qızıl gül bitdi.

همه روس را دل پراز درد شد گل سرخشان خیری زرد شد (447,510)

Bütün rusların ürəyi dərdlə doldu, qızıl gülləri, sarı xeyri oldu.

Burada گل سرخ şadlıq, gümrəhlik, خیری isə dərd, kədər, zəiflik rəmzidir.

46. Rövşənək və yer. Əlbəttə, bu oppozisiya Nizaminin Rövşənəyə münasibətindən irəli gəlmişdir. Şairə görə Rövşənək yüksək, ulvi xüsusiyyətlərə malik incə təbiətli bir qızıdır. Ona görə də, keçavədə gedən Rövşənək əsərdə göylərlə eyni məqamda tutularaq آسمان adlanır, üzərində əyləşəcəyi keçavə isə göylərin əhatəsində olan زمین-lə eyniləşdirilir.

یکی مهد زرین برآموده در همه پیکر لعل و پیروزه پر (217,32)

بیر تانشیندرونانین خرامان شود آسمان بر زمین (217,33)

Dürlə dolu, gövdəsi ləl və firuzəylə işlənmiş bir qızıl keçavə, Apar ki, nəzənin orada otursun, asiman yerdə yerisin.

Əlbəttə, Nizami burada göyün yer ətrafında fırlanmasını təsdiqləmir. Əksinə ləl və firuzə ilə ziynətlənmiş keçavədə əyləşmiş Rövşənək yer üzərində yeriyir. Yəni keçavənin ləl və cəvahiratı ulduzlar, Rövşənək isə aydır. Birlikdə asimanı təşkil edir. Əlbəttə, belə yanaşılıqda həqiqətən də sanki asiman yer üzündə gəzir. Belə bir bədii təxəyyül nəticəsi, Nizami qələminin qüdrəti sayəsində möcüzə yaranmış, göy yerə enmişdir. Çox münasib və inandırıcı şəkildə.

47. Kəməz və zövcə. Burada maraqlı cəhət odur ki, جفت (coft)-həyat yoldaşı, zövcə, برده (barde)-kəməz, əsir mənalarında qarşılaşdırılır. Məsələn:

اگر برده گیرد سرافکنده ام و گر جفت سازده مان بنده ام (219,58)

Əgər kəməz götürsən, itaət edərəm, əgər zövcə etsən, yənə qulam.

Yəni, qadının ailədəki mövqeyindən asılı olaraq o, ailə başçısının zövcəsi, qanuni həyat yoldaşı və kəməzi, xidmətçisi ola bilər ki, bu mövqələrin özü biri-digəriylə əksilik təşkil edir.

48. Gecə və gündüz. Bu məfhumların hər ikisi günün biri-digərinə həm zaman, həm də aydınlığa görə əksilik

münasibətində olan iki kəsiyini təşkil edir. Nizamidə həmin məfhumlar göstərilən cəhətlərinə görə qarşılaşdırılır və müxtəlif obrazlar yaranır. Məsələn, məlumdur ki, Həbəşistan qara, Xotən isə ağ dərilili insanlar məskənidir. Həmin məskənlərin göstərilən xüsusiyyətindən istifadə edərək, Nizami aşağıdakı beytdə حبش (həbəş)-i gecə, ختن (xotən)-i gündüz mənalarında işlətməmişdir. Başqa sözlə, bu iki coğrafi yer biri-digərinin antonimi olmadığı halda şair tərəfindən üslubi antonim funksiyasında təqdim olunurlar.

چو صبح از رخ روز برقع گشاد ختن بر حبش داغ جزیت نهاد (224,137)

Səhər, gündüzün üzündən rubəndi götürəndə, Xotən, Həbəşistana vergi dağı vurdu.

Beytin mənası belədir: Səhər açılarda, gün çıxanda... Başqa sözlə: Səhər gündüzün üzündən örtüyü (qara gecə) açanda, Xotən (gündüz) Həbəşə (gecəyə) bac damğası vuranda...

Gecə və gündüzlə əlaqədar Nizami daha başqa oppozisiya qrupları da işlətməmişdir. Onların bəzilərinə diqqət yetirək:

Gündüz gecə
غراب سیاه - طشت سیمین

چو گردون سرطشت سیمین گشاد غراب سیه خایه زرین نهاد (238,73)

Fələk, gümüş teştin ağzını açanda, qara qarğa qızıl yumurta yumurtladı.

شبدیز - روز

چو شبدیز رانعل زربست روز در آمد بزین شاه گیتی فروز (255,88)

Gündüz, şəbdizə qızıl nal vuranda, dünya işıqlandıran şah ata mindi.

سیاهی - سیده

سیده چوسر بریزد از باختر سیاهی بخاور فرو برد سر (436,3)

Ağartı Qərbdən baş qaldıranda, qaranlıq Şərqlə baş vurdu.

مشگین بر ندر طراز - دیبای عودی

سحر گه که مشگین بر ندر طراز بدیبای عودی بدل گشت باز (481,100)
Səhər naxışlı qara ipək, yenidən ağ ipəklə əvəz olanda...

سیاه - سپید

چو خورشید روشن بر آرد کلاه پدیدار گردد سپید از سیاه (176,20)

Parlaq günəş başına papaq qoyanda, ağ qaradan görünəndə...

دم گرگ - صبح

چو صبح از دم گرگ بر زد زبان بگفتن در آمد سنگ پاسبان (79,3)

Səhər, canavarın ağzından dil çıxaranda, gözətçinin iti səsləndi.

49. Xarakterlərin qarşılaşdırılması. Bu məqsədlə Nizami su və atəş, günəş və bulud sözlərindən istifadə etmişdir. Məsələn:

یکی بیکرم زابرواز آفتاب بیک دستم آتش بیک دستم آب (230,57)

Bulud və günəşdən ibarət bir bədənəm, bir əlimdə atəş, birində su.

Günəş və buluddan (qəddarlıq və mülayimlik) dən yoğrulmuş bir varlığam, bir əlim atəş (yandırır yaxan), bir əlim su (öd söndürən)dir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami burada günəşin digər xüsusiyyətlərini arxa plana keçirmiş, onun yandırır yaxıcı cəhətini mülayimlik, xeyirxahlığın əksi kimi götürmüşdür. İkinci sətirdəki su və od da dediklərimizin üslubi sinonimidir.

Mülayim və qəddar xarakterlə əlaqədar əsərdə işlənən سنگ (səng)-daş və کشتی (kəştî)-əkin sözləri də maraqlı doğurur. Məlumdur ki, əkinçiliklə məşğul olan şəxs üçün daşlıq yerdə işləmək çox çətin, torpaq yer isə bu iş üçün çox asan və rahatdır. Nizami bu iki əks yerləri xarakter ikiliyinə simvol, yəni təşbih obrazı kimi işlədərək çox sadə və nadir oppozisiya yaratmışdır.

بسنگی رسم سخت بگدازمش بکشتی رسم تشنه بنوازش (230,58)

Daşa rast gələməsə, onu əridərəm, əkinə rast gələməsə susuzları əzizləyəərəm.

Yəni qəddara qarşı qəddaram, mülayimi əzizləyəyəm. Buradakı گداختن (qodaxtən)- yandırır yaxmaq, نواختن (nəvaxtən)- qayğı göstərmək feilləri də antonim kimi deyilənləri təsdiqləyirlər.

50. Çətinlik və çarə. Aşağıdakı beytə nəzər salmaq:

بدان ناحق از باطل آرم پدید   زمن بند هر قفل باید کلید (230,60)

O haqsızın günahını üzə çıxarıb batil edərəm, hər bağlı qıfıllar, açarı məndə tapar.

Burada قفل (qofl)- qıfıl çətinlik, کلید (kelid)-çarə mənəsinədir. Yəni hər çətinliyin çarəsi məndədir. Beytdə işlənən ikinci antonim qrupu ناحق (nahəqq) və باطل sözlərindən ibarətdir.

Və ya:

گرازمین بچشمی رسد چشم درد   توانم در او توتیا نیز کرد (231,72)

Məndən birinə göz ağrısı keçsə, onu tutiya edə (sağalda) bilərəm.

Burada چشم درد (çəşmərd)-göz ağrısı və توتیا (tutiya)-göz ağrısı üçün dərman deyilənlərə misal olaraq çətinlik və çarə kimi başa düşülməlidir.

51. Ədalətli və haqsız. Yuxarıdakı beytlərin davamı burada başqa oppozisiya qrupu yaratmışdır: حق شناس (həqqşenas)-ədalətli və باطل پرست (batelpərəst)-haqsız.

سرحق شناسان بر آرم زحاک   بیاطل پرستان در آرم هلاک (230,61)

Həqqşünasların başını yerdən qaldıraram, günahkarları həlak edərəm.

Ədalətliyənin başını ucaldar, haqsızları məhv edərəm.

52. Mərdlik və namərdlik məşumu çox geniş mənə çalarlarını əhatə edir. Onlardan biri, konkret olaraq vuruşmağın tərz-i-hərəkəti kimi işlədilir. Yəni mərdliklə və əksinə namərdliklə vuruşmaq. Nizami, İskəndərin diliylə qılıncla vuruşmağı mərdlik, zəhərlə öldürməyi namərdlik hesab edir və bu tərz-i-hərəkətləri belə qarşılaşdırır.

Mərdliklə   namərdliklə

آشکارا   نهانی

بشمشیر قهر   بزهر

مگر کاشکارا بشمشیر قهر (231,69)   نکشم نهانی کسی رابزهر

Aşkarda, düşmənçilik qılıncıyla (öldürdüklerimdən) başqa, heç kəsi, zəhərlə gizlin öldürmürəm.

Bu sözlərin belə ustalıqla qarşılaşdırılması nadir oppozisiya yaratmaqla yanaşı əsərin dilini oxunaqlı və rəvan etmişdir. Ölbəttə, Nizaminin sözlərdən, onların mənə çalarlarından məhərətinə belə misallar tükənmək bilmir. Onlara aşağıdakı oppozisiya qruplarını da misal göstərmək olar:

53. Ağillı və nadan: خردمند (xerədmənd)-ağillı və رعوت (rounət)-nadan.

دگرزیرکی گفت کای شهریار   خردمند رابا رعوت چکار (232,91)

Başqa bir ağillı dedi ki, ey şəhriyar, ağillının nadanla nə işi?

54. Susuz və axar su: تشنه (təşne)-susuz və آب روان (ab-e rəvan)-axar su

بیا ساقی آن می که جان پرورست   چو آب روان تشنه رادر خورست (248,1)

Gəl, saqi, susuzla gərək olan axar su kimi, canbəsləyən o meyi...

55. Birtas və atı. Üsərdə əvvəlki səhifələrdə də gördüyümüz kimi, ruslar və onların sərkərdə və döyüşçülərinin daxili, zahiri və mənəvi xüsusiyyətləri və s. ilə əlaqədar maraqlı bədii qarşıdurmalar yaradılmışdır. Burada rus sərkərdəsi Birtas və onun atının qarşılaşdırılmasına diqqət edək:

چوکوهی روان گشته بر پشت باد   عجب بین که بر باد کوه ایستاد (414,48)

Küləkin belində dağ kimi hərəkətdə idi, təəcəblüdür ki, küləyin üstündə dağ durdu.

Burada bad (bad)- külək at, کوه (kuh)-dağ Bürtasdır. Nizaminin təəccübü tam mənasında yerindədir. Burada da şairin sözü öz gücünü, seyrini göstərir. Zəif küləyə dağı daşmaq qüdrəti verir.

56. Bürtas və Həndi. İskəndərin ruslarla müharibəsində döyüşənlərdən biri olmuş məlikzadə Həndi, Nizami tərəfindən belə təsvir olunur:

ملکزاده ای بود هندی بنام بسی سربریده بهندی حسام (415,62)

Həndi adlı bir şahzadə var idi, iti qılıncı ilə çox baş kəsmişdi.

بر آن گرگ درنده چون شیر مست بر آشفت پولاد هندی بدست (416,63)

Məst şir kimi, o yırtıcı canavarın üstünə, əlində polad hindi coşub cumdu.

Yuxarıdakı beytlərin birincisində iki həndi (həndi) sözü işlədilmişdir ki, onlardan ikincisi silah mənasıdır. İkinci beytdə Hindiyə hücum edən Bürtas شیر مست (şir-e məst)-məst şir, məlikzadə isə درنده گرگ (qorq-e dərənde)- yırtıcı canavardır.

57. Həndi və digər döyüşçülər. Əsərin sonrakı müharibə səhnələrində də Həndi başqa adlarla adlandırılmış, amma həmişə cəsur, hər bəşəsinə sadiq, qorxmaz, igid qəhrəman kimi təqdim olunmuşdur. Onlardan birinə nəzər salaq:

چنین چند راکشت تانیروز چو آهوی بی کرده تندبوز (416,71)

Günortayadək, yırtıcı pələng ahunu parçalayan kimi bir neçəsini öldürdü.

Beytdə rus döyüşçüləri ümumi şəkildə اهو (ahu)-ahu kimi zəifdirərsə, Həndi تندبوز (tondyuz) - yırtıcı pələng güclü, qüvvətlidir.

58. İlaqi və İskəndərin əsgəri. İlaqi əsərdə rus əskəridir. Cəsarətli və igid olsa da Əhrimənsifətdir və İskəndərin günəş-üzü, günəşgüclü əsgəri ilə qarşılaşdırılır:

به ایلاقی اهرمنروی گفت که آمدیرون آفتاب از نهفت (417,88)

Əhrimənüzü, İlaqiyyə dedi ki, Günəş, qaralıqdan çıxdı.

59. Silah və döyüşçü.

سوم همچنین خشت بروی شکست نشاید بخشت آبراباز بست (438,370)

Üçüncü(dəfə də) xəst onun üstündə sındı, kərpiclə suyu bağlamaq olmaz.

Birinci sətirdə خشت (xəst) silah növü kimi, ikincidə isə, çiy kərpic mənasında işlədilmişdir. Yəni çiy kərpiclə suyun qarşısını almaq olmaz. Başqa sözlə, üslubi antonimin bir qütbü خشت (xəst)- gücsüz silah, آب (ab)-sü güclü döyüşçüdür.

60. Rus əskəri və çinli kəviz.

چو گشت آن فرشته گرفتار دیو زد دیوان روسی بر آمد غریو (438,381)

O mələk, divin əsiri olanda rus ordusundan nəyə qalxdı.

Burada فرشته (fereşte)-mələk, çinli kəviz, دیو (div)- div, rus əskəridir. İki döyüşçü həm zahiri görkəmi, həm də daxili keyfiyyətlərinə görə münasib varlıqlarla qarşılaşdırılır. Belə ki, talenin hökmüylə kişi geyimində döyüşçüyə çevrilmiş çinli kəviz mələk kimi gözəl, incə təbiəti ilə qəhrəman və güclüdürsə, rus əskəri div kimi zəhmlı, kobud və güclüdür.

61. Nizami və Nüsrətəddin. Nizami, əsərlərində özünü müxtəlif epitetlər və simvollarla təqdim edir və böyüklüyü müqabilində təvəzökarlıq, forutanlıq göstərir. Nüsrətəddinə müraciətində yazır:

ازین کوزه گل گرابی چکید در آن ژرف دریایکی آید پدید (502,27)

Bu gil kuzədən su damcıladısı, o dərin dəryada necə görünə bilər?

همان پیش تخت تو مهمان کشید که آن موریش سلیمان کشید (502,30)

O qarışqa, Süleymana gətirdiyini, sənə taxtının qarşısına qonaq gətirdi.

Birinci beytdə Nizami کوزه گل (kuzegel)-gil kuzə, ikincidə مور (mur)- qarışqa, Nüsrətəddin isə ژرف دریا (jerfdərya)- dərin dəniz və سليمان (Soleyman)- Suleymandır.

«İskəndərnamə»də işlənən üslubi antonimlər, göründüyü kimi, çox sahələrdən alınmış müxtəlif sözlər əsasında qurulduğu kimi həm də çox mənalıdırlar ki, onlar morfoloji və sintatik quruluşlarına görə də diqqəti cəlb edirlər. Umumi şəkildə üslubi antonimlərin tərəflərində işlənən sözlər qrammatik formalarına görə aşağıdakı qruplara ayrılırlar:

1. Sadə qrammatik ququluşlu söz formaları
2. Düzəltmə qrammatik formalı sözlər
3. Mürəkkəb qrammatik formalı sözlər
4. Sintaktik quruluşlu qrammatik formalar:
  - a. İzafət tipli söz birləşmələri
  - b. Yanaşma tipli söz birləşmələri
  - c. Müxtəlif tipli söz birləşmələri

1. Sadə qrammatik quruluşlu söz formaları sırasına müxtəlif sahələrdən alınmış sözlər, o cümlədən isimlər, sifətlər, saylar, əvəzlilər, zərflər daxildir ki, bunların demək olar ki, hamısı, yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, özlərinin ilk nominativ mənalılarında deyil, məcazlar şəklində bəzən çox uzaq semantik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Burada nəzəri cəlb edən digər xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu nitq hissələrinin əksəriyyəti substantivləşərək ismə məxsus qrammatik kateqoriyaları kəsb etmişlər. Burada sifətlər, o cümlədən feli sifətlər, əvəzlilər və saylar bu cəhətdən fərqlənirlər. Misallara müraciət edək:

a. Məlumdur ki, fars dilində, o cümlədən klassik fars dilində عسا (əsa) və نيزه (nizə) sözlərinin ilk mənaları əl ağacı və silah növü nizə deməkdir və biri-digəriylə antonim münasibətində deyillər. Nizami aşağıdakı beytində onları qocalıq və döyüşlə əlaqələndirərək bu sözləri yeni məna çalarında işlətməmiş, çox münasib məna qarşılaşdırılmasına nail olmuşdur.

چوبيرکهن گردد آزرده پشته زنيه عصا به که گيردمشت (151,109)

Köhnə qocanın beli incidəndə, əlinə nizə almaqdansa, əsa əlsə yaxşıdır.

Nəsihətəməz xarakterli bu beytdə şair qocanın əlinə əsa almasının nizə almasından yaxşı olduğunu tövsiyə edir.

Və yaxud fars dilindəki سرد (sərd)-soyuq və گرم (gərm)-isti sözlərinin aşağıdakı məna dəyişməsi də çox maraqlıdır:

بهرج آن نمائی توازگرم و سرد پذیرنده ام زآشتی ونبرد (265,84)

İsti, soyuq, nəyi sən istəsən - sülh ya döyüş mənim qəbulumdur.

Fars dilində isti və soyuq mənalılarında işlənən گرم və سرد sözləri müharibə - sülh kimi məcazi mənada istifadə olunaraq öz əvvəlki semantikalarını əldən vermişlər. Həmçinin fars dilində işlənən درویش (dərviş) və محتشم (möhtəşəm) sözləri biri-digəriylə antonim münasibətində olan sifətlərdir. درویش (dərviş)-yoxsul, محتشم (möhtəşəm) ərəb mənşəli keçmiş zaman feli sifətidir. Aşağıdakı beytdə hər iki söz isimləşərək üslubi antonim kimi işlənmişlər:

پرستندگان در خویش را همان محتشم راودرویش را (194,37)

Qapısının pərəstişkarlarını, həm varlı, həm də yoxsulu...

b. Sayların isimləşməsinə aşağıdakı beyti göstərmək olar:

که بسیارناید براندگی یکی واصلآیدنه صدوا یکی (23,15)

Ki, çox azın yanına gəlməz, bir yüzə doğru gələr, yüz birə tərəf yox.

Beytdəki بسیار (besyar)-çox, اندک (əndək), یک (yek), صد (səd) sayları substantivləşərək isim kimi cümlədə mübtədə (صد, یک, بسیار), tamamlıq (وا یک, براندک, و) rolunda çıxış etmişlər.

c. Feli sifətlərin substantivləşməsi:

filə, pis, xəbis ürək sahibini itə, üzü forma, hamarlılıq, məlahət, rəng və tərəvətlilikdə almaya oxşatmış sonra onlar təşbih predmeti ilə birlikdə bədii təyin – epitet və simvol kimi işlədilərək mürəkkəb sifətlər əmələ gəlmişdir. Nəhayət, bu sözlər şairin dilində substantivləşərək mürəkkəb isim kimi çıxış etmişlər. «İskəndərnamə»də belə mərhələlər keçmiş sözlər, o cümlədən üslubi antonimlərin tərkib hissəsini təşkil edən dil vahidləri çoxdur. Onlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: (262,183) شیرمرد, شیرزن, شیر (91,112), زرین درخت, تند یوز (416,71) تند میخ (139,24), تندازدها (331,91), غرنده شیر (91,112), زرین درخت, (492,28) سیمین ستون və s.

Bu qəbil sözlərin modelləri də fars dilindəkindən fərqlidirlər. Məsələn, شیرمرد, شیرزن, kimi mürəkkəb sözlərin modelləri fars dilində «isim-isim» kimi formalaşsın, Nizami dilində bu sözlər «sifət-isim» kimi qəbul olunmalıdır. Başqa sözlə, bunlar bədii dilin mürəkkəb sözləridirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilində, o cümlədən «İskəndərnamə»də təsadüf olunan mürəkkəb isimlərin əksəriyyəti bu xüsusiyyətə malikdirlər və ilk baxışda söz birləşməsinə xatırladan bu növ sözlər onlardan həm forma, həm də mürəkkəb sözlərə aid qrammatik xüsusiyyətlər, həm də mənaca fərqlənirlər. Belə ki, konkret bir mənə kəsb edir, hissələrə ayrılarda onu itirir, tərkib hissələri arasına heç bir söz əlavə etmək mümkün deyil və nəhayət bir vurğu ilə tələffüz olunurlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində, xüsusilə Nizami əsərlərində nəzər-diqqəti cəlb edən amillərdən biri də odur ki, izafət tipli təyini söz birləşmələrinin böyük bir qismi tarixən mürəkkəb sözlərə çevrilmişdir. Bu tarixi proses dildə iki şəkildə baş vermişdir:

1. İzafət əlamətinin düşməsiylə.

2. İzafət birləşməsinin tərəflərinin yerini dəyişməsiylə

Hər iki prosesin tarixi amillər əsasında uzun əsrlər boyu baş verdiyi təbii olsa da burada farsdilli poeziyanın təsirini də unutmamaq olmaz. Belə ki, izafət birləşməsində hecanın yanaşmaya nisbətən çoxluğu ikinci formanın işlənməsinə və beləliklə,

külli miqdarda mürəkkəb sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. «İskəndərnamə»də işlənən bu qəbil sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

جو زنگی درآمد بزنگانه رود زشهرودرومی برآمد سرود (110,55)

Zənci, Zənganərudə gələndə(öləndə), rumi Şəhrudundan şəon səslər eşidildi.

زهندوستان شدتبت زمین زتبت درآمدباقصای چین (172,88)

Hindistandan Tibet torpağına getdi, Tibetdən Çinə keçdi.

نبردآزمایان ایران سپاه گرفتندبسرلشکرروم راه (172,88)

İran qoşununun döyüşçüləri, rum sərkərdəsinin yolunu kəsdi.

سپهدار چین هر دم ازچین دیار فرستاد نزلی برشهریار (374,293)

Hər an, Çin qoşun başçısı, Çindən şəhriyara yemək dəstgahı göndərirdi.

جهان پادشاه چون شوددیرسال پرستنده رازویگیردملال (198,98)

Dünya şahı yaşlaşanda, xidmətçilərini qüssələndirər .

Göstərilən beytlərdəki چین دیار, تبت زمین, تبت ایرانسیاه, تبت دیار, طغانشاه, ایسوزمین, قفچاق دشت, یونان زمین, ایران زمین, فریدون نسب, لورکند, جهان پادشاه, جهانیانو, توران زمین, خاورخدیو, زمین لرزه, تبت دریا kimi digər sözlər izafətin çevrilməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb sözlərə misal ola bilərlər ki, bunlara da poetik qaydaların təsirini danmaq olmaz.

Göstərilən sözlərin izafət birləşməsinin çevrilmiş formaları olmalarını əsaslandıran amillərdən biri odur ki, bu sözlər izafət birləşməsinə çevirsək mənə dəyişmələri baş verməz. Bunun üçün aşağıdakı misallara diqqət edək:

Mürəkkəb söz	izafət birləşməsi
1. ایران سپاه (iransepah)-İran ordusu	سپاه ایران (sepah-e iran)-İran ordusu
2. تبت زمین (tebetzəmin)-Tibet torpağı	زمین تبت (zəmin-e tebet)-Tibet torpağı
3. جهانبانو (cəhanbanu)-dünya xanımı	بانوی جهان (banu-ye cəhan)
4. شوراب (şurab)-duzlu su	آب شور (ab-e şur)- duzlu su
5. درونسو (dərunsu)-içəri tərəf	سوی درون (su-ye dərun)-içəri tərəf
6. ژرف دریا (jərfdərya)- dərindən dəniz	دریای ژرف (dərya-ye jərf)-dərindən dəniz

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilində elə mürəkkəb sözlər vardır ki, onlar ilk baxışda formaca yuxarıdakı sözlərə oxşayır və sanki bu dil vahidləri də izafət birləşməsinin çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlmişlər. Amma onların semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alanda məlum olur ki, bunlar izafət birləşməsinin çevrilmiş forması deyil və müəllif tərəfindən bu quruluşda işlənmişlər. Dediklərimizi misallarla aydınlaşdırmaq üçün bir qurup sözlərin izafət birləşməsinə çevirərkən mənə dəyişikliyin yaranmasına diqqət edək:

Mürəkkəb söz kimi	izafət birləşməsinə çevirəndə
1. سروین (sərvbon)- sərvboylu	بن سرو (bon-e sərv)-sərvin kökü
2. شیردل (şirdel)- şir ürəkli	دل شیر (del-e şir)- şirin ürəyi
3. پری پیکر (pəripeykər)-pərigörkəmli	پیکر پری (peykər-e pəri)-pərinin əndamı
4. نارین (narbon)-narsinəli	بن نار (bon-e nar)- narın kökü
5. باد پای (badpay)-iti ayaq	پای باد (pa-ye bad)- yelin ayağı
6. نخل بن (nəxlbon)-üca boylu	بن نخل (bon-e nəxl)-xurmanın kökü
7. پری روی (pəriruy)-pəri üzülü	روی پری (ru-ye pəri)-pərinin üzü
8. اژدهاخوی (əjdəhaxuy)-əjdəhanı xislət	خوی اژدها (xu-ye əjdəha)-əjdəhanın xisləti
9. پولاد میخ (puladmıx)-möhkəm	میخ پولاد (mix-e pulad)-polad mıx
10. دیو مردم (divmərdom)-divsifət	مردم دیو (mərdom-e div)-divin adamları
11. کوه پایه (kuhpaye)- dağcıssəli	پایه کوه (paye-ye kuh)- dağın binövrəsi
12. مشتری پیکر (moştəripeykər)- Müştəri görkəm	مشتري پیکر (peykər-e moştəri)-Müş-tərinin əndamı
13. خاربن (xarbon)-tikanlı	بن خار (bon-e xar)-tikanın kökü
14. شیرمرد (şirmərd)-şirgüclü (kişi)	مرد شیر (mərd-şir)-şirin adamı
15. شیرزن (şirzən)-şirgüclü(qadın)	زن شیر (zən-e şir)-şirin arvadı

Yuxarıdakı müqayisədən göründüyü kimi, əgər bu kimi sözləri izafət birləşməsinin çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlmiş mürəkkəb dil vahidləri hesab etsək düzgün olmaz. Burada özünü göstərən mənə fərqləri onu deməyə əsas verir ki, bu növ mürəkkəb sözlər bədii əsərlərə məxsus məcazlar sisteminə daxildir və onlar dildə işlənən epitetlərin substantivləşmiş forması olan simvolları ibarətdirlər.

Bu növ quruluşlu sözlər içərisində diqqəti daha çox isimlər cəlb edir. İsimlər dedikdə isə yalnız nominativlər yox, həm də substantivləşmişlər nəzərdə tutulur ki, onlar əmələ gəlmə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlifdirlər. Aşağıda yalnız o mürəkkəb sözlərin tərkib modelləri verilmişdir ki, onlar «İskəndərnamə»də işlənən üslubi antonimlərin bir hissəsini əhatə edir və nominativ isimlər adı altında cəmlənmişlər. Nominativ sözü, daha çox, onların ilkin formada işlənmələrinə dəlalət edir.

Nominativ isimlər. Bu ad altında leksik mənalı müxtəlif sözlərdən ibarət isimlər və isimləşmiş müxtəlif nitq hissələri nəzərdə tutulur ki, onların da quruluş modelləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1. İsim + fel kökü:

باطلشناس حقیقتناس (230,61), سپه ساز (205,191), گلشن فروز (203,173), تیغزن, تاجدار (165,74), مردمخور, مردمکش (95,174), کهربا (86,40), زرانود (75,3), دادخواه دستگیر (78,54), عیبجوی, عیبشوی (33,38), خانه پرداز, خانه دار (22,32), خوشه چین, دانه کار (22,32), پیام اور (260,159)

2. İsim + keçmiş zaman feli sifəti:

ملکزاده (204,190), جهاننیده (197,88)

3. İsim + ی (ya-ye məsdər) + fel kökü: یاوری ده

4. Sifət + isim:

بدل (88,43), خوبچهر (86,44), خوشرو (189,199), خامخوی (157,133), کزدم (156,15)

5. İsim + sifət + ی (ya-ye məsdəri): دلخوشی (175,8)

6. İsim + isim: بیلتن (172,77), گنجندان (125,111)

7. İsim + fel kökü + ی (ya-ye məsdəri): صلحسازی (165,83)

8. Sifət + fel kökü: دلبرافکن (104,288)

9. Keçmiş zaman feli sifəti + isim: پوشیده دندان (86,49)

10. Say + isim + ی (ya-ye məsdəri): (83,9) دوروئی، یکزبانئی

11. İsim + و + isim: (71,36) تیغ و گنج

12. Sifət + keçmiş zaman feli sifəti + ی (ya-ye məsdər)

Üslubi antonimlərin tərəflərini təşkil edən mürəkkəb sözlərin digər qrupu da izafət birləşməsində təyin və təyin olunanın yer dəyişməsi nəticəsində mürəkkəbləşmiş dil vahidləridir ki, fars dilçiliyində onlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

زرین درخت، سیمین ستون (492,28)، ژرف دریا (502,27)، آهویره

(441,421)، تندبوز (416,71)، تند ازدها (331,91)، جره باز (199,123)، جهان پادشاه

(198,98)، غرنده شیر (331,91)، نرم آهن (148,66)، سهی سرو (147,57)،

تندمیخ (139,24)، سیه مار (125,118)، زنگانه رود، شهررود (110,55)، قوی دست

(110,52)، سمبیرگ (109,47)، زشت روی (105,236)، سست پای (78,54)،

شهربند (60,4)، بدگفته (33,43)، چشم درد (231,72)، درونسو، برونسو (240,4) və s.

«İskəndərnamə»də işlənən üslubi antonimlərin qütblərini təşkil edən dil vahidlərinin başqa bir qrupu da izafət tipli sintaktik tərkiblərdən ibarətdir ki, onların Nizami qələminin digər məhsulları kimi çox orjinal və təkrar olunmazlığını nəzərə çatdırmaq məqsədiylə burada vermək yerinə düşər. Ölbəttə, orjinallıq və təkrar olunmazlıq dedikdə, burada Nizamın semantik üslubu nəzərdə tutulur. Belə ki, aşağıdakı izafət birləşmələri ola bilər ki, əsərdən ayrıca nəzəri çox da cəlb etməsin. Amma, yuxarıdakı səhifələrdə gördüyümüz kimi onların arxasında hər hansı bir yeni mənanın durduğunu nəzərə alsaq, onlara yanaşma, diqqət dəyişir. Hər bir tərkibin qarşısında onun işləndiyi səhifəni və beyti verməkdə məqsəd məhz ondan ibarətdir ki, oxucu dediklərimizə bir daha bəraət qazandırmaq üçün oraya baxmaq imkanı əldə etsin:

صبح صادق (47,25)، کوره آتشین (96,185)، کبک دری (97,195)، خسروپلتن

(97,196)، زاغ پیر، عقاب جوان (97,197)، شیر جوان - گوزن کهن (98,219)، شه شیرزهره

(108,32)، غراب سیه - بازسید (109,47)، هزبر ژیان (125,117)، بنده فرمان، حاکم

جان (134,82)، بید کهن - سرونو (140,49)، طشت خون، طشت خاک (142,78)، روباه

نازورمند - شیرزیان (149,81)، گور گرازنده (148,70)، کودک خردسال (148,73)، آب شور (149,77)، ابرعاصی (150,102)، زین زر (150,101)، روباه لنگ (153,143)، طفل ناپخته خام (156,15)، پریشه (157,38)، بنده فرمانبذیر (161,15)، شیشه می (163,49)، طوفان آتش (163,50)، شب تیره - روزرخشان (163,114)، سموم خزان (186,155)، طاق ایوان - زیرزمین (188,189)، خون رنگین رز (191,1)، شاه نو (195,54) برگ خزان (201,141)، آب روان (217,37)، سروآزاد (223,116)، پیشانی فیل (228,32)، پای مور (228,32)، درشهور (239,82)، ادیم یمن (244,61)، آب روان (248,1)، نسیم بهار (248,4)، چرم گرگ (260,153)، سرکوچک - سربرزرگ (262,190)، ناخن پاخفرق (263,201)، آهوئی چین (351,48)، شیردرنده (352,56)، شاهین بحری (353,57)، کوه پولاد - سداسکندر (372,269)، لشکر جنگجوی (409,70)، شیرمست - گرگ درنده (415,63)، رود نیل (439,385)، ابرسیه (441,415)، گل سرخ - خیری زرد (447,510)، کاویانی درخش - فریلدون زرینه کفش (466,60)، یاقوت رمانی - یاقوت کانی (467,74)، شاه خوبان - شاه عالم (467,77)، گوزن جوان (473,157)

III FƏSİL

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN «İSKƏNDƏRNAMƏ» ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ÜSLUBİ SİNONİMLƏR

Nizami dilinin təsir dairəsi və bədii gözəlliyini artıran, ona rəvanlıq, səlistlik, əlvanlıq verən vasitələrdən biri də burada şəirinin sinonimikadan geniş istifadə etmək, ona geniş meydan vermək bacarığıdır. Nizami buna çox geniş şəkildə nail olmuş, əsərlərinin dilini bu hesaba zənginləşdirmişdir. Onun işlətdiyi sinonimlər ədəbi dildə işlənən sərhəddi aşaraq çox geniş cərgələri əhatə edir.

Nizami dilindəki sinonimlərin əsasını üslubi sinonimlər təşkil edir. Nizami dilində, o cümlədən «İskəndərnamə»də təbiət hadisələri, bəşər həyatının müxtəlif sahələri, insan həyatı ilə əlaqədar iş və münasibətlər, gözəllik, yaxşı və pislilər kimi mücərrəd anlayışlar, fəlsəfi kateqoriyalar və s. müxtəlif çalarlarıyla, müəllifin qələminin qüdrətiylə, müxtəlif fonetik tərkibli dil vahidləriylə elə ystalıqla, elə təbii və münasib verilmişdir ki, oxucu bunların üslubi sinonim olmasını müəyyənləşdirməkdə böyük çətinliklərlə qarşılaşmalı olur. Bu sinonim cərgələr şairin əsərlərindən kənara çıxanda mənaca biri-birindən o qədər uzaqlaşırırlar ki, onların nəinki eyni, hətta yaxın mənalarda işlənmələri belə təsəvvürə gəlmir. Məsələn:

مقیمى نینى درین باغ کس تماشا کندهریکى یکنفس (74,64)

Bu bağda bir adamın qaldığını görməzsən, hər biri bir nəfəs tamaşa edir.

Bu beyti özlüyündə birbaşa qəbul etmək mümkün olsa da, burada əslində insanın şairin باغ adlandırdığı həyat və dünyada yaşamağının bir nəfəs almaq qədər azlığından söhbət gedir. Yəni, buradakı məcazi mənə kəsb etmiş باغ -ın sinonim cərgəsini ədəbi dildə işlənən «həyat», «dünya» sözləri təşkil edir. Yəni, bu dünyada heç kəsin daimi yaşadığını görməzsən, hərə ona bir an, bir nəfəs tamaşa edir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilində işlət-

diyimiz «həyat bir pəncərədir, hər gələn bir an baxar» deyiminin sinonim ekvivalentidir. Odur ki, باغ sözü mətndən kənara düşdükdə ilk mənasında başa düşülür.

«İskəndərnamə»də nəzər diqqəti cəlb edən üslubi sinonim cərgələr sayca çoxdur. Onların böyük bir qurupu əsərin qəhrəman və personajlarıyla əlaqədardır. Nizami burada onların daxili və xarici keyfiyyətlərini xarakterizə edərək maraqlı sinonim cərgələri yaratmışdır ki, ədəbi fars dilində belə cərgələr mümkün deyildir.

Təbii ki, əsərdə istər sinonim cərgəsinin zəngin və rəngarəngliyi, istərsə də onların götürüldüyü sahələrin müxtəlifliyi baxımından ən maraqlı leksik və sintaktik vahidlər baş qəhrəman, Nizamının böyük hərlə təqdim etdiyi, arzusunda olduğu, bütün ağılı, zehni və düşüncəsi ilə yaratdığı müsbət şah, ədalətli hökmdar obrazı İskəndərlə əlaqədardır. Onları tam sadalamaq mümkün olmasa da, aşağıdakılar deyilənləri sübut üçün kifayət qədərdir:

اسکندر - داراشکن، جهانجوی، شهریار، سالار دهر، کینه ور، تاجور، ملک کبک، شاه

عالم، دارای روم، وارث ملک افراسیاب، تندشیر، دلیر، خداوند بخت، شه شیرزهره، شاه گیتی پناه، جهاندار، شاه فیروزمند، گوهری، مخالف شکن، شاه روم، دولت، پناه، جهاندار گیتی فروز، دین پرور، فرشته، شمشیرگیر، با داد، میزان زور، شاه پیروز بخت، فرخ سریر، جهان پهلوان، جهانداور، همایون درخت، شاه فیروز جنگ، ازدها، مرد رومی نژاد، کودک خردسال، طفل رومی، رومی سست بی، لشکرارای روم، صاحب تاج و تخت، شاه دریاشکوه، شه نیکرای، شه هفت کشور، شاه جهان، جهانگیر، شاه، خدیو جهان، شاهنشاه روم، صاحب سریر، ولایت ستان آفاق گیر، شاه گیتی فروز، شیردل، خورشید

Yuxarıdakı dil vahidləri İskəndərin müxtəlif cəhətlərinin göstəriciləridir ki, onlar dünya fəthini xarakterizə edirlər. Bu sinonim cərgələrə nəzər yetirərkən, bir daha məlum olur ki, Nizami tarixi şəxsiyyəti, ona məxsus real mövqe, xarakter və mənfəi keyfiyyətlərindən uzaqlaşdıraraq, özünün ideal şah haqqındakı düşüncələri ilə əlaqədar bədii obrazlar yaratmış, onlar vasitəsilə öz qəhrəmanına rəğbət və məhəbbət yaratmaq istəmişdir. Həm də bunlar, gəlişi

gözlə sözlər olmayıb əsərdə cərəyan edən hər hansı bir epizod, hadisə, iş, hərəkət, daxili zənginlik, bacarıq, qədərbilmə, fiziki güc, mənəviyyat və s. əsaslanan münasib üslubi sinonimlərdir. Bu dil vahidlərinin heç biri İskəndəri onun öz adı kimi xarakterizə edə bilməsələr də əsərdə səpələnmiş beytlərdə bunun əksi müşahidə olunur və buna şübhə belə ola bilməz. Bütün bunlar böyük Nizaminin bədii dilinin gücü, qüdrəti, söz sənətkarlığına sədaqətinin məhsuludur. Onların meydana gəlmə səbəblərinə nəzər yetirək:

1. اسکندر – دارا شکن

Bu sinonim cərgəsi tarixən böyük İran şahı Daranın İskəndər tərəfindən məğlub edilməsi hadisəsiylə əlaqələndirilmişdir. Ona görə də əsərdə "dara شکن" sözü İskəndəri tam əvəz edir. Məsələn:

اسکندر جهاندار دارا شکن برافروخت چو شمع از آن انجمن (196,74)

Dünya fətəhi, daranı məğlub edən İskəndər, o məclisdə şam kimi işıq saçdı.

Göstərilən beytdə "دارا شکن" İskəndərin epitetlərindən biridir. Epitetlər isə əsərin qəhrəmanının simvoluna çevrilmişdir. Beytdəki "جهاندار" sözü də epitetin simvola çevrilməsi nəticəsində İskəndərin sinonimlərindən biri kimi əsərin "جهاندار" üslubi sinonimlərinə daxildir. Buna şahidlik məqsədiylə aşağıdakı beytə nəzər salaq:

جهاندار در موكب خاص خویش خرامنده بر كيبك رقااص خویش (114,26)

Cahandar, öz süvariləri arasında öz rəqqas kəklərinin (atının) üstündə gedirdi.

Aşağıdakı sinonim cərgələri də Daranın öldürülməsindən sonra əsərdə təsadüf olunur.

اسکندر – دارای دهر

سوادی چنان دید دارای دهر بر آسود و از خرمی یافت بهر (247,98)

Dövrün Darası, belə bir torpaq gördü, rahatlandı, şadlıqdan bəhrələndi.

اسکندر – دارای روم

بروسی خبر شد که دارای روم در آورده لشکر درین مرزوبوم (404,19)

Ruslara xəbər gəldi ki, Rumun Darası, bu ölkəyə qoşun gətirdi.

2. Dünyanı fəth etməsi. Bununla əlaqədar əsərdə – اسکندر –

جهانجوی sinonim cərgəsi mövcuddur:

دل کید هندویر آمد ز جای جهانجوی راشد پرستش نمای (324,23)

Hindu Keydin ürəyi yerindən çıxdı, dünya fətəhinə pərəstis etdi.

Nizami əsər boyu bu sinonim cərgəsini İskəndərlə əlaqədar işlədir. Başqaları ilə əlaqədar bu söz, yəni "جهانجوی" onların epiteti kimi işlənmir. Başqa sözlə əsərdə cərəyan edən hadisə və epizodlarda iştirak edən və ya adı çəkilən dövlət başçıların simvoluna çevrilmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytdə "جهانجوی" sözü Fəğfurun epiteti – bədii təyindir və başqa münasibətlə simvol kimi işlənmir:

جهانجوی فغفور بر دست راست بخدمت کمر بست و بر جای خاست (384,36)

Dünya iddhasında olan Fəğfur sağ tərəfdə xidmətə hazır ayaq üstə durdu.

3. İskəndərin adıyla yaranmış sinonim cərgələrinin bir qismi də onun dünya şahı olması ilə əlaqədardır. Bu hesaba əsərdə çoxlu sinonim cərgələri mövcuddur. Onlara diqqət edək:

اسکندر – سالار دهر

چو سالار ترکان ز سالار دهر بدان خرمی گشت پیروز بهر (369,221)

Dünya sərkərdəsindən Türkan sərkərdəsi belə şadlıqdan ügür tapdı...

اسکندر – شاه عالم

زیروزی هفت چرخ کبود بسی داد بر شاه عالم درود (257,116)

Yeddi göy çarxın qələbəsiylə dünya şahına çox salam dedi.

اسکندر - جهان داور

بنزد جهانداور خویش برد جهانداوری بین که چون پیش برد (335,37)

Öz dünya hakiminin yanına apardı, dünya hakiminə bax ki, necə qəbul etdi.

اسکندر - شاه جهان

ز شاه جهان روشنک بار داشت صدف در شکم در شهوار داشت (239,82)

Dünya şahından Rövşənək boylu idi, sədəfin qarnında şah-var dürr var idi.

اسکندر - جهانگیر شاه

اگر چه کمند جهانگیر شاه فتادست در گردن مهر و ماه (467,65)

Cahangir şahın kəməndi günəşin, ayın boynuna düşsə də...

اسکندر - آفاقگیر

گروهی پیش خوانند صاحب سریر ولایت ستان بلکه آفاقگیر (43,42)

Bir qurup onu taxt sahibi, ölkələr fətəhi, həmçinin göylər fətəhi adlandırır.

Yuxarıdakı beytdə İskəndərin daha iki simvollaşmış epitetləri vardır ki, onlar da dünya fətəhinin sinonim cərgələridirlər.

اسکندر - جهانگیر کشورگشای

توئی آن جهانگیر کشورگشای که از دادودین آفریدت خدای (445,484)

Sən, o dünyalar fətəhi, cahangirsən ki, Allah səni ədalət və din üçün yaratmışdır.

اسکندر - خدیو جهانداور

که شاهها خدیو جهانداورا خردمند خو یا خریدیاورا (449,532)

Ki, ey şah, dünya şahlarının hakimi, bilikli, bilikliyə kömək ...

4. İskəndərin bir qrup epitetləri də onun şahlıq keyfiyyətlərini xarakterizə edir ki, onlar da əsər boyu simvollaşaraq sinonim cərgələrinə çevrilmişlər. Onlara aşağıdakılar misaldır:

اسکندر - خداوند بخت

بسی زخمها ز دبنیروی سخت نشد کارگیر خداوند بخت (108,31)

Ağır gücüylə çox zərbələr vurdu, bəxt allahına təsir etmədi.

اسکندر - شاه گیتی پناه

چوبی گردشدر راه را کرد راه در آمد بزین شاه گیتی پناه (114,20)

Yolu tozdan təmizləyib, yol düzəltdi, dünyanın pənahı şah atına mindi.

اسکندر - شاه فیروز مند

زلشکرگه شاه فیروز مند غریوی بر آمد بچرخ بلند (441,423)

Qalib şahın ordusundan bir uğultu uca göyə yüksəldi.

اسکندر - باداد

توبادادی او هست بیدادگر تومیزان زور او ترازوی زر (124,95)

Sən ədalətli, o, ədalətsizdir, sən, güc mizanı, o, qızıl tərəzisidir.

Bu beytdə İskəndərin ikinci sinonim cərgəsi *میزان زور* (mizan-e zur) - güc tərəzisi təyini söz birləşməsidir. Nizami beytlərində fikri əlvanlaşdıran, onu bir neçə cəhətdən təqdim edən sinonimlərin həmcinsliyinə tez-tez təsadüf olunur. Belə ədəbi priyoma aşağıdakı beyt də misaldır:

اسکندر - فرخ سریر

اسکندر جهانجوی فرخ سریر نشسته چوبر چرخ بدر منیر (130,23)

Dünya iddəalı, uğurlu taxt sahibi İskəndər, göydə bədirlənmiş işıqlı ay kimi oturmuşdu.

Beytdə İskəndərin ikinci simvolu *جهانجوی* - dur.

اسکندر - شاه دریاشکوه

زدریادلی شاه دریاشکوه نوازش بسی کرد بآن گروه (203,174)

Dərya əzəmətli şah, dəniz səxavətiylə o dəstəni çox əzizlədi

اسکندر - شه نیک رای

چنان دادفرمان شه نیک رای که رسم مغان کس نیارد بجای (208, 36)

Xoş məramlı şah belə fərman verdi ki, heç kəs muğan adətini yerinə yetirməsin.

اسکندر - سالار گیتی فروز

سپه رابابین پیشینه روز برآراست سالار گیتی فروز (452, 11)

Dünyanı işıqlandıran salar, ordunu əvvəlki qayda ilə bəzədi.

اسکندر - کاوس فیروزه تاج

شه ارهست کاوس فیروزه تاج زمن بایدش خواستن تخت عاج (466, 62)

Şah, firuzə tacı Kavus olsa da, fil sümüyündən olan taxtı məndən istəməlidir.

5. İskəndərin güc və qorxmazlığını əks etdirən simvolları aşağıdakı beytlərdə təsadüf olunmuşdur:

اسکندر - شه شیرزهره

شه شیرزهره برآن پیل زور بجوشید چون شیر برصید گور (108, 32)

Şirürəkli şah, o güclü filin üstünə, şir gür ovlarkən coşduğu kimi coşdu.

اسکندر - تند شیر

برآهیخت و آمد بر تند شیر نشاید شدن سوی شیران دلیر (103, 280)

Qılınca çəkdi, güclü şirə hücum etdi, şirlər tərəfə cəsarətlə getmək yaramaz.

اسکندر - اژدها

شده آن اژدها با چنان لشکری بس بر چنان اژدها یگیری (142, 75)

O əjdəha, başında belə əjdəha bədən olan belə ordu ilə getdi.

اسکندر - شیر دل

برآشفت نوشابه زان شیر دل که پوشید خورشید راز بر گل (260, 166)

Nüşabə, o şirürəkliyə qəzəbləndi ki, günəşi gil altında gizlətdi.

اسکندر - اژدها خوی مردم خیال

که این اژدها خوی مردم خیال نهنگیست کاورد بر مازوال (92, 126)

Ki, bu adam sifət əjdəha xislətli, biza zaval yetirən nəhəngdir.

اسکندر - آن تن پیل زور

لحیفی بر افکنده بر پشت بور در آمد بیزین آن تن پیل زور (97, 193)

Burun belinə ləhif salaraq, o fil güclü ata mindi.

«İskəndərnamə»də İskəndərin qorxmazlığını, şücaət və cəsarətliyini bildirən digər söz və müxtəlif söz birləşmələri də mövcüddür ki, onlara aşağıdakılar daxildir: شیرگیر (124, 95), میزان زور (124, 95), və s. (125, 113), هزبرژیان (125, 118), سپه مار (125, 118), عقاب (125, 119)

6. İskəndərin insani keyfiyyətləri, mənəviyyəti və əslinəcəbəti ilə əlaqədar yaranmış sinonimlər:

اسکندر - گوهر پاک

برآراست آن گوهر پاک را چونجم که آراید افلاک را (70, 19)

O pak gövhəri əlləki bəzəyən ulduzlar kimi bəzədi.

اسکندر - شاهزاده

ارسطو که همدرس شاهزاده بود بخامتگری دل بدو داده بود (71, 23)

Şahzadənin həmdərsi Ərəstu, onun xidmətinə razılaşmışdı.

اسکندر - گوهری

بزرگان روم آفرین خوان شدند برآن گوهری گوهر افشان شدند (115, 44)

Rum böyükleri ona afərin dedilər, o gövhər əsilliyə gövhər səpdilər.

اسکندر - دین پرور

تودین پروری خصم کینپرورست فرشته دگراهرمن دیگرت (123,93)

Sən dinpərvər, o, kinpərvərdir, mələk başqa, Əhrimən başqadır.

Beytdəki فرشته (fereşte)-mələk də İskəndərin daxili aləminin gözəlliyinin simvolu olduğu üçün onunla sinonim cərgə təşkil edir.

7. Hərbi bacarıq və döyüş qabiliyyəti ilə əlaqədar yaranmış sinonim cərgələr:

اسکندر - لشکرآرای روم

زدیگرطرف لشکرآرای روم برآراست لشکرچونجلی زموم (169,36)

Başqa tərəfdən, rum qoşun bəzəyəni, qoşunu mumdan düzələn pətək kimi bəzədi.

اسکندر - مخالف شکن

مخالف شکن شاه فیروزبخت بفریوزفالی برآمدبخت (115,47)

Müxalif məğlub edən müzəffər şah, uğurlu fallı taxta gəldi.

اسکندر - شاه لشکرشکن

زدیگر طرف شاه لشکرشکن بتدیربنشست بانجم (408,68)

Başqa tərəfdən, qoşun qıran şah, məramla məclisdə oturdu.

اسکندر - ولایت ستان

چو کیخسرو هفت کشورتونی ولایت ستان سکندر تونی (309,12)

Yeddi ölkənin Keyxosrovu sən olduğundan, ölkələr alan İskəndər sən sən.

اسکندر - سالار لشکرشناس

بدانست سالارلشکرشناس که در رومی از زندگی آمدھراس (88,70)

Qoşuna bələd sərkərdə bildi ki, rumi zəncidən qorxdu.

8. Məlumdur ki, İskəndər göstərilən məziyyətlərə çox erkən yaşlarında malik olmuş, dünyasını gənc ikən dəyişmişdir. Odur ki, əsərdə mövcud olan bir sıra söz və söz birləşmələri onun bu cəhəti ilə əlaqədar işlənmişdir. Həmin sinonim cərgələrə diqqət edək:

اسکندر - کودک خردسال

که دانست کین کودک خردسال شود بابزرگان چنین بدسگال (148,73)

Kim bilirdi ki, bu azyaşlı uşaq, böyüklərlə belə düşmən olacaq.

اسکندر - آن طفل خرد

چواستاد دانست کان طفل خرد بخواهدزگردن کشان گوی برد (72,45)

Ustad, o balaca uşağın təkəbbürlülərdən topu alıb aparacağı (məğlub edəcəyini) bildiyindən...

اسکندر - طفل رومی

توخودنیک دانی که بااین شکوه زیک طفل رومی نیام ستوه (149,84)

Sən özün bilirsən ki, belə əzəmətlə bir rumlu uşağın əlindən təngə gəlməməm.

اسکندر - شاخ سرو

چوشدنازپرورده آن شاخ سرو خرامنده شد چون خرامان نذرو (68,65)

O sərv budağı pərvəriş taparaq, şuxyerişli qırqovul kimi yeridi.

اسکندر - سرو نوخاسته

همه روم از آن سرو نوخاسته بریحان سرسبزی آراسته (76,30)

Bütün Yunanıstan, o yeni bitmiş sərvdən, yaşıl reyhanla bəzənmişdi...

اسکندر - عقاب جوان

بزد بانگ بروی که ای زاغ بیر عقاب جوان آمد آرام گیر (97,197)

Onu səslədi ki, ey qoca qarğa, cavan qartal gəldi, sakit ol.

9. İskəndərin ağıllı və tədbirliliyi ilə əlaqədar yaranmış sinonim cərgələri:

اسکندر - صاحب خرد

شگفتی فروماند صاحب خرد که نه آدمی بودونه دام ودد (433,303)

Ağıl sahibi, məəttəl qaldı, çünki, nə adam, nə heyvan nə də yırtıcı idi.

اسکندر - شاه فیروزرای

چه فرمایدم شاه فیروزرای که فرمان فرمانده آرم بجای (134,83)

Mənə qələbə məramlı şah nə buyurur ki, buyuranın buyruğunu yerinə yetirim.

10. İskəndərin görkəmi ilə əlaqədar sinonimlər:

اسکندر - شه پیل پیکر

شه پیل پیکر بجم کمند در آورد قنطال رازیر بند (454,46)

Filcüssəli şah kəməndin buruqu ilə Qəntalı bəndə saldı.

اسکندر - شاهنشاه پیلتن

چو اقبال شاهنشاه پیلتن چو پیل فکندش در آن انجمن (447,505)

Filcüssəli şahənşahın talei, onu o döyüşdə fil kimi yıxanda...

Əsərdə İskəndərin göstərilən və göstərilməyən cəhətləriylə əlaqədar işlədilmiş bu müxtəlif dil vahidləri tez-tez onun adını işlətməklə əlaqədar yaranacaq təkrarın qarşısını almış, əsərin dilini əlvanlaşdırmış, dünya fəthini xarakterizə etməkdə Nizaminin əlində gözəl təsvir vasitəsi olmuşdur. Burada sinonim cərgələri yaradan, onun yaranmasına kömək edən amillərin özləri də maraqlıdır. Yəni necə olmuşdur ki, İskəndər belə epitet-sim-

vol və nəhayət sinonimlərə malik olmuşdur. Əsəri diqqətlə oxuyarkən məlum olur ki, onların əksəriyyəti burada cərəyan edən epizod, hadisə, müharibə və əhvalatlarla əlaqədardır. Yəni, əvvəl hansısa əhvalat baş verir, sonra əsərin qəhrəmanı onunla əlaqədar bədii ad qazanır, sonrakı səhifələrdə İskəndər əvəzinə bu adlardan biri işlədilir. Onlardan birinə diqqət edək. Necə olmuşdur ki, əsərdə İskəndəri « ملک کبک » əvəz etmişdir?

İskəndər Dara ilə döyüşdə taleini bilmək üçün, təsadüfən rast gəldiyi iki kəkliyin döyüşündən istifadə edərək, onlardan birinə özünün, ikincisinə Daranın adını verir və döyüşün sonunu gözləyir ki, görsün hansı qalib gələcək. Sonda İskəndərin adına olan kəklik döyüşdə qalib gəlir. Bu epizod əsərdə « ملک کبک » -şah kəklik müəkkəb sözünün müəyyən yerdə İskəndər əvəzinə işlənməsinə səbəb olmuşdur. Və yaxud başqa bir epizoda nəzər salaq. Necə olmuşdur ki, həmişə müsbət qəhrəman kimi təqdim olunan inə təbiətli İskəndərə « مردم ازدها خیال - əjdəha şəkilli insan adı verilmişdir? »

İskəndər, Zəngibar qoşununa məğlub olacaq anda ağıllı vəzir İrəstunun məsləhəti ilə onlara kələk gəlir. Üsür aldığı iki zəncidən birinin başını mətbəxə göndərir və ondan xörək bişirmələrini əmr edir. Zənci başı əvəzində qoyun başından bişmiş xörəyi yeyərkən bundan qorxmuş ikinci zənci öz sərkərdəsinin yanına qaçaraq İskəndərin « insan şəkilli əjdəha » olduğunu ona danışır, zəncilər bundan qorxaraq müharibəni uduzurlar.

İskəndər, o cümlədən əsərin digər qəhrəmanları ilə əlaqədar yaranan digər dil vahidlərinə nəzər saldıqda, onların əksəriyyətinin bu xüsusiyyətə malik olmaları, yəni əsərdə cərəyan edən hadisə və epizodlarla bağlı olduqları aydınlaşır. Onlar əsərin sayca çoxluq təşkil edən qəhrəman, personaj və iştirakçıları bu və ya digər cəhətdən xarakterizə etməklə - az sözlə çox şey deməklə bərabər, onun dilini zənginləşdirmiş, sinonim cərgələrini kəmiyyət və keyfiyyətə çoxaltmışdır.

Beləliklə, əsərdə üslubi sinonimlərin geniş şəkildə yaranması amillərindən danışarkən, orada təsvir olunan hadisə və

epizodların böyük təsirini unutmaz. Bu xüsusiyyət bütün əsər boyu özünü göstərir ki, bu növ sinonimlərə əsərin digər qəhrəmanları, o cümlədən Dara, Nüşabə, Bolinas, Çin xaqanı, Düvali və s. kimi sərkərdə, alim, dövlət başçıları, əskərlər, elçilər və s. ilə əlaqədar da geniş təsadüf olunur. Əsərdə səpələnmiş belə sinonimləri aşağıdakılar şəklində qruplaşdırmaq olar.

1. İran şahı Daranın şəxsiyyəti ilə əlaqədar olan üslubi sinonimlər:

دارا- پيلتن، درخت کيانی، زخمناک، کشور آرای کی، مرزبان، بهار فریدون، گلزار جم، پیل زور، خسته، تن خوابناک، گوزن، سر سروران، خفته، تاجدار، شهریار، گوینده، شاهنژاد، کهن، فریدون نسب، نسبتاً دولت کیباد، شاه فرخ نژاد، شاه بهمننژاد، جانی بیجان آمد، جامگیر، کین پرور، اهرمن، بیدادگر، ترازوی زر، بیخودیکن، بدیکن، تندر، گنجدان، آهویره، گور، مور

Göründüyü kimi, bu sinonim cərgəsi Daranı çox cəhətdən xarakterizə edərək bir mərkəzdə birləşirlər. Başqa sözlə desək, belə sinonim sözlərdə dominant Daradır və qalanları mənaca ona tabedirlər. Bu tabe söz və sintaktik birləşmələr Daranı aşağıdakı cəhətlərdən xarakterizə edirlər:

1. Daranın görkəmini xarakterizə edən dil vahidləri:

دارا- پيلتن

دوسرهنگ غدار چون پیل مست بران پيلتن برگشادند دست (181,88)

İki qəddar sərhəng, məst fil kimi o filcüssəliyə əl qaldırdılar.

دارا- شب تیره

سرخسته رابر سرران نهاد شب تیره بر روزرخشان نهاد (183,114)

Yaralının başını dizi üstə qoydu, qaranlıq gecəni parlaq günün üstünə qoydu.

Bu beytdə işlənən «خسته» sözü də Daranın sinonim cərgəsinə daxil olaraq onun yaralı görkəmini əks etdirir.

دارا- تن خوابناک

فروسته چشم آن تن خوابناک بدو گفت برخیز ازین خون و خاک (183,115)

O yuxulu bədən, gözü bağlı ona dedi: bu qan və torpaqdan qalx.

دارا- خفته

مگردان سرخفته راز سریر که گردون گردان بر آردنغیر (184,128)

Yatmışın başını taxtdan çevirmə, çünki, fırlanan çərx fəğan qoparar.

2. Daranın gücsüzlüyünü əks etdirən dil vahidləri:

دارا آهویره

نهنگی که او پیل را بی کند از آهویره عاجزی کی کند (125,117)

Fili ayaqdan salan nəhəng, ahu balasının (qarşısında) necə acizlik edə?

دارا ترازوی زر

توبا دادی او هست بیدادگر تومیزان زوراوترازوی زر (124,95)

Sən, ədalətli, o, ədalətsizdir. Sən, güc mizanı, o, qızıl tərəzisidir.

دارا گور

هزبرژیان کی شودصید گور سیه مارکی روی تابدمور (125,118)

Yırtıcı şir, necə gura ov olar, qara ilan, qarışqadan necə qorxar?

Beytdəki «مور» - qarışqa sözü də Daranın İskəndər qarşısındakı gücsüzlüyünə işarədir.

دارا فروجگان

عقابی که نخجیرسازی کند بفروجگان دست بازی کند (125,119)

Qartal ov ovlayanda, quşlar əl-qol açar (bayram edə).

دارا گوسفند

یکی گرگ را کوبودخشمناک زیسپاری گوسفندان چه باک (138,21)

Qəzəblənmiş bir canavarın qoyunların çoxluğundan nə qorxusu.

دارا بید

جهانی چنین برزقسط سپید زطوفان آتش نگهدارید (163,50)

Ağ nəflə dolu belə dünyanın atəş tufanından söyüdü qoru.

دارا- بهمن

چوبهمن جوانی بران داردت که تندآژدهائی بیویاردت (164,57)

Bəhmən kimi cavanlığın ona gətirib çıxarır ki, güclü əjdə-
ha səni udsun.

دارا - اسفندیار

زنددیوراھت چواسفندیار که بارستم آبی سوی کارزار (164,58)

İsfəndiyar kimi, div yolunu kəsir ki, Rüstəmlə döyüşə
girəsən.

دارا - سلیمان

چوبادیوارد سلیمان نشست کندیاوه انگشتی رازدست (164,59)

Süleyman divlə oturub-dursa, barmağından üzüyü itirər.

دارا - کوه

چوآرد زمین لرزه ناگه نبرد برآردبسانى ازکوه گرد (165,77)

Zəlzələ, qəfildən qiyamət qoparsa, dağdan asanlıqla toz
qoparar.

دارا- جوی

کجا گردداز سیل جوئی خراب بجوی دگرکس درافرایدآب (196,93)

Harada bir çay seldən dağılsa, başqasının çayının suyunu
artırar.

دارا - تندر

گراو تندرآمدتو هستی درخش گراوگنجدان شدتوئی گنجبخش (125,111)

O ildırımdırsa, sən şimşəksən, o xəzinədırsa, sən xəzinə
bağışlayasan.

Burada bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, Nizami Dara-
nın gücsüzlüyünü göstərmək üçün bir başa, ayrı-ayrı dil vahid-
lərindən istifadə etməmiş, hikmətli sözlər işlədərək onun bu cəhə-

timi İskəndərin dili ilə, dolayısı şəkildə çatdırmışdır. Buradakı hik-
mətli sözlərin obyektı Dara və onun İskəndlə müqayisədə güc-
süzlüydür. Bunun özü Nizaminin söz deməkdə ədəb-ərkana riayət
etməsi, tarixi şəxsiyyətlərə münasibətində etik qaydaları pozma-
masına gözəl nümunədir ki, şairin sözünün gücünün, qüvvəsinin
göstəricilərindən biri kimi qəbul olunmalıdır.

3.Daranın fiziki güclülüyü ilə əlaqədar yaranmış sinonim
cərgələri:

دارا - عقاب

چنان پشه رابجنگ عقاب کم ازقطره دان پیش دریای آب (134,74)

Qartalla müharibədə belə bir ağcaqanadı su dəryasının
müqabilində bir qotrə bil.

دارا - شرزه شیر

دلیری کندبامن این نادلیر چوگورکرازنده باشرزه شیر (148,70)

Mənimlə bu qorxaq, yırtıcı şirlə bəslənmiş gur kimi igidlik
edir.

دارا - شیرزیان

سگ کیست روباه نازورمند که شیرژیانترارساندگردد (149,81)

İt nədir: güclü şirə ziyan vuran gücsüz tülküdür.

شیر - دارا

ز شیران بودروبهانرا نوا نخنددزمین تانگریدهوا (149,82)

Tülkələrin azuqəsi şirlərdəndir, hava ağlamasa, torpaq
gülməz.

دارا - پلنگ

بهنگام سرپنجه روباه لنگ چگونه نه پای پیش پلنگ (153,143)

Çolaq tülkü əlbəyaxa döyüşdə pələngin qarşısında necə
durar?

دارا - شیرجنگ آزماي

توای طفل ناپخته خام رای مزن پنجه درشیرجنگ آزماي (156,15)

Sən, ey xam kamallı bışməmiş körpə, döyüş təcrübəsi olanla pəncələşmə.

دارا – الماس

بیارام وتندی رهاکن زدست که الماس از ارزیز یابد شکست (163,58)
Sakitləş və tündlükdən əl çək, çünki, alması qalay qırar.

دارا – ازدها

دراو دیدچون ازدها در گوزن بیچشمی که دورافتد از سنگ وزن (147,65)
Ona marala baxan əjdəha kimi, çəki vəznindən düşən göz kimi baxırdı.

دارا – نهنگ

اگر خود شود غرقه در زهر مار نخواهد نهنگ از وزغ زینهار (149,76)
Nəhəng, zəhrimara qərq olsa da, qurbağadan aman istəməz.

دارا – پیل

بیجانی میاور که جنیم زجای ندارد پر پشه با پیل پای (157,38)
O yerə gətirmə ki, yerimdən tərponim, ağcaqanad qanadı, fillə ayaqlaşə bilməz.

دارا – پیل زور

سکندر فرود آمد از پشت بور در آمد بیالین آن پیل زور (183,110)
İskəndər burun belindən düşdü, o fişgüclünün yanına gəldi.
4. Daranın əsli-nəcabəti ilə əlaqədar yaranan sinonim cərgələr:

دارا – نزاده

نزاده منم دیگران زیر دست نزاد کیانراکی آری شکست (158,57)
Mən əsilzadə, başqaları kölədir, Keyan nəslini necə məğ-lub edərsən?

دارا – فریدون نسب شاه

فریدون نسب شاه بهمن نزاد چویر خاست از اول بامداد (178,39)

Feridun nəşəbli, Bəhmən nəşilli şah, səhər tezdən duranda...

Beytdəki نژاد بهمن (bəhmənejad)- Bəhmən nəşilli mürək-kəb sifəti də substantivləşərək Daranın əslini, nəslini bildirir, onunla sinonim cərgə yaradır.

دارا – درخت کیانی

درخت کیانی در آمد بخاک بغلطید در خون تن زخمناک (182,91)

Keyan ağacı torpağa düşdü, yaralı bədən qan içində çabaladı.

دارا – کشور آرای کی

نشان جست کان کشور آرای کی کجا خوابگه دارد از خون وخی (182,102)

Xəbər aldı ki, Keyin o ölkə bəzəyəni qan tər içərisində harada qərar tutur.

دارا شاه فرخ نژاد

سکندر بدان شاه فرخ نژاد شبانگاه بگریست تا بامداد (187,181)

İskəndər, gecələr o xoşbəxt nəşilli üçün səhərə qədər ağıladı.

5. Ölüm ayağında olarkən Daranın vəziyyəti ilə əlaqədar yaranan sinonim cərgələr:

دارا – شب تیره

سرخسته را بر سر ران نهاد شب تیره بر روزرخشان نهاد (183,114)

Yaralının başını dizinin üstünə qoydu, qaranlıq gecəni işıqlı gündüzün üstünə qoydu.

Beytdəki خسته (xəste)-yaralı sözü də Darayla göstərilən cəhətdən bir sinonim cərgədə işlənir.

دارا – تن زخمناک

درخت کیانی در آمد بخاک بغلطید در خون تن زخمناک (182,91)

Keyan ağacı yerə yıxıldı, yaralı bədən qanda çabaladı.

دارا – جانی بیجان آمده

چه پرسى زجان بجان آمده گلى درسموم خزان آمده (186,155)

Camı cana gəlmişdən, xəzan səmumuna rast gələn güldən nə soruşursan?

دارا - گوینده

سکندر پذیرفت ازوهر چه گفت پذیرنده برخاست گوینده خفت (187,177)

İskəndər, ondan bütün dediklərini qəbul etdi, qəbul edəndən qalxdı, deyən yatdı(öldü).

دارا - تن خوابناک

فروسته چشم آن تن خوابناک بدوگفت برخیزازین خون و خاک (183,115)

O yuxulu bədən, gözü bağlı ona dedi ki, bu qan və tozdan qalx.

6. Dara- müharibə tərəfdarı:

دارا - کینه ور

بسی پندگفت این جهانیدیه پیر نشدردل کینه ورجایگیر (197,88)

Bu dünya görmüş çox nəsihət etdi, kinlinin ürəyində yer tapmadı.

دارا - کین پرور

تودین پروری خصم کین پرورست فرشته دگراهرمن دیگراست (123,93)

Sən, dinpərvər, düşmən kinpərvərdir, mələk başqa. Öhrimən başqadır

7. Dara göstərilən cəhətləri ilə bərabər həm də əzəmətli şəhərdir. Nizami onun bu cəhətini Süleyman peyğəmbərin əzəməti ilə bərabərləşdirərək belə sinonim cərgə yaradır:

دارا - سلیمان

سلیمانی افتاده دریای مور همان پشه کرده برپیل زور (182,106)

Süleyman qarışqanın ayağına düşmüş, ağcaqanad da filə üstün gəlmişdir.

8. Daranın ədalətsizliyi ilə əlaqədar yaranmış sinonim cərgələr:

دارا - بیدادگر

توبادادی او هست بیدادگر تومیزان زور او ترازوی زر (124,95)

Sən, ədalətli, o, ədalətsizdir, sən, güc mizanı, o, qızıl tərəzisidir.

دارا - بدی کن

توبیداری او بیخودی میکند تونیکى کنى اوبدى میکند (124,96)

Sən, ayıqlıq, o, bihüslüq edir, sən, yaxşılıq, o, pislik edir.

9. Daranın kefiyyəti ilə əlaqədar yaranmış sinonim cərgələr:

دارا - جامگیر

توشمشیر گیرى و او جامگیر توبر سرنشینی و اوبر سیریر (123,94)

Sən, qılınc vurursan, o, eyş-ışrətdədir (badə vurur), sən başda oturursan, o taxtda.

دارا - بیخودی کن

توبیداری او بیخودی میکند تونیکى کنى اوبدى میکند (124,96)

Sən, ayıqsan, o, huşsuzluq edir, sən yaxşılıq edirsən, o, pislik edir.

10. Daranın qəcalığı ilə əlaqədar yaranan sinonim cərgələr:

دارا - بیدکهن

توسرونوی خصم بیدکهن کچاسرکشیدیدباسروبن (140,49)

Sən, təzə sərv, düşmən, qəca söyüddür, söyüd sərvboyla necə tay olar?

دارا - کهن

کهن رفت وشاه نوماتونى نه خسرو که کیخسرو ماتونى (195,54)

Köhnə (qoca) getdi, bizim təzə şahımızsan, xosrovumuz yox, Keyxosrovumuzsan.

Nizami Gəncəvi əsərlərini yazarkən təbii ki, özünə qədərki tarixi, ədəbi, fəlsəfi və müxtəlif elm sahələrinə aid bir çox dillərdə yazılmış əsərləri geniş mütaliə etmiş, onlardan məqsədəuyğun şəkildə bəhrələnmiş, poemalarını onlara əsaslanaraq yazmışdır. «İskəndərnamə»dən alınmış aşağıdakı beytlərdən məlum olur ki, həmin mənbələri şair gözü bağlı qəbul etməmiş, hər nüsxədən lazımı incə mətləbləri, hər kitabdan onun məğzini seçmişdir:

سختن راست رو بود ره بیچ بیچ	چو میکردم این داستان را بسیج
ندیدم نگاریده در یک نور	اثرهای آن شاه آفاقگرد
بهر نسخه در پراکنده بود	سخنهایی که چون گنج آکنده بود
برویستم از نظم بیبرایها	ز هر نسخه برداشتم مایها
یهودی و نصرانی و پهلوی	زیادت ز تاریخهای نوی
ز هر پوست برداشتم مغز او (54,17)	گریدم ز هر نامه نغز او

Bu dastanı yazmağa hazırlaşanda söz sərrast, yol dolaşlıq idi. O afaqları dolanan şahın(haqqındakı) əsərləri, bir yerdə yazılı görmədim.

Xəzinə kimi yığılmış sözlər, hər bir nüsxədə dağılmış idilər.

Hər nüsxədən əsaslarını götürdüm, ona nəzimdən bəzək vurdum.

Yəhudi, nəsrani və pəhləvicə (olan) çoxlu yeni tarixlərdən

Hər bir kitabdan onun ən qiymətlini seçdim, hər vərəqədən onun məğzini götürdüm.

Nizami mütaliəsini əks etdirən bu yazılı abidələrin müəllifi və adı göstərilmişdir. Amma şair tərəfindən poemalarında işlənən bir qrup söz birləşmələrindən onların kimin titulları olduğu müəyyənləşir. Bu müxtəlif növ söz birləşmələri Nizaminin böyük sələfi, möhtəşəm «Şahnamə» müəllifi Əbülqasim Firdovsinin adı ilə bağlı olub bir tərəfdən onun müxtəlif cəhətlərini xarakterizə edərək şairin onu necə qiymətləndirdiyini göstərir, digər tərəfdən əsərin dilini sinonim cərgələrlə zənginləşdirir. Be-

lə ki, yalnız «İskəndərnamə»də işlənən Firdovsi titulları onun adının tam sinonimləri kimi çox maraqlı və rəngarəngdirlər. Onlara nəzər salaq:

1. سخنگوی پیشینه (soxəngu-ye pişine)- qədim şair.

سخنگوی پیشینه دانای طوس که آراست روی سخن چون عروس (30,117)

Qədim şair, Sözüün üzünü gəlin kimi bəzəyən Tus alimi.

Beytdə Firdovsinin ikinci sinonimi də vardır. İzfafət birləşməsi şəklində olan həmin sinonim Firdovsinin haradan olduğunu göstərir:

2. دانای طوس (dana-ye tus)- Tus bilicisi

3. گذارنده نامه خسروی (qozarənde-ye name-ye xosrovi)- Şahlar kitabını yazan.

گذارنده نامه خسروی چنین داد نظم سخن رانوی (64,3)

Şahnaməni yazan, söz nəzminə belə yenilik verdi.

4. گزارنده درج دهقان نورد (qozarənde-ye dorc-e dehqanə-vərd)- şahların müharibə mücrüsünü(tarixini) çözləyən.

گزارنده درج دهقان نورد گزارندگان را چنین یاد کرد (70,9)

Şahların müharibə mücrüsünü çözləyən, keçmişləri belə xatırladı.

5. گزارش کن رازهای نهفت (qozarəşkon-e razha-ye nəhof)- gizli sirləri çözləyən.

گزارش کن رازهای نهفت ز تاریخ دهقان چنین بازگفت (84,12)

Gizlisirləri çözləyən, şahlar tarixindən belə dedi:...

6. گزارنده داستان دری (gozarənde-ye dastan-e dəri)- Dəri (dilində olan) dastanı çözləyən.

گزارنده داستان دری چنین داد نظم گزارشگری (113,14)

Dəri (dilində olan) dastanı çözləyən, nəzmi belə çözlədi.

7. گزارشگرگاه سخن (qozarəşgər-e karqah-e soxən)-söz mülkünü çözləyən.

گزارشگرگاه سخن چنین گویدازموبدان کهن (119,11)

Söz mülkünü çözləyən, köhnə möbedlərdən belə deyir.

8. گزارش کن زیورتاج و تخت (qozarəşkon-e zivər-e tac-o-təxt) - Şahlıq məziyyətlərini çözləyən

گزارش کن زیورتاج و تخت چنین گفت کان شاه پیروزیخت (130,12)

Şahlıq məziyyətlərini çözləyən, belə dedi ki, o uğurlu şah...

9. گزارنده پیرکیانی سرشت (qozarənde-ye pir-e Keyaniscereşt)- Kiyən təbiətli qoca çözləyən

گزارنده پیرکیانی سرشت گزارش چنین کردازان سرنوشت (132,41)

Keyan təbiətli qoca çözləyən, o əhvalatı belə çözlədi.

10. گزارنده نظم این داستان-(qozarənde-ye nəzm-e in dastan)-

Bu dastanı nəzmə çəkən...

گزارنده نظم این داستان سخن راندبرسنت راستان (175,10)

Bu dastanı nəzmə çəkən, düzgünlərin adətindən söz dedi.

11. گزارنده داستانهای پیش (qozarənde-ye dastanha-ye piş)- qədim əhvalatları çözləyən

گزارنده داستانهای پیش چنین گویدازپیش عهدان خویش (207,9)

Qədim dastanları çözləyən, özünün sələflərindən belə deyir.

12. گزارنده سرگذشت نخست (qozarənde-ye sərqozəşt-e nəxost)- qədim sərgüzəştləri çözləyən.

گزارنده سرگذشت نخست باندیشه نغزورای درست (227,13)

Qədim sərgüzəştləri çözləyən, qiymətli düşüncə və düzgün fikirlər

13. گزارنده بیت غرای من (qozarənde-ye beyt-e gərra-ye mən)- Mənim bədii sözümün çözləyicisi

گزارنده بیت غرای من که شدزیب اوزیورآرای من (241,14)

Bəzəyi mənim bəzəyim olan, mənim bədii sözümün çözləyicisi.

14. گزارنده دارسخن (gəncinedar- e soxən)- söz xəzinədarı

چنین گفت گنجینه دارسخن که سالاران گنجدان کهن (250,22)

Söz xəzinədarı belə dedi ki, qədim xəzinənin sərvəri...

15. گزارنده عقد گوهرکشان (qozarənde-ye əqd-e qouhərəkəşan)- sözdən incidüzənlərdən danışan

گزارنده عقدگوهرکشان خیردادازان گوهرزرفشان (282,13)

Sözdən incidüzənlərdən danışan, o qızıl səpən gövhərdən belə xəbər verdi.

16. گزارنده این نوآیین خیال (qozarənde-ye in nouainxəyal)- bu yenixarakterli xəyaldan danışan.

گزارنده این نوآیین خیال دم ازنیکنامان زدی ماه و سال (289,10)

Bu yeni ayinli xəyalı çözləyən, həmişə yaxşı adlılardan danışdı.

17. گزارنده تختة سالخورد (qozarənde-ye təxt-e salxord)- Qədim tarixləri çözləyən.

گزارنده تختة سالخورد چنین درکشدنقش رالاجورد (317,10)

Qədim tarixləri çözləyən, lacivərdin naqşini belə çəkir.

18. گزارنده حرف این حسب حال (qozarənde-ye hərf-e in həsb-e hal)-bu əhvalatı çözləyən

گزارنده حرف این حسب حال ز پرده چنین مینمایدخیال (340,7)

Bu əhvalatı çözləyən, gizlin xəyalı belə göstərir.

19. گزارنده گنج آراسته (qozarənde-ye gənc-e araste)- bəzəkli xəzinəni çözləyən

گزارنده گنج آراسته جواهرچنین داداز آن خواسته (355,18)

Bəzəkli xəzinəni çözləyən, o qənimətdən belə gövhərlər verdi (yazdı).

20. سخن راگزارشگر نقشبند (soxən-ra qozarəşgər-e nəqşbənd)- sözü çözləyən nəqqaş

سخن راگزارشگر نقشبند چنین نقش برزدبچینی برند (382,12)

Sözü çözləyən nəqqaş, çin ipəyinə belə nəqş vurdu.

21. گزارنده شرح آن مرزبان (qozarənde-ye şərḥ-e an mərəzban)-o hökmdarın şərḥini çözləyən

گزارنده شرح آنمرزبان گزارش چنین آوردبرزبان (404,7)

O hökmdarın şərḥini çözləyən, belə şərḥ elədi.

22. گزارنده صراف گوهرفروش (qozarənde-ye sərraf-e qouhər-foruş)-qövhərsatanın (söz deyəninin) sərraf şərḥçisi

گزارنده صراف گوهرفروش سخن رابجوهربرآمودگوش (414,6)

Gövhər satanın sərraf şərḥçisi, sözün qulağını gövhərlə doldurdu.

23. گزارنده دهقان (gozarənde dehqan)- tarix çözləyən

گزارنده دهقان چنین درنوشت که اول شب ازاردیبهشت (484,4)

Tarixi çözləyən belə yazdı ki, Ördibeheştin ilk gecəsi...

«İskəndərnamə»dən verilmiş yuxarıdakı müxtəlif növ söz birləşmələrinin bir dominantı vardır ki, o da Firdovsidir. Həmin söz birləşmələri, farsdilli poeziya tarixində iki sənət zirvəsinin

biri kimi şəraflı yer tutmuş dahi söz ustasını müxtəlif cəhətlərdən xarakterizə edərək onun adının tam sinonimləridir və əsrin dilini bir tərəfdən belə əlvan dil vahidləri ilə zənginləşdirirlərsə, digər tərəfdən burada təkrarın qarşısını çox münasib şəkildə alırlar.

Əsasən izafət birləşməsi və izafət zənciri xarakterli bu dil vahidlərində təyin olunan subyekt, yəni Firdovsi, təyinlər isə onun epitetləridir. Bunlar Nizami tərəfindən sabit söz birləşmələri kimi işlədilmişlər və hər biri ayrı-ayrılıqda Firdovsinin simvollarıdır və lüğətdə (34a, 34b) belə birləşmələr tərkib hissələrinə ayrılmadan müvafiq söz maddəsinin içərisində verilib, qarşısında Firdovsi yazılmışdır. Ölbəttə, lüğətdə həmin söz maddələri, دانایان, گذارنده, سخنگو, دانا, گذارنده, گزارشگر, گنجینه دار - dən ibarətdirlər.

Ümumiyyətlə, həddi əsərlərdə, həmçinin «İskəndərnamə»də əsrin qəhrəmanları, cərəyan edən hadisələr, təbiət təsvirləri və s. ilə əlaqədar yaranan yeni söz və söz birləşmələrinin aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzəri cəlb edir:

1. Bu dil vahidləri yalnız müəllifin söz yaradıcılığına məxsus olub onun öz məhsuludur.

2. Əsərdə əhvalat verməmiş irəlicədən bu dil vahidini işlətmək mümkün deyil.

3. Bu dil vahidləri əsrin qəhrəmanının və s. bir cəhətini nəzərə çatdırmaq məqsədiylə işlənmiş olsalar da, yuxarıda deyildiyi kimi, onun tam sinonimi, onun tam əvəzedicisi olur. Fikrimizi bir daha aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

گرفتم سرتیزهوشان منم شهنشاہ گوهر فروشان منم (22,31)

Tutaq ki, iti ağıllıların başçısı mənəm, gövhər satanların şahənşahı mənəm.

رهاکن که آیدجویندگان بینددرشاہ گویندگان (354,13)

Qoy, axtaranlar gəlsin, şairlərin şahını görsün.

Yuxarıdakı beytlərdə سر تیزهوشان (sər-e tizhuşan)- iti ağıllıların başçısı, شهنشاہ گوهر فروشان (şahənşah-e qouhərforuşan)-

gövhər satanların şahənşahı)- gövhər satanların(gövhər kimi söz dəyənlərin) şahənşahı, شاه گویندگان (şah-e quyəndeqan)- şairlər şahı, Nizami adının sinonim cərgələrindəndirlər və onların hər biri tam şəkildə onu əvəz edir.

4. Bu dil vahidləri əsərdən kənar işlənməkdən öz mənə və rolunu dəyişərək, daxil olduqları cərgədən çıxırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, «İskəndərnamə»də işlənən üslubi sinonimlərin əksəriyyəti bu xüsusiyyətə malikdirlər. Yəni, burada sinonimlər təbiət təsvirləri, təsvir olunan canlı və cansız varlıqlar, əsərdə cərəyan edən hadisə, epizodlarla əlaqədar şəkildə öz cərgələrini genişləndirir bir mənənin müxtəlif çalarlarını ifadə edirlər. Bu cəhətdən Nizami əsərləri, o cümlədən «İskəndərnamə» kimiya elmində maddələrin parçalanması, yenilərinin alınması sahəsində böyük rol oynayan katalizatoru xatırladır.

Əsərdə cərəyan edən hadisələrin, təsvir olunan maddi və mücərrəd varlıqların poetik dillə ifadəsi də əsərin sinonimlər sistemini genişləndirən amillərdəndir. Belə ki, Nizami Gəncəvi, başqa əsərlərində olduğu kimi, «İskəndərnamə»də də bir sıra məcazlar sistemi yaratmışdır. Bədii dilin şərtlərindən ibarət olan bu məcazları təşkil edən epitet, simvol, metafora, metonimiya, oppozisiya və s. onun poetik keyfiyyətini artırır, canlı və mənalı edir, təsvir obektini hərtərəfli təcəssüm etdirir, zənginləşdirir, rəngli boyalarını artırır, onu obrazlı şəkildə oxucunun gözləri qarşısında cəmləndirir.

Bədii dilin bu xüsusiyyətləri qədim, orta və müasir dövr fars dili leksikoqraflarının diqqətini özünə cəlb etdiyindən ki, onlar öz lüğətlərində həmin cəhətləri müxtəlif üsullarla əks etdirməyə səy göstərərək, bir məfhumun zəngin obrazlarını verməyə müvəffəq olmuşlar.

Dediklərimizə Məhəmməd Əmin Tusinin فرهنگ لغات ادبی (شامل لغات و تعبیراتی که از متون فارسی استخراج شده است) rindən çoxlu misallar göstərmək olar ki, onların içərisində «göy»-«asiman» la əlaqədar müxtəlif şairlərin, o cümlədən Nizami əsərlərindən toplanmış aşağıdakı bədii ifadələr, nəzəri

xüsusiylə cəlb edirlər. Lüğətin 1968 (1344)-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş nüsxəsinin 739-cu səhifəsində verilmiş həmin ifadələrə nəzər salaq:

گنبد- گنبد آبگون، گنبد آفت پذیر، گنبد اخضر، گنبد اوزق، گنبد افلاک، گنبد اعظم، گنبد انجم فروز، گنبد بازیچه رنگ، گنبد بیدیر، گنبد بیروزه بیکر، گنبد بیروزه گون، گنبد تیزبوی، گنبد تیزرو، گنبد تیزگرد، گنبد جانستان، گنبد چاریند، گنبد چنبری، گنبد حراقه رنگ، گنبد خضرا، گنبد دام، گنبد دوار، گنبد دورگشت، گنبد دولاب رنگ، گنبد دولابی، گنبد دیرساز، گنبد زرز، گنبد زرين، گنبد زرنگار، گنبد سبز، گنبد سیمابگون، گنبد شگرف، گنبد صوفی لباس، گنبد طاقدیس، گنبد فلک، گنبد فیروزه خشت، گنبد فیروز رنگ، گنبد کبود، گنبد گوز، گنبد کهن، گنبد گردا، گنبد گردان، گنبد گردگرد، گنبد گردنده، گنبد گوهرنگار، گنبد گیتی، گنبد لاجورد، گنبد لاجوردی، گنبد مدور، گنبد مقرنس، گنبد مینا، گنبد نارنج، گنبد نیلگون، گنبد نیلوفری، گنبد نیلی حصار، گنبد نیلی، گنبد هورومار.

Lüğətdə, yuxarıda göstərilən söz birləşmələrinin qarşısında asman (aseman)- göy sözü yazılmışdır ki, bu da onların fars dilli adıbların dilində həmin mənada işləndiklərinə işarədir.

Bu söz birləşmələrində «göy» görünmə formasına görə günbəzə oxşadılır, epitetlər – bədii təyinlər vasitəsilə xarakterizə olunur, bir məfhumun üslubi sinonimləri kimi çıxış edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilmiş lüğətdə Nizami Gəncəvinin dilinin leksik vahidlərinin izahına da geniş yer verilmişdir ki, onların sayı yuxarıdakı söz birləşmələrinin bəziləri də daxil olmaqla üç yüzə yaxındır.

«İskəndərnamə» əsəri də «göy» sözünün sinonimlərinin əlvan və rəngarəngliyi ilə nəzəri bir daha cəlb edir. Burada da Nizamının öz dəst-xətti öz təxəyyül ifadəsi oxucunu heyranlıdır, onu valeh edir. Beləki, «göy», «asiman» sözünün Nizami dilində işlənən aşağıdakı üslubi sinonimləri daha özəl, daha təkrar olunmayan təsiri bağışlayır. Onların orijinallığına dəlalət edən misallara nəzər yetirək:

سرپرده هفت سلطان سرپر. (sərapərdə-ye həft soltan-e sərir)- yeddi taxt sahibinin baş çadırı.

təyinlər Nizami Gəncəvinin dilində, həmçinin «İskəndərnamə»də iki xüsusiyyətə malikdir. Onlardan bir qrupu müəllifə qədər dildə işlənmiş, ikinci qrupu isə ilk dəfə şairin əsərlərində təsadüf olunan epitetlərdir.

«İskəndərnamə»nin əksər epitetlərini fərdi-situativ təyinlər təşkil edir. Bunun başlıca səbəbi isə odur ki, Nizami Gəncəvinin əsərləri, xüsusilə «İskəndərnamə»də müxtəlif hadisələrin gedişi, təbiətin təsviri, müharibələr, burada istifadə olunan silahların müxtəlifliyi, siyasi-iqtisadi məsələlər, bir sıra romantik səhnələr, bədii təxəyyül və s. ilə əlaqədar çoxlu personajlar iştirak edir. Bunlar da fərqli xasiyyət, fərqli xüsusiyyət, zahirən və daxilən bir-birinə oxşamayan, bir-birindən ayrı. Bu cəhətlərin təsviri, oxucuya çatdırılmasında Nizaminin ustahlığı misilsizdir. Şair təsvir etdiyi bu personajları adi gözlə görməmiş, onlara iti, hər şeyi görənlər böyük müşahidəçi, həssas sənətkar gözü ilə baxmış, beləliklə orjinal epitetlər-bədii təyinlərlə təqdim etmişdir. Məsələn:

درآمد بمشکوی مشکین سرشت   چو آب روان کابید اندر بهشت (217,37)

Onun mişkin əhvalı (yaslı) otağına behiştə axan çay kimi gəldi.

ز بهر شه آن ماه مشکین کمند   ز چشم و دهان ساخت بادام وقتند (221,87)

Qara saçlı ay, şah üçün göz və ağızından badam və qənd düzəltdi.

بسوسن سپردند شمشاد را   چمن جای شد سرو آزاد را (223,116)

Şümşadı süsənə tapşırıdılar, çəmən azad sər və məskən oldu.

Çox bədii dillə yazılmış yuxarıdakı beytlər, ilk baxışda təbiət təsvirini xatırladır, amma burada İskəndər ilə Daranın qızı Rövşənəkin əhd-peyman bağlaması, onların evlənmə səhnəsi verilir. Belə ki, سرو (səru), ماه (mah), مشکوی (moşku) (y) - Rövşənəkin otağının, مشکین سرشت (meşkinsereşt) - qara, yaşlı Rövşənəyin otağının, مشکین کمند (meşkinsəkə-

mənd)- ayın, yəni Rövşənəkin sacının, آزاد (azad)- azad isə sərvin, yəni Daranın qızının epitetləri- bədii təyinləridir. Bədii təyinlər isə obrazın-personajın simvolları olduğu üçün, onların sinonimləri kimi işlədilir.

Beytlərdə, göstərilən mərasimdə iştirak edən digər personajların da bədii obrazı mövcuddur. Məsələn, Rövşənəkin otağına gələn Ərəstunun bədii obrazı آب روان (ab-e rəvan)- axar su, İskəndərin obrazı سوسن (susən)-süsəndir. Buradakı شمشاد (şemşad)- şümşad Rövşənəkin bədii obrazıdır. Həmin bədii obraz və təyinlərin yaratdıqları sinonim cərgələrə diqqət edək:

روشنک - ماه ، سرو ، آزاد ، شمشاد ، مشکین کمند

اسکندر - سوسن

ارسطو - آب روان

Emosional çalarlarla başqa təyinlərdən fərqlənən və bədii dildə isimləşmiş simvollarla çevrilmiş epitetlərin (71) qrammatik xüsusiyyətlərinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar adi təyinlərin qrammatik xüsusiyyətlərinə malikdirlər. M.N.O.Osmanovun fikrincə «как таковым отношением в синтаксическом плане как прилагательное – определение, так и части именного сказуемого» (159).

Məlumdur ki, məcazlar sistemi özünün leksik və bədii funksiyasına görə müxtəlif dil vahidlərinə ayrılır. Bu dil vahidləri, bədii əsərin güclü ifadə vasitəsi olmaqla bərabər, onun lüğət tərkibini zənginləşdirən, obrazlı leksikasını yaradan simvol, təşbih, metonimiya, oppozisiya və s. ibarətdirlər.

«İskəndərnamə»də işlənən üslubi sinonimlərin böyük bir qismini insan idrakı və bədii dilin məhsulu olan metaforalar təşkil edir. Bu belə başa düşülməlidir ki, insan beyni, onu əhatə edən aləmi dərk edərək, götür-qoy edir, əhatəsindəki varlıqların oxşar cəhətlərini biri-digəriylə müqayisə şəklinə üzə çıxarır. İnsan təfəkkürü belə müqayisəli təhlil zamanı oxşar varlıqların adlarını əlaqələndirib tutuşdurarkən, onlara məxsus xasiyyət, əlamət, hərəkət və s. fərdi cəhətlərini də biri-digərinə şamil edir,

beləliklə metaforalar yaranmasına səbəb olur.

Məna keçirilməsi anlayışında işlənən yunan sözü «metafora» vasitəsilə ifadə olunan dil vahidlərində təhtəl-ləfz məna gizlədilir ki, bu bədii təsvir vasitəsinin açılması və başa düşülməsi üçün şairin bədii dilinin üslubi xüsusiyyətlərini əsər boyu izləmək lazım gəlir. Metafora oxşamaların müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq, müxtəlif məqsədlərə xidmət edir ki, bu da oxşadılanın istər daxili və istərsə də zahiri cəhətlərinin zənginliyi və ya kasadlığından asılıdır. Odur ki, metaforanın təbiətini araşdıran alimlər onun sözün mənalari, dünyada mövcud olan varlıqların arasındakı oxşayışlarla əlaqədar yarandığını və məcazin ən təsirlisi, ən hərtəfli imkanlara malik olduğunu göstərmişlər. (47a).

Metaforaların yaranması dildə mümkün olan təkrarın qarşısını alır, varlıq, hadisə və hərəkətlərin daha əlaqəli və rəngarəng təqdim olunmasına xidmət edir. Məsələn, məlumdur ki, «şir» qorxmazlıq, şücaət, əzəmət, əliaçıqlıq, igidlik, simvolu kimi təfəkkürümüzdə həkk olunmuşdur. İskəndər, onun əskərləri, «İskəndərnamə»də şirin göstərilən cəhətlərinə malik olduqlarından onunla müqayisə olunur və bununla əlaqədar çoxlu metaforalar yaranır. Bu metaforalardan məlum olur ki, şirə məxsus xasiyyət, hərəkət və digər mənfə və müsbət cəhətlər əsərin başqa personajlarının bədii ifadəsində də maraqlı vasitəyə çevrilmişlər. Bunlardan bəzilərini göstərmək yerinə düşər:

براهيخت و آمد بر تششير نشايدشدين سوي شيران دلير (103,280)

(Qılıncını) siyirdi və güclü şirin üstünə gəlmiş, şirə tərəf qorxmadan getmək yaramaz.

بدارا نمودندكان تششير بساشير كزمركب آوردزير (171,63)

Daraya dedilər ki, o güclü şir, çox şiri atdan aşağı sahib.

دگر باره شيران نمودندشور زگوران همه دشت كردند گور (426,201)

Yenidən şirlər coşdular, bütün çölü gurlar gərunə çevirdilər.

Yuxarıdakı birinci və ikinci beytlərdəki «شیر» İskəndərin üçüncü beytdəki «شیر» döyüşçü və əskərlərin döyüş keyfiyyətlərini

nəzərə çatdırmaq üçün şair tərəfindən təsvir vasitəsi – metafora kimi işlədilmişdir. Göründüyü kimi, Nizami dilində sözdən söz, mənadan yeni məna yaranır. İskəndər şirə məxsus keyfiyyətlərə malik olduğundan belə adlanır, şir – İskəndərin daha güclü olması ilə əlaqədar ona bədii təyin – epitet əlavə olunur, nəhayət sözbirləşməsi mürəkkəb dil vahidi kimi təsvir vasitəsinə çevrilir. Yəni İskəndər əvəzinə شیر, تششير və s. işlədən şairin dilində üslubi sinonimlər cərgəsi bu hesaba genişlənir. Üçüncü beytdəki «گوران»- gurlar, düşmən ordusunun əskərləri üçün işlənən üslubi sinonimdir ki, bu da əsərdə metafora kimi zəiflik, gücsüzlük mənasını bildirir. Deyilənlərə aşağıdakı beytləri də misal göstərmək olar:

شه شيردل خسروييلتن درآن داوری گفت باخويشتن (320,46)

Şir ürəkli şah, fıl cüssəli xosrov, bu məsələ haqqında öz-özünə dedi:...

برآشفت نوشابه زان شيردل كه يوشيدخورشيدرازيرگل (260,166)

Nuşabə, o şir ürəkliyə hirsələnib dedi ki, günəşi gillə gizlətdin.

Göründüyü kimi, birinci beytdə شیردل metaforası İskəndəri xarakterizə edən epitetdir. İkinci beytdə həmin epitet İskəndərin simvoludur.

Nizami dilində epitet və simvolların belə əlaqədar işlənməsinə külli miqdarda misal göstərmək olar ki, bunlar «İskəndərnamə»də üslubi sinonimlərin yaranma yollarını ayəni şəkildə əks etdirir. Məsələn:

كه تا روى مهروى دارانزاد بينم كه ديدنش فرخنده باد (217,309)

Ki, Dara nəsilli ayüzlünün üzünü görüm, çünki, onu görməyim mübarək olar.

بدان سيچهران مردم فريب همي كردبازی چومردم بسبب (217,39)

Adam aldadan o almaüzüzlərlə insanlar alma ilə oynadıqlar kimi oynayırdı.

بروشن رخش چشم روشن کند بدان سرخ گل خانه روشن کند (218,49)

İşıqlı üzü ilə gözünü, o qızıl güllə evi işıqlandırın.

پری روی راسوی مهدآورید بترتیب این کارچهدآورید (218,53)

Pəriüzlünü kecavəyə aparın, bu işin təşkilinə cəhd edin.

Yuxarıdakı birinci, üçüncü və dördüncü beytlərdə işlənən مهروی (məhruy)-ayüzlü, سرخ گل (sorxqol)-qızıl gül, پری روی (pəri-ruy)- pəriüzlü Daranın qızı Rövşənəkin epitetlərinin simvollaşmasını göstərdiyindən onlar müvafiq personajın uslubu sinonim cərgələrindəki sözlər sırasında verilməlidir. İkinci beytdə işlənən سیبچهران (sibcehran)- almatüzlülər isə Rövşənəkin ətrafındakı gözəl qızların simvoludur.

M.N.O.Osmanovun fikri dediklərimizi belə təsdiqləyir: Simvol ya predmeti ixtisara düşmüş metafora və ya substantivləşmiş epitetdir (71, 183). Epitetlərin substantivləşməsinə göstərən əsas amillərdən biri onların isimləşməyə bu nitq hissəsinə məxsus qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması, yəni kəmiyyət, hal, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarını qəbul etməsi, cümlədə mübtədə, tamamlıq və ismi xəbər rollarında işlənməsindədir. Göstərilən cəhətlərə onu da əlavə etmək olar ki, simvollar müxtəlif təyinlərlə işlənərək, izafətin birinci tərəfi, yəni mozafı rolunda çıxış edə bilirlər. Simvolların qrammatik funksiyalarını yuxarıda göstərilən misallar əks etdirsələr də, onların başqa beytlərdəki bu xüsusiyyətlərinə bir daha nəzər yetirək:

پریچەرگان رابصدگونه زیب صف اندرصف آراست آن دلغریب (256,97)

O gözəl, yüz cür bəzəkli pəriüzlüləri sıra ilə düzdü.

پریچهره چون ازسرتخت خویش فرودآمدوخدمت آوردیش (264,211)

Pəriüzlü, öz taxtından düşüb, xidmət göstərəndə...

برسم رسولان برآراست کار سوی نازنین شد فرستاده وار (255,89)

İşi elçilərin adətincə qurdu, nəzəninin yanına elçi kimi getdi.

نیامددگرکس بمیدان دلیر که ترسیده بودندازآن تندشیر (108,26)

Daha heç kəs meydana igidcəsinə gəlmədi, çünki, o güclü şirdən qorxmuş idilər.

بزرگان روم آفرین خوان شدند برآن گوهری گوهرافشان شدند (115,44)

Rum böyükləri, afərin dedilər, o gövhərə gövhər (kimi sözlər) səpdilər.

مخالف شکن شاه فیروزبخت بفیروزفالی برآمدبخت (115,47)

Müzəffər, müxalif məğlub edən şah, uğurlu falları taxta oturdu.

پری روی رابردندردیک شاه که این ماه بودادهای سیاه (213,101)

Pəriüzlünü şahın yanına apardı ki, qara əjdaha, bu ay idi.

شبیستان دارازامتم شست بجای بنفشه گل سرخ رست (216,22)

Darının hərəmxanasından matəmi yox etdi, bənövşə əvəzinə qızıl gül bildi.

جهانجوی بررسم آبی خویش بریزاده راکردهمتای خویش (219,68)

Dünya iddəsində olan, pərizadəni öz əcdadının qaydası ilə özünə zövcə etdi.

سکندرکه آن چشمه وسایه دید برآسوده شدچون بمنزل رسید (224,128)

İskəndər, o çeşmə və kölgəni görəək rahatlandı, çünki mənzilə çatmışdı.

بشادی درآن کشور چون بهشت برآسودبان بهشتی سرشت (224,136)

Şadlıqla, behişt kimi ölkədə, o behişt təbiətli ilə rahatlandı.

چوصبح ازرخ روزبرقع گشاد ختن برحیش داغ جزیت نهاد (224,137)

Sübh gündüzün üzündən örpəyi açanda, Xötən həbəşə ver-gi damğası basdı

بايرانم آورد ازاقصای روم بفرمان من سنگ راکردموم (228,25)

Rum ölkəsindən məni İrana gətirdi, mənim əmrimlə daşı muma çevirdi.

Yuxarıdakı beytlərdə bir sıra simvollarla rastlaşırıq ki, onlar epitetlərin substantivləşməsi əsasında yaranmışlar. Bunlar həm də, göstəriləndi ki, bir sıra müvafiq qrammatik funksiyalara malikdirlər. Həmin simvolların hansı məfhumlara üslubi sinonim olduğuna beytlərin sırasıyla diqqət yetirək:

تند شیر (tondşir)- qızgım şir - İskəndər
 گوهری (qouhəri)- gövhəri-(nəsilli) - İskəndər
 باداد (badad) - ədalətli- İskəndər
 جهانداور (cəhandavər)- dünya hakimi-İskəndər
 ماه (mah)- ay - cadugər qız
 بنفشه (bənəfşe)-bənövşə- yas
 گل سرخ (qol-e sorx)- qızıl gül- şənlik
 پرزاده (pərizade)- pərizadə- Rövşənək
 سایه (saye)- kölgə- saç
 چشمه (çəşmə)- çəşmə - üz
 بهشتی سرشت (beheştisereşt)- behişt təbiətli-
 Rövşənək
 ختن (xotən)- Xotən şəhəri- gündüz
 حبش (həbəş)- Həbəşistan - gccə
 سنگ (səng)- daş - tabe olmayan
 موم (mum)- mum- tabe olan

«İskəndərnamə»də işlənən üslubi sinonimlərin və onların cərgələrinin genişlənməsinə burada işlənən metonimiyaların da təsirini unutmamaq olmaz. Metonimiyalar vasitəsilə adi dildə biri-digəriylə mənaca təmamiylə uzaq və fərqli semantikaya malik sözlər yaxın mənalı və hətta eyni mənalı leksik qruplara çevrilirlər. Metonimiya bənzəyiş nəticəsində yaranmış məcazlardan olmayıb, biri-digərinə oxşamayan, fərqli əşya və hadisələrin müxtəlif cəhətlərinin biri ilə qarşılaşdırılması nəticəsində yarana bilər. Məsələn, Nizami dilində آهن (ahən)-dəmir sözü tez-tez silahın müxtəlif növlərinin yaranmasında iştirak etdiyi üçün onları əvəz edən üslubi sinonim kimi çıxış edir. Məsələn:

مژه چون سنان چشمها چون عقیق زخرطوم تادم در آهن غریق (34,150)

Kiprik nizə, gözlər əqiq kimi,xortumundan quyruğunadək dəmirə qarq olmuş.

هر آن کس که جانش باهن گرم بسی جامها درسکاهن رزم (99,225)

Dəmirlə canımı yaraladığım kəslər, səkahənlə rənglədiyim paltarlar çoxdur.

چنان غرق در آهن اندام او که پیدا نه جز بر نفس کام او (427,225)

Əndamı dəmirə elə qarq olmuşdu ki, ağzında nəfəsdən başqa görünən yox idi.

Bu beytlərdə آهن sözü bir qədər geniş mənada işlədilərək silah və döyüş geyimi mənasında məcazlaşmış, metonimiya qruplu leksik vahidlər sırasına daxil olmuşdur. Və yaxud:

چو بر شاخ آهو کشد چرم گور بدوزد سر مور بر پای مور (85,32)

Ahunun buynuzuna gur dərisini atsa, qarışqanın başını, ayağına tikər, - beytində چرم گور (çerm-e qur)- gur dərisi, əlbəttə, burada kamanın yayı, zəhi mənasında işlənmişdir. Qədim dövrlərdə möhkəm və zərfliliyinə görə kamanın yayını bu dəridən düzəldirmişlər. Ona görə də Nizami, bu cəhətləri nəzərə alıb, kaman yayı üçün چرم گور-u sinonim seçmiş, başqa seçimləri kimi, bununla da əsərin dilinə obrazlılıq gətirmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, Nizami, bu növ obrazlı ifadələr əsasında təkrar olunmaz ifadələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bir halda ki, چرم گور kaman yayı mənasına işlədilmişdir, demək, beytdəki (بر چیزی) چرم گور کشیدن (çerm-e qur kəşidən (hər çizi)) də «ox atmaq» felinin sinonimidir.

Deyilənlərdən başqa, əsərdə, digər sözlərlə əlaqədar da metonimik məcazlara təsadüf olunur. Məsələn, qılınc, gürz kimi silahların poladdan düzəldildiyi məlumdur. Bu cəhətinə görə həmin silah növünün əvəzinə şair çox münasib olaraq پولاد (pulad)- polad sözünü işlədərək onların möhkəmliyini, nədən hazırlandıklarını çox yığcam, əlavə şərhə ehtiyac olmadan vermişdir. Məsələn:

کسی کانچنان دید بنیاد او تهی کرد پهلوز پولاد او (103,272)

Onun fitri məharətini görəndə hər bir şəxs, onun poladından böyrünü qurtardı .

Beytdə «silah» sözünə sinonim kimi işlədilmiş بولاد burada yeni mənanın yaranmasına əsas olmuş, onun əsasında «döyüşdən qaçmaq, fərarilik etmək» kimi yeni forma və məzmunlu از بولاد (kəsi) پهلو تهی کردن (əz pulad-e kəsi pəhlu tohi kərdən) ifadəsi əmələ gəlmişdir ki, Nizami dilinin leksik məhsulu olan bu dil vahidi, şairin dilinin lüğətində «بولاد» sözünün maddəsində yerləşdirilib (342).

Aşağıdakı beytdə isə «الماس» kimi qiymətli qaşın qılınc, xəncər və digər kəsici silahlar üçün üslubi sinonim olduğuna misaldır:

چنان راندر بنده الماس را که سردرسم افکند بر طاس را (416,66)

Kəsici almasını elə vurdu ki, Bürtasın başı ayağına düşdü.

Başqa bir beytdə isə, şair, insan təfəkkürünü, dərrakəsini «الماس»-la müqayisə edərək, bu sözləri biri-digərinə sinonim seçmişdir. Məsələn:

نیوشنده خواهم از روزگار که گویم بدور از آموزگار (31,16)

بکامم بالماس اوکان خویش کنم بسته درجان او جان خویش (31,17)

Dövrədən dinləyici istəyirəm ki, ona müəllimin sirrini deyim.

Onun almazı ilə öz mədənimə qazım, öz canımı onun canına bağlayım.

Yuxarıdakı beytlərdə, Nizami, özünün dərin ağılını qiymətli incilərlə, dərin fikirlər, ideyalar, bədii təsvir vasitələri, dünyəvi, bəşəri düşüncələrlə və s. ilə dolu mədəninə qazıb ortaya qoymağa, onu açıb çözməyə layiq, almaz kimi iti dərrakə sahibi axtarır ki, ona ürəkdən bağlansın, ona öz sənətkarlığını göstərə bilsin. Həqiqətən, buna layiq olan oxucu dərrakəsi almazın sinonimi ola bilər. Bu kimi üslubi sinonimlərə şairin aşağıdakı beytlərində də təsadüf olunur.

Farsdilli poeziyada, o cümlədən, Nizami dilində تیر (tir) -

ox və خدنگ (xədəng) - qovaq ağacının eyni mənada sinonim kimi işlənməsinə tez-tez təsadüf olunur. Bu isə onun nəticəsidir ki, ox, qovaq ağacından düzəldilmiş, sonra isə məcazi mənada işlədilərək bu sözə sinonim olmuşdur. Məsələn:

جناح از خدنگ غلامان خاص زده پره بر کشتن بی قصاص (412, 20)

Cinah, xüsusi (təyinatlı) qulamların oxundan qisasız ölüm üçün qanad açmışdı.

«İskəndərnamə» də silah sözünün sinonim cərgələrinin zənginləşməsinə səbəb olan digər qrup isimlərə misal olaraq نیش (niş)- tikan, استخوان (ostoxan)- sümük kimi sözlərin metonimiya kimi işlənməsi də müşahidə olunur. Məsələn:

چو بر خون شتابنده شد نیش او نیامد کس از بیم در پیش او (428,235)

Onun tikanı qan tökməyə tələsəndə, qorxudan heç kəs irəli gəlmədi.

در آمد چو بیل استخوانی بدست کز ویل را استخوان میشکست (94,15)

Ölində sümük fil kimi irəli çıxdı ki, filin sümüyü ondan qırıldı.

Beləliklə, silah sözünün metonimiya vasitəsiylə zənginləşən cərgəsinə nəzər salaq.

سلاح آهن، چرم گور، بولاد، الماس، خدنگ، نیش، استخوان

Metonimiya yalnız əşyanın nədən hazırlandığına əsaslanaraq əmələ gəlmiş, bəzən onun yarandığı yerlə əlaqədar da işlənen obrazlı ifadələr mövcud olur. Bu cəhətlərə əsasən işlənen aşağıdakı sözlərə diqqət yetirək:

دگر باره هندی چو شیر سیاه در افکند ختلی بناورد گاه (426,205)

İkinci dəfə hendi qara şir kimi döyüş meydanına at sürdü. Beytdəki ata sinonim kimi seçilmiş ختلی (xətli) sözü, Mavəra-ün-

nəhrdə Səmərqənd yaxınlığındakı ختلان (xətlan) vilayətinin adı ilə əlaqədar yaranmışdır. Çünki, bu vilayət özünün gözəl atları ilə məşhür olmuşdur. Beytdə həmin sözün əsasında yeni fel tərkibi yaranmışdır ki, burada həmin sözün məhz at mənasına olduğu bir daha aydınlaşır. Belə ki, buradakı «ختلی درافکندن» ifadəsi «atı sürmək», «atı çapmaq» mənasına işlənmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, farsdillli poeziyanın, o cümlədən Nizami dilində at sözünün başqa sinonimləri də mövcuddur. Yəni, bəzən rəngi və bəzən digər xüsusiyyətləri ilə əlaqədar atlar müəyyən adlarla adlandırılmışlar. Bunlara رخس (rəxş), بور (bur), شبديز (şəbdiz), شیرنگ (şəbrəng), ابرش (əbrəş), فرس (fərəs), براق (borraq), ادھم (ədhəm) və s. misal göstərmək olar ki, onlar yeri gəldikcə «اسب» sözünün sinonim cərgəsini genişləndirirlər. Misallara müraciət edək:

چوشبديزرانعل زربست روز در آمدبزين شاه گيتي فروز (255,88)

Şəbdizə gündüz qızıl nal vuranda dünya işıqlandıran şah ata mindi.

دگر روز کين بوربيجاده رنگ زپهلوی شبديز بگشادتنگ (398,10)

Səhəri gün bu bicədə rəngli bur, şəbdizin qarınaltısını açanda...

بهرمرزوهربوم کوراندرخش ازآبادی آن بوم رادادبخش (58,74)

Hər ölkə və hər yerə rəxşini sürəndə, o ölkəyə abadlığ bəxş edirdi.

بهر سوکه میراند شیرنگ را زخون نعل کرد آهنش سنگ را (428,233)

Şəbrəngi hansı tərəfə sürürdüsə, dəmiri daşa qandan nal vururdu.

براقی شتابنده زیرش جو برق ستامش چوخورشیدرنور غرق (15,10)

Altında Bürraqı ıldırım kimi gedirdi, bəzəyi günəş kimi nura qərqi idi.

Metonimiya əsasında sinonim cərgələri genişlənən digər sözlərə aşağıdakıları da misal göstərmək olar:

باد - اسب (414,48), کوه - برطاس (414,48), سنگ انسان (414,38), سرخ گل - خون (414,39), تندمار - برطاس (415,58), گرگ درنده - برطاس (415,63), شیرشوریده سر - جنگجو (416,67), آفتاب - جنگ آزماي (417,88), تند شیرسیاه - جنگ آزماي (417,86), خیل لشکر (418,101), هزبر - قنطال (420,129), شیر تند - زربوند (420,126), شیرشوزه - زربوند (421,135), دریا لشکر (421,141) تندشیر - شروه (422,155), کوه پولاد سنگ - جرم (423,176)

Göstərilən misallarda dominant söz ikinci tərəf, onun üslubi sinonimi birinci tərəfdir. Başqa sözlə müxtəlif mənə çalarlarına, fiziki güc və xarakterlərinə malik birinci tərəfin təhtəl-ləfzi ikinci tərəfdir. Yəni, səhifəsi göstərilən beytdə «اسب» - hərəkətdə külək sürətinə malik olduğundan, onun əvəzinə «باد» - külək sözü işlədilmişdir. Həmin beytdə rus cəngavəri Birtasin əzəmətli və cüsbəlliliyini vermək üçün «کوه» metonimik obraz seçilmişdir. Və ya üçüncü sinonim cərgədə insanın güclülüyü, əzmi və cəsarəti «سنگ» - daşla eyniləşdirilmişdir.

Nizami əsərlərinin bədiliyini artıran və orada söz təkrarının qarşısını alan belə əlvan və rəngarəng beytlərə nəzər salaq:

چوکوهی روان گشته بر پشت باد عجب بین که بر باد کوه ایستاد (414,48)

Küləyin belində dağ kimi gedirdi, təəcəblüdür ki, dağ küləyin üstündə durmuşdu.

خلدنگی همه سرخ گل بارانو گلی خون تراویده از خارانو (414,39)

Həmisi xədəng məhsulu qırmızı gül, tikanından qan süzlən gül.

سنان چشمه خون گشاده زسنگ برورسته صدیشه تیر خدنگ (414,38)

Nizə daşdan qan çeşməsi açmışdı, üzərində xədəng oxdan yüz kol bitmişdi.

بدین گونه خیلی بخون درکشید تی چندراجان زتن برکشید (418,101)

Beləliklə, çoxunu qana çəkdi, bir neçəsinin canını aldı.

درآمد ز دریا بغریدن ابر زهریشہ سربرون زد هزبر (421,141)

Dənizdən bulud guruldadı, hər koldan şir baş qaldırdı.

دگر باره شیران نمودند شور زگوران همه دشت کردند گور (426,201)

Yenidən şirlər coşdular, bütün çövlü gurların görüna çevirdilər.

ز قلب ملک پیش آن تندمار برون رفت جوشن وری ترک وار (415,58)

Şahın mərkəzindən o güclü ilanın yanına cövşənli bir igid, türk kimi çıxdı.

بران گرگ درنده چون شیر مست بر اشفت پولاد هندی بدست (415,63)

O yırtıcı canavara, məst şir kimi, əlində polad hindi coşub cumdu.

زروسی یکی شیرشوریده سر بگردن درآورده روسی سپر (416,67)

Rusdan, boynuna rus sipəri asmış bir coşmuş canavar...

بابا لاقی اهرمن روی گفت که آمد برون آفتاب از نهفت (417,88)

İlaqiyyə əhrimənsifət dedi ki, günəş gizlindən çıxdı.

پس از ساعتی تندشیری سیاه برون آمد از پیره قلبگاه (417,86)

Bir saatdan sonra qara bir güclü şir, mərkəz cinahdan çıxdı.

ز ریوند چون دید کامد هزبر بغرید مانند غرنده ابر (420,129)

Zərivənd şirin gəlməsini görəck, guruldayan bulud kimi nərilədədi.

در آوردش از زین زرسوی خاک بر آورد از آن شیرش رزه هلاک (421,135)

Qızıl yəhərdən yerə saldı, o yırtıcı şiri həlak etdi.

ز کردان ارمن یکی تندشیر بکشتن قوی دل بمردی دلیر (422,154)

Ərmən kürdlərindən bir güclü şir, öldürməkdə ürəkli, kişilikdə igid...

گزارنده شد تیغ بی هیچ رنج دونیمه شد آن کوه پولادسنج (424,182)

Heç bir əziyyətlə xəncər keçdi, o pulad dağ iki parça oldu.

بدین گونه آن کوه پولادپشت بسی مردلشکرشکن رایکشت (424,185)

Beləliklə, o polad arxalı dağ, çox qoşun məğlub edənləri öldürdü.

دگر باره هندی چوشیرسیاه در افکند ختلی بناوردگاه (426,205)

Yenidən, hindi qara şir kimi xətlini döyüş meydanına sürdü.

بهر سو که میراند شیرنگ را ز خون لعل کرد آهش سنگ را (428,233)

Şəbrəngi sürdüyü hər yanda, onun dəmiri daşı qandan lələ çevirirdi.

Yuxarıdakı beytlərdə metonimiya yolu ilə çox maraqlı və rəngarəng üslubi sinonimlərlə qarşılaşırıq ki, onlar müxtəlif sahələrdən götürülmüş sözlər və müxtəlif növ sözbirləşmələri olmaqla bərabər dominant sözə əlvanlıq verən məcazlardır. Burada, bəzən tarixən öz xüsusi adı ilə mövcud olmuş cəngavərlər əvəzinə onun fiziki gücü və daxili mənəviyyatını əks etdirən məcazlardan, bəzən isə şeylərin növlərindən istifadə olunaraq üslubi sinonimlər seçilmişdir və bununla bir daha əyani şəkildə nümayiş etdirilmişdir ki, Nizami belə bədii söz və münasib ifadələrin işlədilməsində nə qədər orjinal leksik üsluba malikdir. Bu cəhətdən sonuncu beytə diqqət yitirək. Bu beytdə metonimiya vasitəsilə üç sinonim cərgəsinin şahidi oluruq, üçü də üslubi. Əvvəla, اسب (əsb)- at əvəzinə atın rənginə görə bir növü olan شیرنگ (şəbrəng)- qara rəngli at, ikinci, dəqiq silahın adı əvəzinə onun hazırlandığı آهن (ahən)-dəmir, üçüncü, şübhəsiz, döyüşdə qana bulaşan insandır ki, onun əvəzində سنگ (səng)-daş işlədilmişdir. Beləliklə, son beytdəki üslubi sinonimlərin cərgəsi belə formalaşır:

اسب - شیرنگ ، سلاح - آهن ، انسان - سنگ

Yuxarıdakı beytlərdə xüsusi adlarla dəqiqləşdirilən cəngavərlərdən Burtas, Qəntal, Zərivənd, Şurve, Cəram, Dəvali ilə və s. fiziki gücü, döyüş məharəti, qorxmazlıqları və digər şücaətlikləri ilə əlaqədar aşağıdakı üslubi sinonimlərin şahidi oluruq ki, belə leksik vahidləri külli miqdarda göstərmək olar. Məsələn: برطاس - کوه، تند مار، گرگ درنده، قنطال - هزبر، زریوند - تندشیر، شیر

شرزه، شروه- تند شیر، جرم- کوه پولادسنج، دوالی- کوه پولاد سنج

Yuxarıdakı sinonim cərgələri bir daha təsdiq edir ki, onlar həqiqətən üslubi xarakterlidirlər. Çünki, onların cərgələrində işlənən söz və ifadələr zaman və məkandan asılı olaraq başqa sinonim cərgələrdə də işlənərək, özlərinin qeyri-sabitliyini nümayiş etdirirlər. Məsələn, göstərilən sinonim cərgələrdə شیر (tondşir) sözü şair tərəfindən həm Zərivənd, həm də Şurve üçün metonimiya kimi işlədilmişdir ki, bu xüsusiyyət bütün bədii əsərlər üçün normal hesab olunur.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində üslubi sinonim cərgələrinin genişlənməsinin bir qolu da burada işlənən oppozisiya ifadə vasitəsidir. Əsərdə maddi varlıqlar, canlı və cansız şeylər, personajlar və s. daxili və zahiri əlamət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə əsasən müqayisə olunur, bunun nəticəsində fərqli cəhətlər aydınlaşır, yəni oppozisiya- qarşılıqlı mövqelər, zidd məqamlar, nəhayət, üslubi antonimlər silsiləsi yaranır. Bütün bu silsilələr isə hər hansı bir dominant sözün üslubi sinonimlərinə çevrilir. Belə qarşılıqlı bağlılıq nəticəsində əmələ gələn üslubi sinonimlərə misal olaraq İskəndər və Daranın adları ilə əlaqədar yaranan üslubi sinonimlər cərgəsinə nəzər salmaq:

İskəndər	Dara	Səh.,beyt
درخش (derəxş)- işıq	تندر (tondər)-gurultu	125,111
گنجبخش (gəncbəxş)-xəzinə bağışlayan	گنجدان (gəncdan)-xəzinədar	125,111
نهنگ (nəhəng)-nəhəng	أهوبر (ahubərə)-ahu balası	125,117
هزبرزیان (hözəbr-e jıyan)-yirtıcı şir	گور (gur)-gur	125,118
سیه مار (siyəhmar)-qara ilan	مور (mur)- qarışqa	125,118
بیسکه (bisəkke)- adına sikkə olmayan	همسکه (həmsəkke)-sikkəli	133,69
پشه (peşşe)- ağcaqanad	عقاب (oğab)- qartal	134,74
قطره (ğətre)- damcı	دریا (dərya)- dəniz	134,74
گورگ (qorq)- canavar	گوسفند (qusfənd)-qoyun	138,21
تندر (tondər)- gurultu	تند میخ (tondmığ)-qara bulud	139,24
سروونو (sərv-e nou)-cavan sərv	بیدکهن (bid-e köhən)-qoca söyüd	140,49
موج (mouc)- dalğa	دریا (dərya)-dəniz	144,19

خورگرازنده (qur-e qorazənde)-xuraman gur	شرزه شیر (şərzeşir)-yirtıcı şir	148,70
کودک خردسال (kudək-e xordsal)-uşaq	بزرگان (bozorqan)-böyüklər	148,73
وزغ (vəzəğ)- qurbağa	نهنگ (nəhəng)- nəhəng, timsah	149,76
روزبه نازورمند (rubah-e nazurmənd)-gücsüz tülkü	شیرزیان (şir-e jıyan)-yirtıcı şir	149,81
روبه (rubəh)- tülkü	شیر (şir)-şir	149,82
روبه پیر (rubah-e pır)-qoca tülkü	پلنگ (pələng)-pələng	149,88
ابرعاصی (əbr-e asi)- qara bulud	آفتاب (aftab)- günəş	150,99
کلوخ (kolux)- kəsək	کوه (kuh)- dağ	152,137
کدو (kədu)- kudu	چنار (çenar)- çinar	153,138
چراغ (çerağ)- çırağ	خورشید (xorşid)- günəş	153,142
طفل نابخته خام رای (tefl-e napoxte-ye xamrəy) ağılsız və təcrübəsiz uşaq	شیرچنگ آزماي (şir-e çəng- azmay)-döyüşmüş şir	156,15
کزدم (kəzdom)- əqrəb	ازدها (əjdəha)- əjdəha	156,17
پر پشه (pər-e peşşe)-ağcaqanad qanadı	پیل (pil)-fil	157,38
کلاغ (kələğ)-qarğa	کبک (kəbk)- kəklik	157,40
زیردست (zirdəst)- kölə	نژاده (nejade)- əsil	158,57
ارزیز (ərziz)- qalay	الماس (əlməs)- almaz	163,48
طوفان آتش (tufan-e atəş)-alov tufanı	بید (bid)- söyüd	163,50
تند ازدها (tondəjdəha)-güclü əjdəha	بهمن (bəhmən)- Bəhmən	164,57
روستم (rostəm)-Rüstəm	اسفندیار (esfəndeyar)-İsfəndiyar	164,57
دیو (div)-div	سليمان (soleyman)-Süleyman	164,58
سیمرغ (simorğ)-simurğ	دام (dam)- tələ	164,62
تیغزن (tiğzən)-qılınc vuran	تاجدار (tacdar)-tac sahibi	165,74
زمینلرزه (zəminlərzə)-zəlzələ	کوه (kuh)- dağ	165,74
ازدها (əjdəha)- əjdəha	شیر (şir)-şir	166,90
أهریمن (əhrimən)- Əhrimən	پیلتن (piltən)-filcüssəli	172,77
روزرخشان (ruz-e rəxşan)- işıqlı gün	شب تیره (şəb-e tire)-qaranlıq gecə	183,114
شاه نو (şah-e nou)- təzə şah	کهن (kəhən)-köhnə,qoca	195,54
سیل (sil)- sel	جوی (cuy)- çay	197,93
روز (ruz)- gündüz	شب (şəb)- gecə	203,172
خورشید (xorşid)- günəş	چراغ (çerağ)- çırağ	203,171
گلشن فروز (qolşənforuz)-parlaq gülşən	گل (qol)- gül	203,172

Əvvəlki fəsildə oppozisiya tipli üslubi antonimlər kimi təqdim etdiyimiz bu söz sütunlarının hər biri ayrılıqda bir üslubi sinonim cərgəsidir ki, «İskəndərnamə»də müxtəlif şərait, zaman və məkanda işlənərək, dövlət başçıları İskəndər və Daranın adını əvəz etmişlər və əsər boyu belə xüsusiyyətə malik olduqlarından, onları tam üslubi sinonim adlandırmaq səhv olmaz. Dediklərimizin təsdiqi üçün Nizaminin beytlərinə nəzər salaq:

کزین بارگه گرچراغی نشست فروزنده خورشیدی آمد بدست (203,171)

Bu sarayda çıraq sönsə də, parlaq bir günəş əldə olundu.

زماگرشی رفت روزی رسید گلی رفت وگلشن فروزی رسید (203,172)

Bizdən gegə getsə də gündüz gəldi, bir gül getdi, parlaq gülşən gəldi.

نهنگی که اوپیل رایی کند از آهویره عاجزی کی کند (123,117)

Fili həlak edən bir nəhəng, ahu balasına necə acizlik edər?

هژبرژیان کی شودصیدگور سیه مارکی روی تابد زومور (125,118)

Yırtıcı pələng gurun ovu necə olar, qara ilan qarışqadan necə qorxar?

چنان پشه رابجنگ عقاب کم ازقطره دان پیش دریای آب (134,74)

Belə ağcaqanadın qartalla döyüşməsinə, bir dəniz su müqabilindəki damladan az bil.

توسرونونی خصم بیدکهن کجاسرکشیدیدباسروین (140,49)

Sən təzə sərv, düşmən, qoca söyüddür, söyüd, sərvboyuluyla necə bərabər olar?

سرخسته رابرسران نهاد شب تیره رابروزرخشان نهاد (183,114)

Xəstənin başını dizinin üstünə, qara gecəni, parlaq gündüzün üstünə qoydu.

بهم سنگی خودمرابرمسنج که ازازدهابهمن آمد برنج (165,81)

Məni özünə bir gücdə hesab etmə, çünki, Bəhmən əjdəhadan əzab çəkdi.

Göstərilən beytlərdə Nizami tərəfindən «İskəndərnamə»də müxtəlif zaman, məkən və şəraitdə cərəyan etdirilən səhnələr verilmişdir ki, burada İskəndər və Daranın adları xatırlanır. Əlbəttə, burada və bu xarakterli digər beytlərdə, hər dəfə həmin tarixi şəxsiyyətlərin adları nominativ şəkildə çəkilsəydi, əsərin dilində təkrarlara yol verilər, o çox yorucu olar, bədiiliyini itirərdi. Əsərin dilinin axıcılığı, bədiiliyi, oxunaqlığı, leksik əlvanlığı və səlisliyi baxımından nəzəri cəlb edən həmin üslubi sinonim cərgələri belədir:

اسکندر - نهنگ، هژبرژیان، سیه مار، پشه، قطره، سرونو، سروین، روزرخشان، ازدها

دارا - آهویره، گور، مور، عقاب، دریای آب، بید کهن، بید، شب تیره، بهم

Burada nəzəri cəlb edən bir cəhət də var ki, Nizami belə sinonimləri daha obrazlı və daha bariz şəkildə təqdim etmək üçün özünəməxsus maraqlı ritorik xarakterli aforizmlər də işləmişdir. Yuxarıdakı birinci, ikinci, üçüncü beytlərdə işlənən üslubi sinonimlər göstərilən ədəbi priyom vasitəsiylə müəyyənləşirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin dili bu və başqa xarakterli aforizmlərlə çox zəngindir ki, onların vasitəsiylə çox mətləblər öz poetik ifadəsini tapmışlar. Hələlik isə, onu demək lazımdır ki, Nizami dilində başqa məfhumlar, hərəkət, iş və proseslərlə əlaqədar yaranmış məcazlar, o cümlədən üslubi sinonim cərgələri bir daha onu deməyə əsas verir ki, şair əsərlərini yazarkən söz sənətkarlığı ilə bədii sənətkarlığı əlaqələndirmək, bu işdə gedilmiş yolu təkrar etməmək, geniş mənə çalarına malik leksik vahid axtarmaq, öz ifadəsi ilə desək «söz deməkdə dürr deşmək» üçün nə qədər çalışmış, nə qədər böyük əmək sərf etmişdir.

Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, çox maraqlı və poetik ifadələr ilə cilvələnmən feli tərkiblərin leksik və quruluş xüsusiyyətlərinin çözülməsi də Nizami dilinin üslubi sinonimlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından gərəklidir. Belə ki, bu növ tərkiblərdə üslubi sinonimlər iki yolla müəyyənləşir. Yəni

burada, həm tərkiblər küll şəkildə bir işin, hadisənin, hərəkət və prosesin, həm də onların komponentləri olan subyekt, obyekt, zərflik və predikatlar hər hansı nitq hissəsinin sinonimi kimi çıxış edərək, onların cərgələrinin sayını artırır.

Qeyd etməmək mümkün deyildir ki, bu leksik dürlər, yalnız Nizami dühasının tükənməz düha xəzinəsində belə cila tapmışlar. Şairin əsərlərinə, o cümlədən «İskəndərnamə»yə səpələnmiş bu dürlər Nizaminin günəş kimi parlaq fikirlərini hər dəfə bir şəkildə, hər dəfə bir cilada əks etdirir. Bu dürlərin ifadəliliyi çox zaman, o qədər güclü və ecazkar olur ki, Nizaminin özünü belə heyrətə salır. Belə heyranlığın təzahürünə aşağıdakı beyti göstərmək olar:

گل از غنچه خندید در سفته شد سخن بین که در پرده چون گفته شد (337,73)

Gül açıldı, dürr deşildi, gör söz necə örtülü deyildi!!!?

Şairin beytdəki bədii sözünü, onun mənə çalarını oxucuya çatdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl duradakı dil vahidlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Yəni گل از غنچه خندید (qol əz gönçe xəndid) ifadəsini parçalayıb onun tərkib hissələrini bir-birindən ayrı mənalandırmaq şairin leksik və semantik üslubunun pozulmasına gətirib çıxarar. Bu cümlədə گل(qol)-u mübtədə, خندید(xəndid)-i predikativ, əz(gönçe)-ni tamamlıq kimi qəbul etmək mümkün olsa da, cümlə feli tərkib əsasında qurulduğundan onu bütöv şəkildə predikativ hesab etmək lazımdır. Tərkib isə belədir: گل از غنچه خندیدن (əz gönçe xəndidən-e qol)- sözün deyilməsi.

Göründüyü kimi, əvvəla tərkib sabit bədii ifadədir, ikinci, burada ifadə məcazilik əsasında yaranmışdır. Yəni, onun tərcüməsi belədir: Söz deyildi. Sətrin ikinci hissəsi- در سفته شد (dorr söfte şod) da birinci hissəni həm forma, həm məcazilik, həm də mənə cəhətdən təkrarlayır. Yəni hər iki ifadə üslubi sinonim olaraq «söz deyildi» mənasındadır. Sətrin hər iki hissəsinin mənə çalarını Nizami çox məharətlə, müxtəlif şəkildə örtülü dediyini, söz söyləmək imkanlarından necə istifadə etdiyini beytin ikinci sətirində heyranlıqla

vermiş, necə deyirlər, özü öz sehrinə düşmüşdür. Nizamini heyrətləndirən örtülü sözlər göstərilən beytdən əvvəldə verilir (129, 70-73).

Əlbəttə, Nizami Gəncəvinin dilində belə ifadələr çox və rəngarəngdirlər və şairin sözdən istifadə üslubunu konkret şəkildə, onun materialları əsasında nəzərə çatdırmaq üçün «İskəndərnamə» əsərinə müraciət etmək bu işə kifayət qədər aydınlıq gətirə bilər. Bunun üçün əvvəl təbiətin ən ecazkar hadisəsi olan «Günəşin çuxması»-nın Nizami tərəfindən necə cəlvələndirilməsinə nəzər salaq.

İlk baxışda belə görünə bilər ki, Günəş və onun tulu etməsi onsuz da gözəldir, ona bir daha əlvanlıq gətirməyə dəyərmə? Amma, böyük müşahidəçilik və bədii təxəyyüllə yazılmış Nizami beytlərini oxuyarkən yəqin edirsiniz ki, həqiqətən günəşə bir daha gözəl demək cayızmış. Amma, baxar bunu kim deyir, necə deyir. Nizami günəşi elə cəlvələndirir, onun görünməsini elə əlvan boyalarla verir ki, onu özünə heyran edir. Deyilənlərə aşağıdakı beytlər bariz şahiddirlər:

چو گردون سرطشت سیمین گشاد غراب سیاه خایه زین نهاد (238,73)

Fələk, gümüşü təştin qapağını açanda, qara qarğa qızıl yumurta yumurtlayanda...

چوشگرف سودنبر لاجورد سمور سیه زاد رویاه زرد (274,346)

Lazurita kinovar qatılarda, qara samur sarı tülkü balalayanda...

دگر روزکین ترک سلطان شکوه زدریای چین کوه برزدبکوه (421,139)

Səhərisi gün bu sultan cəlalı türk, Çin dənizindən (çıxıb) dağı yəhərləyəndə...

دگر روزکین طاق پیروزه رنگ بر آوردیاقوت رخشان ز سنگ (429,251)

Səhərisi gün bu firuzə rəngli tağ daşdan parlaq yaqut çıxaranda...

چنین تا یکی روزکین چرخ بیر بر آورد گوهر زدریای قیر (431,278)

Beləliklə, nəhayət bu qoca fələk qır(kimi qara) dənizdən gövhər çıxaranda...

که چون بامدادان چراغ سپهر جمال جهان را برافروخت چهر (79,11)

Göyün چراğı, səhər dünyanın camalını işıqlandıranda...

که شاه چین زین برابرش نهاد فلک نعل زنگی بر آتش نهاد (84,13)

Çin şahı, Əbreşi yəhərləyəndə, fələk, zəncinin nalını atəşə atanda...

سحرگه که آمدنیک اختری گل سرخ بر طاق نیلوفری (100,237)

Səhər çağı qızıl gül nilufər rəngli tağa xoş məramla gələndə

که چون صبح راشاه چین بارداد عروس عدن در دینار داد (167,9)

Çin şahı, səhərə məclis quranda, Ədən gəlini dürrü dinara dəyişəndə...

دگر روزکان روی شسته ترنج جوریحانیان سربرون زد زکنج (173,97)

Səhərisi gün, üzünü yumuş o narınc, reyhan satanlar kimi küncdən çıxanda...

چوشبذیز راعل زریست روز در آمدن شاه گیتی فروز (255,88)

Gündüz, Şəbdizə nal vuranda, dünyanı işıqlandıran şah atlananda...

دگر روزکاین ساقی صبح خیز زمی کرد بر خاک یاقوت ریز (416,76)

Səhərisi gün, səhər tezdən duran bu saqi, torpağa (mey-dən) yağut səpəndə...

چو خاتون یغمابخلخال زر زخرگاه خلیخ بر آوردسر (344,60)

Qızıl xalxallı Yəğma xatını, Xəllux çadırdan çıxanda...

سحرگه که طاموس مشرق خرام برون زد سر از طاق پیروزه فام (389,116)

Səhər çağı Məşriqdə gəzən tovus, firuzə rəngli tağdan çıxanda...

دگر روزکاین بور بیجاده رنگ زبھلوی شبذیز بگشادتنگ (398,10)

Səhərisi gün, qırmızı rəngli bu bur at, Şəbdizin qarınaltı-sını açanda...

سپیده چوسر برزد دایاختر سیاهی بخاور فرور دسر (436,345)

Ağartı Qərbdən çıxanda, qaranlıq, Şərqa baş vuranda...

سحرگه که مشکین پرند طراز بدیبا ی عودی بدل گشت باز (481,100)

Səhər çağı naxışlı qara ipək yenidən Udi qumaşına çevriləndə...

چو خورشید روشن بر آرد کلاه بدیدار گردد سپید از سیاه (176,20)

Parlaq günəş papaq qoyanda, qaradan ağ peyda olanda...

Məlum olduğu kimi, «İskəndərnamə»nin Azərbaycan dilində tərcüməsi tanınmış şərqşünas Q.Əliyev tərəfindən yerinə yetirilmiş və 1983-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Yuxarıdakı beytlərin tərcüməsi ilə əlaqədar aşağıdakı qeydləri söyləmək yerinə düşər. Onları xarakter xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri sərbəst sintaktik vahid kimi tərcümə edilir ki, bu da Nizami dilinin sintaktik üslubuna xələl gətirir, xəbər - predikativliyin zamanla əlaqəsi pozulur. Daha dəqiq desək, tərcümədə verilmiş aşağıdakı cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri olub, zaman budaq cümləsidir, baş cümlədə verilən işin zamanını bildirir. Məs.: دگر روزکاین طاق پیروزه رنگ بر آورد یاقوت رخشان زسنگ beyti bütövlükdə özündən sonra gələn əhvalatın vaxtını bildirir ki, o da budur: (429,252) بزیر بر آمد سیاه از دهانی بزیر - Əlani səvari nəriləyəən şir kimi, altında qara əjdəha irəli çıxdı.

Beytdəki الانی (Əlani) sözü də «Aslanlı» kimi tərcümə olunmuşdur. Halbuki, bu söz «Əlanlı» deməkdir. Onun mənşəi qədim Rusiyanın inzibati bölmələrindən biri olan «Əlan» dan qaynaqlanır.

Zaman budaq cümlələrinin tərcümədə sərbəst sintaktik vahid kimi verilməsinə aşağıdakı beytləri də misal göstərmək olar: 91,1310, 141,2236-37, 145,2327-28, 203,3431-32, 306,5372-73, 320,5621-22, 328,5796.

2. Tərcümənin nəşrində gedən xətalardan bir qrupu da ayrı-

ayrı söz və söz birləşmələrinin ya tərcümə edilməməsi və ya səhv tərcüməsi ilə əlaqədardır. Məs.: səh.192, 3221-ci beytdə گردون (gərdun) tərcümə olunmadan farsca olduğu kimi verilmişdir. Halbuki, onun tərcüməsi «göy»dür. Yenə də burada «qarınaltı» mənasına olan تنگ (təng) tərcümə olunmamışdır (306, 5372-73). Aşağıdakı söz və söz birləşmələrinin isə tərcüməsi düzgün və dəqiq deyildir.

a. سر طشت (sər-e təşt)- «taşın qapağı, taşın ağzı» olmalıdır, «taşın başı» gedib (192,3221-22)

b. ديبا (diba)- «ipək, qumaş» olmalıdır, «pərdə» gedib (366, 6520).

c. ياقوت رخشان (yağüt-e rəxşan)- «parlaq yaqut» olmalıdır, «şualı yaqut» gedib (328,5796).

ç. اخايه زرین نهاد (xaye-ye zərrin nəhad)- «qızıl yumurta yumurtladı» olmalıdır, «qızıl yumurta saçdı» gedib (192,3221-22)

d. شنگرف (şengerf)-«kinovar» olmalıdır, «civə» gedib (216, 3642). Yəni «civə» yox, «civə iki sulfid». Kimiyada bu iki maddə biri-digərindən tərkib və funksiyasına görə tamamilə fərqli elementlərdir.

e. کوهه برزدن (kuhe bər zədən) - «yəhərləmək» olmalıdır, «yəhər vurmaq» gedib (323,5687).

ə. مشرق خرام (məşreqxoram)- «Məşreqdə gəzən» olmalıdır, «Məşreqdən gələn» gedib (299,5248).

f. سربرون زدن (sər borun zədən)- «çıxmaq» olmalıdır, «baş vurmaq» gedib (299,5248).

Azərbaycan dilində «baş vurmaq» feli içəriyə, daxilə yönələn hərəkəti bildirir. Belə xətaya aşağıdakı beytdə də yol verilmişdir.

چو خاتون یغما بخلخال زر زخرگاه خلخ بر آورد سر (344,60)

O Yəğma xatını zər xalxalilə

Xəllux xeyməsindən baş vuran zaman (266,4612)

Tərcümədə, bəzən digər fellərin də mənası düzgün verilmir.

Məsələn:

a. ياقوت ريزکردن (yaqut riz kərdən)- «yaqut səpmək»dir, «yaqut saçmaq» gedib (320,5620-21)

Aşağıdakı sözbirləşməsi qeyri-müəyyənlik bildirir, müəyyən halda gedib

روباہ زرد (rubah-e zərd)-«sarı tülkü» olmalıdır, «sarı tülkünü» gedib (216,3642)

در (dorr)- «inci» verilməlidir, «incilər» gedib (141,2236)

3. Tərcümə nəşrində bəzən düzgün işarəsinin yerində qoyulmaması da beyti səhv başa düşməyə gətirib çıxarır. Məs.: دروی شسته ترنج

Ertəsi gün, o üzünü yumuş narəng... Tərcümədə «o» işarə əvəzliyindən sonra vergül qoyulmuş, bununla da təyin mübtə-daya çevrilmişdir (145,2327)

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin beytlərinin belə təhrifi onun fikirlərinin düzgün başa düşülməməsinə, onun dilinin leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinə xələl gətirir və bu işdə çox diqqətli olmağı tələb edir.

Nizaminin düha dəryasından götürülmüş yuxarıda verilən beytlər, deyildiyi kimi, «günəşin çıxması – səhərin açılması»nın təsvirinə həsr olunmuş əlvan poetik ifadə və məcazlarla zəngindir. Burada göstərilən mənənin açılması üçün aşağıdakı söz və söz birləşmələrinin ifadə etdiyi məcazi mənələrə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, aşağıdakı dil vahidlərini Nizami «Günəş» mənasında işlətməmişdir. Başqa sözlə desək, onlar Günəşin üslubi sinonimləridirlər.

1. اخايه زرین (xaye-ye zərrin)- qızıl yumurta

چو گردون سرطشت سیمین گشاد غراب سیاه خایه زرین نهاد (238,73)

2. روباہ زرد .

(rubah-e zərd)- sarı tülkü

چوشنگرف سودند بر لاجورد سمور سیاه زاد روباہ زرد (284,348)

3. ترک سلطان شکوه (tork-e soltanşokuh)- sultan cəlalı türk

زخراگه خلیخ برآوردسر چوخاتون یغما بخلخال زر(344,60)

14. Məşriqdə gəzən tovus. (tavus-e məşreçxoram) طلوس مشرق خرام. سحرگه که طلوس مشرق خرام برون زدسراز طاق پیروزه فام (389,116)

15. qırmızı rəngli at (bur-e bicaderəng)- بوربیجاده رنگ

دگر روزکین بوربیجاده رنگ زیهلوی شبدیزبگشاد تنگ (398,10)

Göstərilənlərdən başqa, yuxarıdakı beytlərdə «gəcə»nin sino-nimləri kimi aşağıdakı söz və söz birləşmələri işlədilmişdir ki, bunlar da «günəşin çıxması-səhərin açılması»nın komponentləridirlər.

1. qara qarğa (ğorab-e siyah)- غراب سیاه

چو گردون سرطشت سیمین گشاد غراب سیاه خیاب زرين نهاد (238,73)

2. qara Samur (səmur-e siyäh)- سمورسیه

چوشنگرف سودندبرلاجورد سمورسیه زادروپاه زرد (274,346)

1. Çin dənizi (dərya-ye çin)- دریای چین

دگرروزکین ترک سلطان شکوه زدریای چین کوهه برزدبکوه (421,139)

4. Şəbdiz, qara at (şəbdiz)- شبدیز

چو شبدیزرائعل زربست روز درآمدیزین شاه گیتی فروز (255,88)

5. qır kimi qara dəniz (dərya-ye qır)- دریای قیر

چنین تایکی روزکین چرخ پیر برآوردگوهرزدریای قیر (431,278)

6. qaranlıq (siyah)- سیاهی

سپیده چو سربرزداز باختر سیاهی بخاورفروبردسر (436,345)

7. naxışlı qara ipək (meşginpərənd tərəz)- مشگین پرنده طراز

سحرگه که مشگین پرنده طراز بدیای عودی بدل گشت باز (481,100)

دگرروزکین ترک سلطان شکوه زدریای چین کوهه برزدبکوه (421,139)

4. parlaq yaqut (yağut-e rəxşan)- یاقوت رخشان

دگرروزکین طاق پیروزه رنگ برآوردیاقوت رخشان زسنگ (429,251)

5. gövhər (qouhər)- گوهر

چنین تایکی روزکین چرخ پیر برآوردگوهرزدریای قیر (431,278)

6. göyün çırağı (çerağ-e sepehr)- چراغ سپهر

که چون بامدادان چراغ سپهر جمال جهان را برافروخت چهر (79,11)

7. Çin şahı (şah-e çin)- شاه چین

که شاه چین زین برابرش نهاد فلک نعل زنگی برآتش نهاد (84,13)

8. qızıl gül (qol-e sorx)- گل سرخ

سحرگه که آمدینیک اختری گل سرخ برطاق نیلوفری (100,238)

9. dinar (dinar)- دینار

که چون صبح راشاه چین بار داد عروس عدن دریدینار داد (167,9)

10. üzünü yumuş narəng (ruyşostetoronc)- روزکان روی شسته ترنج

دگرروزکان روی شسته ترنج جوریحانیان سربرون زدزکنج (173,97)

11. dünyanı işıqlandıran şah (şah-e gitiforuz)- شاه گیتی فروز

چو شبدیز رائعل زربست روز درآمدیزین شاه گیتی فروز (255,88)

12. səhər tezdən duran saqi (saqi-ye sobhxiz)- ساقی صبح خیز

دگرروزکاین ساقی صبح خیز زمی کردبرخاک یاقوت ریز (416,76)

13. qızıl xatun (xatun-e yağma be-xəlxal-e zər)- خانون یغما بخلخال زر. xalxalı (bazubəndli) Yəğma xatını.

8. سیاہ (siyah)- qara

پدیدار گرددسیپدازسیاہ (176,20) چو خورشیدروشن برآردکلاه

Göstərilən beytlərdə nəzər-diqqəti cəlb edən söz və sözbirləşmələrindən bir qrupu da «səhər» mənasına işlənmişdir və onun üslubi sinonimləridirlər. Məsələn:

1. طشت سیمین (təşt-e simin)- gümüş təşt

چو گردون سرطشت سیمین گشاد غراب سیاہ خایه زرین نهاد (238,73)

2. سپیده (sepide)- ağ

سیپده چوسربرزدازیاختر سیاہی بخاورفروبردسر (436,345)

3. دیبای عودی (diba-ye udi)-ağ ipək

سحرگه که مشکین برندطراز بدیبای عودی بدل گشت باز (481,100)

4. سپید (sepid)- ağ

چو خورشید روشن برآرد کلاه پدیدار گرددسیپدازسیاہ (176,20)

Aşağıdakı beytlərdə isə «asiman - göy»ün sinonimi olan məcazlarla qarşılaşırıq:

1. عروس عدن (ərus-e ədən)- Ədən gəlini

که چون صبح راشاه چین بارداد عروس عدن دریدینار داد (167,9)

2. دریای آب (dərya-ye ab)- su dənizi

چو روز دگر چشمه آفتاب برانگیخت آتش زدربای آب (106,1)

3. Xəllux çadırı (xərqah-e xəllux)- خرقاه خلیج

چوخاتون یغماپخلخال زر زخرگاه خلیج برآوردسر (344,60)

4. آب (ab)- su

سحرگه که زورق کش آفتاب ز ساحل برافکند زورق برآب (363,127)

5. firuzə rəngli tağ (tağ-e firuzəfam)- طاق پیروزه فام

سحرگه که طاوس مشرق خرام برون زدسر ازطاق پیروزه فام (389,116)

6. yaşıl mil (səbzmil)- سبزمیل

چو خورشیدبرزدسرازسبزمیل فروشت گردون قبارازنیل (426,200)

Beytlərdə məcazi mənada işlənmiş sözlərdən biri də «dürr»-dür ki, «ulduz»a sinonimdir.

که چون صبح راشاه چین بار داد عروس عدن دریدینار داد (167,9)

Məcəzi mənalı bu dil vahidləri, başqa sözlə, beytlərdə subyekt və obyekt funksiyası daşıyan cümlə üzvləri, yalnız müvafiq predikatlar – məcazi mənalı xəbərlərlə birlikdə beytdəki mənanın – «günəşin çıxması – səhərin açılması»nın başa düşülməsinə kömək edirlər. Belə ki, yuxarıdakı beytlərdə «günəşin çıxması - səhərin açılması»nın sıranı pozmadan belə vermək olar:

(ğorab-e siyah xaye-ye zərrin nəhad)- غراب سیاہ خایه زرین نهاد

qara qarğa qızıl yumurta yumurtladı.

(səmur-e siyoh rubah-e zərd zad)-Qara samur sarı tülkü balaladı.

Qara samur sarı tülkü balaladı.

(tork-e soltanşokuh ze dərya-ye çin kuhe be-kuh zad)- ترک سلطان شکوه زدربای چین کوهه بکوه زد

Sultan cəlalı türk Çin dənizindən(çıxıb) dağı yəhərlədi.

(tağ-e firuzə rəng ze- səng tağ-e firuzə rəng ze- səng)

Firuzə rəngli tağ daşdan parlaq yaqut çıxartdı.

(çərx-e pir ze-dərya-ye qir qouhər bər avərd)- چرخ پیروزدربای قیرگوهبرآورد

Qoca çərx qır (kimi qara) dənizdən gövhər çıxartdı.

(çerağ-e sepehr çəhr-e cəmal-e cəhan ra bər əfruxt)- چراغ سپهرچهرجمال جهان رابرافروخت

Göyün çırağı dünyanın üzünü işıqlandırdı.

(şah-e çin zin bər əbreş nəhad)- Çin şahı

atı(Əbreşi) yəhərlədi.

(qol-e sorx bər tağ-e nilufəri aməd)- گل سرخ برطاق نیلوفری آمد

Qızıl gül nilufər rəngli tağda açdı.

(ərus-e ədən dorr be-dinar dad)- Ədən gəlini dürrü dinara dəyişdi.

(ruyşoste toronc əz konc sər borun zəd)- üzünü yumuş narəng küncdən çıxdı.

(şah- e gitiforuz be-zin dər aməd)- Dünyanı işıqlandıran şah ata mindi

(saqi-ye səhərxiz bər xak ze-mey yaqut riz kərd)-Səhər tezdən duran saqi yerə meydən yaqut səpdi.

(xatun-e yağma be-xəlxal-e zər ze-xərqah-e xəllux sər bər avərd)- Yağma xatını, Xəllux çadırından çıxdı.

(tavus-e məşreqxoram əz tağ-e piruzefam sər borun zəd)- Məşriqdə gözən tovus firuzə rəngli tağdan çıxdı.

(bur-e bicaderəng ze-pəhlu-ye şəbdiz təng bər qoşad)- Qırmızı rəngli at Şəbdiz(atın) belindən qarınaltını açdı.

(sepide əz baxtər sər bər zəd)- Səhər Qərbdən açıldı.

(siyahi be-xavər sər foru bord)- Qaranlıq Şərqdə batdı

(meşginpərənd-e tərəz be-diba-ye udi bədəl gəşt)- Naxışlı qara ipək ağ qumaşa çevrildi.

(sepide əz-siyah pədidar gəşt)- Ağ qaradan göründü

(çeşmə-ye aftab əz dərya-ye ab atəş bər əngixt)- Günəş çeşməsi su dənizindən atəş saçdı.

(zourəğkeş-e aftab əz-sahel bər- ab zourəğ bər əfkənd)- Günəşin qayıqçəkəni sahildən suya qayıq saldı.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı cümlələr sintaktik xüsusiyyətlərinə görə başqalarından fərqlənirlər. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində icra olunan işin zamanını bildirən bu budaq cümlələrdə subyekt, obyekt, predikat və başqa üzvlərin rolu və vəzifəsi tam əks olunmuş, bütün qrammatik qaydalara əməl olunmuşdur. Amma, buradakı cümlə üzvlərini biri-digərindən ayıraraq leksik vahidə çevirmək istəyəndə məlum olur ki, bu mümkün deyil. Çünki onlar arasında möhkəm daxili əlaqə və semantik bağlılıq vardır və ayrıca götürüldükdə bu birlik öz mənasını itirir, şairin yaratdığı belə inci silsilələri dağılıraq boş və yersiz işlənen söz yığımına çevrilirlər. Amma, subyekt, obyekt və bəzən də digər cümlə üzvləriylə birlikdə bir dil vahidi kimi formalaşır, məna ifadə edirlər. Başqa sözlə desək, məhz «günəşin çıxması – səhərin açılması»yla əlaqədar olan bu bədii tabloları şair feli tərkiblər şəklində işlətməmişdir ki, onlar da, aşağıdakı şəkildə formalaşırlar.

(sər-e taşt-e simin qoşadən-e gərdun)- Göyün gümüş taştın ağzını açması.

(xaye-ye zərrin nəhadən-e gərab-e siyəh)- Qara qarğanın qızıl yumurta yumurtlaması.

(rubah-e zərd zadən-e səmur-e siyəh)- Qara samurun Sarı tülkü balalaması.

(ze-dərya-ye çin kuhe be-kuh bər zadən-e tork-e soltanşokuh)- Sultan cəlalı türkün Çin dənizindən(çıxıb) dağı yəhərləməsi.

(ze-səng yağut-e rəxşan bər avərdən-e tağ-e piruzerəng)-Firuzə rəngli göyün daşdan parlaq yaqut çıxarması

(ze-dərya-ye qir qouhər bər avərdən-e çərx-e pir)- Qoca çərxin qır(kimi qara) dənizdən gövhər çıxarması.

(çəhr-e cəmal-e cəhan bər əfruxtən-e çerağ-e sepehr)- Göyün çırağının dünyanın üzünü işıqlandırması.

Çin şahının əbrəşi (Zin bər əbreş nəhadən-e şah-e çin)-
Çin şahının əbrəşi (atı) yəhərləməsi.

Qızıl güllün nilufər rəngli tağda açması. (bər tağ-e nilufəri amədən-e qol-e sorx)-

Ədən (dorr be-dinar dadən ərus-e ədən)- Ədən gəlininin incini dinara dəyişməsi.

Üzünü yumuş narəngin reyhan satanlar kimi küncdən çıxması. (ze-konc çu reyhaniyan sər borun zədən-e ruyşostetoronc)-

Dünyanı işıqlandıran şahın ata minməsi. (be-zin dər amədən-e şah-e gitiforuz)-

Səhər tezdən duran saqinin yerə meydən yaqut səpməsi. (əz mey bər xak yaqut riz kərdən-e saqi-ye sobhxiz)-

Qızıl xalxallı Yəğma gəlininin Xəllux çadırından çıxması. (əz-xərqah-e xəllux sər bər avərdən-e xatun-e yəğma be-xəlxal-e zər)-

Məşriqdə gözən tovusun firuzə rəngli tağdan çıxması. (əz- tağ-e piruzefam sər borun zədən-e tavus-e məşreğxoram)-

Qırmızı burun (atın) Şəbdizin qarınaltısını açması (ze- pəhlu-ye şəbdiz təng qoşadən-e bur-e bicaderəng)-

Səhərin Qərbdən açılması. (əz baxtər sər borun zədən-e sepide)-

Gecənin Şərqdə yox olması (be-xavər sər foru bordən seyahi)-

Məşgin pəndəni qumaşla əvəz olunması. (be-diba-ye udi bədəl gəştən-e məşginpərənd-e tərəz)-

Gecədə səhərin görünməsi (ze-siyah pədid gəştən-e sepid)-

Abın atəşə bərabərliyi (əz dərya-ye ab atəş bər

əngixtən-e çeşmə-ye aftab)- Günəşin dənizdən nur saçması. (əz- sahel bər-ab zourəğ bər əfkəndən-e zourəkkəş-e aftab)-

Günəşin qayıq çəkəninə sahilədən suya qayıq salması. Yuxarıdakı fel tərkiblərinin quruluşu da maraqlıdır. Onlara diqqət yetirək:

1. Obyekt (گردون) + predikat (گشادن) + subyekt (سرطشت سیمین)
2. Obyekt (غراب سیاه) + predikat (نهادن) + subyekt (نخایه زرین)
3. Obyekt (سمور سیه) + predikat (زادن) + subyekt (روپاه زرد)
4. Məkan zərfliyi (از دریای چین) + obyekt (کوهه) + məkan zərfliyi (ترک سلطان شکوه) + predikat (برزدن) + subyekt (بکوهه)
5. Obyekt (بر آوردن) + predikat (یاقوت رخشان) + obyekt (زنگ) + subyekt (طاق پیروزه رنگ)
6. Məkan zərfliyi (گوهر) + predikat (ز دریای قیر) + obyekt (چرخ پیر) + subyekt (بر آوردن)
7. Obyekt (چراغ سپهر) + predikat (برافروختن) + subyekt (چهر جمال جهان)
8. Obyekt (نهادن) + predikat (برابرش) + yer zərfliyi (زین) + subyekt (شاه چین)
9. Obyekt (نهادن) + predikat (بر آتش) + yer zərfliyi (نعل زنگی) + subyekt (فلک)
10. Yer zərfliyi (برطاق نیلوفری) + tərzi- hərəkat zərfliyi (گل سرخ) + predikat (آمدن) + subyekt (بنیک اختر)
11. Obyekt (شاه چین) + predikat (بار دادن) + subyekt (صبح را)
12. Obyekt (دادن) + predikat (بدینار) + obyekt (در) + subyekt (عروس عدن)
13. Yer zərfliyi (چو ریحانیان) + tərzi-hərəkat zərfliyi (ز کنج) + predikat (روی شسته ترنج) + subyekt (سربرون زدن)
14. Obyekt (بستن) + predikat (نعل زر) + obyekt (شبدیز را) + subyekt (روز)

15. Obyekt (بزين) + predikat (در آمدن) + subyekt (شاه گیتی فروز)
16. Obyekt (ياقوت) + yer zərfliyi (بر خاک) + obyekt (از می) + predikat (ریز کردن) + subyekt (ساقی صبح خیز)
17. Yer zərfliyi (از خرگاه خلج) + predikat (سر بر آوردن) + subyekt (خاتون بینما بخلخال زر)
18. Yer zərfliyi (از طاق فیروزه فام) + predikat (سربرون زدن) + subyekt (طاوس مشرقخرام)
19. Obyekt (گشادن) + predikat (تنگ) + obyekt (از پهلوی شبدیز) + subyekt (بور بیجاده رنگ)
20. Yer zərfliyi (از باختر) + predikat (سربرون آوردن) + subyekt (سپیده)
21. Yer zərfliyi (بخاور) + predikat (سرفرو بردن) + subyekt (سیاهی)
22. Obyekt (بدیای عودی) + predikat (بدل گشتن) + subyekt (مشگین پرند طراز)
23. Obyekt (از سیاه) + predikat (پدید گشتن) + subyekt (سپید)
24. Yer zərfliyi (از دریای آب) + obyekt (آتش) + predikat (چشمه آفتاب) + subyekt (بر انگیختن)
25. Yer zərfliyi (از ساحل) + yer zərfliyi (بر آب) + obyekt (آفتاب) + predikat (برافکندن) + subyekt (زورق)

Yuxarıdakı feli tərkiblərin struktur xüsusiyyətlərindən biri, yəni onların sonuncu tərkib hissəsinin subyekt olması, onu göstərir ki, burada nəzərdə tutulan iş prosesinin icraçısı dəyişməz olaraq üçüncü şəxsdir, həmin işlər şəxslər üzrə dəyişilmir. Məhz, bu xüsusiyyət onların tərkib şəklində işlənən fellərdən fərqləndirir. Belə ki, tərkibi məsdərlər hər üç şəxsin tək və cəmində təsərif olunmaqla bərabər, həm də felin digər kateqoriyalarına əsasən qrammatik formalarda çıxış edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami dilində digər feli tərkiblərə də təsadüf olunur ki, onlar istər quruluş və istərsə də məna xüsusiyyətlərinə görə çox nadir orjinallığa malikdirlər və Nizami tərəfindən yaranmış bu sabit dil vahidlərinin hər bir üzvünü digərləri

ilə əvəz etmək, yerini dəyişməklə onun quruluşunu pozmaq yol-verilməzdir. Əks təqdirdə, Nizami qələminin bədii tabloları öz ifadəliliyini itirər, şairə məxsus sənətkarlığa kölgə düşər. Onların digər bir qrupuna yəni, günəşin çıxması və səhərin açılmasına üslubi sinonim olan başqa feli tərkiblərə də nəzər salmaq yerinə düşər.

1. öz dəm-e qorq zəban bər zədən-e sobh)

چو صبح از دم گرگ برزد زبان بگفتن درآمدسگ پاسبان (79,3)

Səhər qurdun ağzından qurtaranda, gözətçinin iti səslənəndə.

2. əz-rox ruz borğe qoşadən-e sobh)

3. bər həbəş dağ-e cezit nəhadən-e xotən)

چو صبح از رخ روزبرقع گشاد ختن بر حبش داغ جزیت نهاد (224,137)

Səhər günün üzündən rubəndi açanda Xotən (səhər), həbəşə (gecəyə) bac damğası (günəş) vuranda. Beytin birinci sətiri səhərin açılması, ikinci sətiri günəşin çıxmasının bədii ifadəsidir.

4. yaqut-e nasofte softən-e çərx)

5. ba tac-e yaqut coft gəştən-e cəhan)

چو یاقوت ناسفته را چرخ سفت جهان گشت باتاج یاقوت جفت (370,240)

Fələk bütöv yaqut (günəş) yonanda, dünya yaqut tac (günəş)lə qoşalaşanda...

«İskəndərnamə»də «gecənin düşməsi, ayın çıxması» ilə də maraqlı feli tərkiblər müşahidə olunur ki, onlar da məna və struktur xüsusiyyətlərinə görə yuxarıdakı ifadələri xatırladırlar. Onların bəzilərinə nəzər salaq:

1. əz cəhan mehrebani boridən-e mehr)

2. mandən-e şəb)

3. napədid şodən-e yaqut)

چومهر از جهان مهربانی برید شبه ماندویاقوت شدناپدید (187,180)

Günəş, dünyayla mehribanlığı kəsəndə, şəvə (gecə) qalıb, yaqut (günəş) görünməz olanda

4. əqd-e xorşid dər həm şəkəstən-e şəb)

5. بدست شفق در آمدن عقیق. (be-dəst-e şəfəq dər amədən-e əqiq)

چو شب عقد خورشید در هم شکست عقیقی در آمد شفق را بدست (221,94)

Gecə günəşin düzümünü qırıb dağıdanda, şəfəq, əqiq əldə etdəndə...

6. در حصاراوقاتدن عروس جهان. (dər hisar uftadən-e ərus-e cəhan)

7. زکاراوقاتدن ترک حصاری. (ze-kar uftadən-e tork-e hesari)

چو ترک حصاری زکاراوقاتدن عروس جهان در حصاراوقاتدن (343,56)

Günəş işdən yorulanda, dünya gəlini (günəş) hasara düşəndə...

8. برسرجتر گرفتن سلطان شب. (bər sər çətr gereftən-e sultan-e şəb)

9. رنگ عنبر گرفتن سواد جهان. (rəng-e əndər gereftən-e səvad-e cəhan)

چو سلطان شب چتر برسرجتر گرفت سواد جهان رنگ عنبر گرفت (370,233)

Gecənin sultanı(ay), çətirlənəndə, dünyanın qaranlığı ənbər rəngi alalanda.

10. درسرحلی پرنداوردن شب. (dər sər kohəli pərənd avərdən-e şəb)

11. بمشگین کمند در آمدن سرمه. (be-meşkin kəmənd dər amədən-e sər-e məh)

چو شب درسراورد کحلی پرنده سرمه در آمد بمشگین کمند (425,198)

Gecə başına qara ipək örtəndə, mişkin hürüklü ay görünəndə...

11. برسرش مشگسای شدن فلک. (bər sərəş moşgsay şodən-e fələk)

فلک تانشد برسرش مشگسای نیامد ز آوردگه باز جای (428,240)

Fələk başını müşklə rəngləməyincə, döyüş meydanından yerinə getmədi.

12. دربرقع کوه رفتن آفتاب. (dər bərqe-e kuh rəftən-e aftar)

13. بخواب در آمدن سرروز روشن. (be-xab dər amədən-e sər-e ruz-e rouşən)

چو دربرقع کوه رفت آفتاب سرروز روشن در آمد بخواب (428,241)

Günəş dağın dalına gedəndə, gündüz yuxuya dalanda...

14. بروزبانگ برزدن شب تیره. (be-ruz bang bər zədən-e şəb-e tire)

15. سرافکنده شدن مهرگیتی فروز. (sərəfkənde şodən-e mehr-e giti foruz)

شب تیره چون بانگ برزد بروز سرافکنده شد مهرگیتی فروز (433,304)

Qara gecə gündüzlə vidalaşanda, dünyanı işıqlandıran günəş qürüb edəndə...

16. بگنج قفل پیروزه برزدن شب. (be-gənc qofl-e pıruze bər zədən-e şəb)

17. مشکسنج شدن ترازوی کافور. (moşksənc şodən-e tərəzu-ye kafur)

چو شب قفل پیروزه برزد بگنج ترازوی کافور شد مشکسنج (442,432)

Gecə xəzinəyə fıruza qıfıl vuranda, kafur tərəzisi müşk ölçən oanda...

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən beytlərin əksəriyyətində eyni müxtəlif strukturlu fəli tərkiblər qoşa işlənərək eyni mənanın ifadəsinə xidmət edirlər. Bu isə bir daha onu deməyə əsas verir ki, Nizami bu dil vahidlərini biri-digərinə sinonim kimi işlətmişdir.

«İskəndərnamə»də işlənmiş fəli tərkiblərin istər mənə və istərsə quruluşca rəngarənglikləri göstərilən proseslərlə məhdudlaşmış, burada daha başqa sahələri də əhatə edirlər. Bunlara nəzər salaq:

1. əz sorx qol pədid amədən-e səndərus)- qorxma prosesi

زفریاد شیپور و آواز کوس پدید آمد از سرخ گل سندروس (426,203)

Şeypurun fəryadı, litavrın səşindən qızıl güldən səndərək (qətran) yarandı.

2. be-ca-ye bənəfşe rostən-e qol-e sorx)-yasın şənliyə çevrilməsi.

شېستان دارازماتم بېشت بجای بنفشه گل سرخ رست (216,22)

Daranın hərəmxanasını matəmdən çıxardı, bənövşə yerinə qızıl gül bitdi.

3. زتن بیرون رفتن جوهرجان (ze-tən birun rəftən-e couhər-e can)- ruhun bədənədən çıxması.

چو بیرون رود جوهرجان ز تن گریزی زهمخواه خوشستن (188,188)

Bədənədən can cövvhəri çıxanda, öz həmsərindən qaçarsan.

4. گل آنگه عماری در آرد بیاغ که خورشید را گرم گردد دماغ (327,33)

Beytdə iki feli tərkiib işlənmişdir: بیاغ عماری در آوردن گل (be-bağ əmari dər avərlən-e qol)- gülün bağıda açması və گرم گشتن دماغ (gərm gəştən-e dəmağ-e xorşid)- günəşin hərərətinin artması. Yəni:

Günəşin hərərəti artanda, gül bağa keçəvə gətirər.

5. از خواب در آمدن سر نرگس (əz-xab dər amədən-e sər nərges)- nərgisin açılması.

سر نرگس آنگه در آید ز خواب که ریزد بر و ابرارنده آب (327,32)

Nərgis, o zaman yuxudan ayılar ki, dolan bulud onun üstünə su səpsin.

6. برهم آمده شدن عقد سپه (bər-e həm amude şodən-e əqd-e sepəh)- qoşunun düzülməsi.

چو عقد سپه برهم آمده شد دل خان خانان بر آسوده شد (345,79)

Qoşun sırası düzüləndə, xanlar xanının ürəyi rahatlandı.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Nizami dilində, o cümlədən «İs-kəndərnamə»də məcazi mənada işlənən feli tərkiiblərlə yanaşı, tərkiibi fellər də mövcuddur ki, onlar nominativ mənada işlənən tərkiibi fellərlə sinonim sırasına daxil olur, bir hərəkət, iş və halın əlvan ifadə formalarına çevrilirlər. Şairin dilinin üslubi sinonimlərinin bir qru-

punu təşkil edən belə tərkiibi fellər həm də sabit söz birləşmələri kimi formaca dəyişməz dil vahidləridir. Onların bir qrupuna diqqət edək.

1. زمین رازلب یاقوت پوش کردن. (zəmin-ra ze-ləb yaqutpuş kərdən)- dodağından yeri yaqutla örtmək-danışmaq, demək

چونوشابه آن آفرین کرد گوش زمین رازلب کرد یاقوت پوش (269,280)

Nüşabə, o tərifi eşidəcək, dodağından yeri yaqutla örtüdü. Yəni danışaraq yaqut kimi qiymətli və parlaq sözlər dedi.

Bu tərkiibi felə üslubi sinonim kimi aşağıdakıları da misal gətirmək olar:

سخن بر آراستن (soxən bər arastən) (43,47)

ز حکمت بر آرایم آنگه سخن کم تازه تاریخهای کهن (43,47)

Onda hikmətli sözlər deyər, köhnə tarixləri təzələyərəm.

زیاقوت سربسته بند گشادن (ze-yaqut-e sərbəste bənd qoşadən)

بپاسخ نمودن زن هوشمند زیاقوت سربسته بگشاد بند (258,135)

Ağıllı qadın cavab vermək üçün başı bağı yaqutun bəndini açdı.

موج سخن ریزد (mouc-e soxən riz-riz kərdən)

بر آنم من ای همت صبح خیز که موج سخن را کنم ریزد (282,3)

Ey səhər duranların dayağı, istəyirəm ki, söz dalğasını qırçınlayım.

زکان سخن گوهر برون ریختن (ze-kan-e soxən qouhər borun rixtən)

نگهبان آن تخت زرین ستون زکان سخن ریخت گوهر برون (305,73)

O qızıl sütunlu taxtın gözətçisi söz mədəninədən gövhər çıxartdı.

عبارسخن رانمودن (əyar-e soxən-ra nomudən)

نژاده ملک نایب شهریار سخن را چنین مینماید عیار (317,16)

Şah nəşilli şəhriyarın naibi, sözün əyarını belə göstərir.

گوش سخن را بجوهر نمودن (quş-e soxən-ra be-couhər amudən)

گزارنده صرفا جوهر فروش سخن را بجوهر برآمودگوش (411,6)

Cövhər satan sərraf çözləyən, sözün qulağını inci ilə dol-
durdu (ki,)

زپردہ خیال نمودن (ze-pərde xəyal nomudən)

گزارنده حرف این حسب حال زپردہ چنین مینمایدخیال (340,7)

Bu əhvalatı çözləyən, gizlin işləri belə aşkarlayır (ki,)

نقد سخن درعیار آوردن (nəqd-e soxən dər əyar avərdən)

چونقدسخن درعیار آورد همه مغز حکمت بکار آورد (346,93)

Sözün sikkəsinə əyar vuranda, hikmətin bütün aqlını işə salır.
بزرگان قوزارەش آوردن (bər zəban qozarəş avərdən)

گزارنده شرح آن مرزبان گزارش چنین آوردبزرگان (404,7)

O hökmdarın şərhini çözləyən, belə deyir (ki,)

ze-gənc-e soxən hesn-e ruin (ze-gənc-e soxən hesn-e ruin
qoşadən)

چو شه پای برتخت زرین نهاد زگنج سخن حصن روئین گشاد (227,22)

Şah qızıl taxta çıxacaq söz xəzinəsinin tunc qalasını açdı.

(tərkeş (tərkeş gışadan, (selah-e soxən bəstən) silah سخن بستن
qoşadən), (ze-cəbe-ye kəman tir-e areş (ze-cəbe-ye kəman tir-e areş
qoşadən). Son üç tərkibi fellər bir beytdə, eyni mənada işlənmişlər.

زجعبه کمان تیرآرش گشاد (197,84) سلاح سخن بست وترکش گشاد

Söz silahını bağladı, ox qabını açdı, kaman qabından Areş
oxunu atdı.

2.Əsərdə «شعر گفتن»-şer demək, söz qoşmaqla əlaqədar da
maraqlı üslubi sinonimlər nəzəri cəlb edir. Onlara aşağıdakı
tərkibi felləri misal göstərmək olar:

دردرشته گوهر کشیدن (dər reşte qouhər kəşidən)

نظامی که دردرشته گوهر کشید قلم دیدهارا قلم برکشید (39,122)

Səpa gövhər düzən Nizami, qələmə alınmışların üstündən
qələm çəkdi.

گوهر کندن (qouhər kəndən)

تو گوهر کن از کان اسکندری سکندر خود آیدبگوهر خری (42,29)

Sən İskəndər mədəmindən gövhər qaz (çıxar), İskəndər özü
gövhər almağa gəlir.

گهر سفتن (qouhər softən)

نشاط از تو دارد گهر سفتن سزاوارتست آفرین گفتن (52,16)

Gövhər deşməyimin ilhamı səndəndir, afərin deməyimin
yalnız sənə layiqdir.

بجوهر کشی خاطر آراستن (be-couhər kəşi xater arastən)

من از خواب آسوده برخوامستم بجوهر کشی خاطر آراستم (79,5)

Mən, yuxudan arxayın durdum, cövhər düzmək üçün zeh-
nimi bəzədim

با دل خاره سنگ ستیزیدن (ba dəl-e xarə səng setizidən)

بخوناب لعلی که آردبچنگ ستیزه کندبادل خاره سنگ (79,7)

Al qırmızı ləl əldə edən sal qaya yarar.

ommid-e can kəndən (ommid-e can kəndən)

طلبکار گوهر که کانی کند بیندار امیدجانی کند (79,6)

Gövhər istəyən, mədən qazanda, hesab et ki, canının
ümidini qazır.

3. Nizami dilində «itaət etmək», «təzim etmək» mənalı tərkibi fellər də çox maraqlıdır. Bu qəbil tərkibi fellərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

از پشت گوز کمانی برآراستن (əz pošt-e quz kəmani bər arastən)

کمانی برآراست از پشت گوز بی واستخوان گشته هم رنگ توز (197,83)

Bükülmüş belindən kaman dəzəltdi, ayağı, sümüyü tuza döndü.

رخ خوبش برخاک راه مالیدن (rox-e xiş bər xak-e rah malidən)

بلیناس برشکر تسلیم شاه رخ خوبش مالید برخاک راه (214,114)

Bolinas şaha şükürlə təslim oldu, üzünü yolun torpağına sürtdü.

بنوک مزه خاک درگاه رارفتن (be-nuk-e moje xak-e dərqaḥ-ra roftən)

بنوک مزه خاک درگاه رفت پس از رفتن خاک باشاه گفت (369,222)

Kipriklərinin ucu ilə sarayın yerini süpürdü, yeri süpürəndən sonra şaha dedi.

بلب خاک را عنبرآلود کردن (be-ləb xak-ra ənbəralud kərdən)

بلب خاک را عنبرآلود کرد زمین رایچه ره زراندود کرد (379,74)

Dodaqlarıyla yeri ənbərlə doldurdu, torpağı üzü ilə qızıl suyuna çəkdi.

Beytdə «təzim etmək» mənasına aşağıdakı tərkibi fel də sinonim kimi işlənmişdir.

زمین رایچه ره زراندود کردن (zəmin-ra be-çehre zərəndud kərdən)

Ümumi şəkildə, onu demək lazımdır ki, Nizami dilində, o cümlədən «İskəndərnamə»də işlənən nominativ fellərin əksəriyyətinin üslubi sinonimləri vardır, onların bəzilərinin cərgəsi olduqca zəngindir, bəzilərininki isə bir, iki sözdən ibarətdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «İskəndərnamə»nin leksi-

kası və onun leksik xüsusiyyətləri ətrafında yazılan bütün elmi məqalələr və həmçinin elm aləminə təqdim olunan bu «Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» əsərinin leksik üslubu» monoqrafiyasının faktik materialları müəllif tərəfindən hazırlanmış «Nizami Gəncəvinin «Şərəfnamə» əsərinin lüğəti»ndə (34a, 34b) geniş əhatə olunmuş, burada, yalnız onlardan yeri gəldikcə, məqsədəuyğun şəkildə nümunə verilmişdir.

NƏTİCƏ

Nizami Gəncəvi məsnəviləri yazılıb bəşəriyyətin mütaliə obyektinə çevrildiyi gündən birmənalı yüksək qiymətə malik olmuş, özünün bədii xüsusiyyətlərinin orijinallığı, təkrarsızlığı, bədii ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, sözdən özünə məxsus istifadə üslubu və digər yüksək bədii dil məziyyətlərinə görə farsdilli şeir sənətinin şah əsərləri məqamını indiyə qədər əldən verməmişlər. Nizami irsini müxtəlif baxımdan oxuyub araşdıran sayısız tədqiqatçılar, əsərlərinə nəzirə yazan çox qüdrətli söz sahibləri şairin şeir çələnginin əlçatmazlığı ilə qarşılaşmış olsalar da məyus olmamış, onu müxtəlif epitet və simvollarla bir daha əbədləşdirməklə yanaşı, özlərini bu böyük söz sahibinin müəqibləri kimi tarixə salmışlar.

Nizami irsinin əlçatmazlığını hər şeydən əvvəl onun bədii dilində axtarmaq lazım gəlir. Belə ki, Nizami əsərləri, o cümlədən "İskəndərnamə" təşbih, istiarə metafora, metonimiya, oppozisiya, simvol, epitet, atalar sözləri, zərb-məsəl, nəsihət, tövsiyə, müdrük deyimlər kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə zəngindir ki, məhz bunlar, şairin söz demə, həmçinin leksik üslubunu yüksək səviyyədə formalaşdıran amillərdir. Başqa sözlə desək, bu amillər şairin dilinin leksik üslubunun, onun sözünün özünəməxsusluğunun, mənacə əlvanlığının, yığcamlığının, təkrarolunmazlığının, orijinallığının, əlçatmazlığının, zəngin və fərqli quruluş modellərinin göstəricisi olmaqla bərabər, onu digər farsdilli söz sahiblərindən ayırır.

Nizami Gəncəvini, Əbülqasim Firovsidən fərqləndirən bu üslubi cəhətlərini şairin çox böyük tədqiqatçısı Vəhid Dəstgərdi xarakterizə edərək göstərmişdir ki, Nizami əsərlərini, xüsusi ilə "İskəndərnamə"ni yazarkən qarşısına məqsəd qoymuşdur ki, buradakı əhvalatlarla özündən əvvəl qələmə alan Firdovsini təkrarlamasın. Amma buna az da olsa yol vermişdir. Daranın ölüm səhnəsini vermək qaçılmazdır. Çünki, bu tarixi bir faktdır. Amma, baxar Firdovsi bu səhnəni necə qələmə almış, Nizami necə? Bu suala Dəstgərdinin cavabı belədir: Nizaminin şairlik məqamı hara, Firdovsininki hara. Gözəl zövq və özəl fikrə əsaslanan bu tarixi

yas səhnəsini Nizaminin söz inciləri ilə oxuyan hər bir çəxsin gözündən yaş gilələnir. Daranın ölüm səhnəsini bu qədər təsirli edən cəhətini dünya alimləri nəzərdən qaçırmamış, onun səbəbini Nizaminin lirikanın sarayını öz məsnəviləri ilə göylərə qaldırmağında görmüşlər. Bu dəniz və mədəndən inci və gövhər yığmamış bir lirik yoxdur().

Nizaminin yaradıcılığını dəniz və mədənlə müqayisə edən haqlıdır. Belə ki, yuxarıdakı səhifələrdə Nizaminin özünə seçiyi təşbih obrazlarından birinin "dəniz" olduğuna aid beytin şahidi olmuşduq. Bizcə, şairin yaradıcılığının leytmotivi olan həmin beytə bir daha müraciət yerinə düşər.

جو مارا سخن نام دریا نهاد در ما چودریا بیاید گشاد (355,11)

Həqiqətən də, Nizami ömrü boyu, sözün ona verdiyi bu adı doğrultmuş, həmişə dəniz kimi dalğalanan təfəkkürünün nadir incilərini insanlara dəniz səxavəti ilə təqdim etmək üçün ağıl qapısını onların üzünə açmış, zehnlərini cilalamışdır. Nizaminin öz təfəkkür qapısını dəniz kimi açıq qoymasının bir səbəbi vardır ki, o da şairin öz dühasının tükənməzliyinə inamıdır.

جو دریا چرا ترسم از قطره دزد که ابرم دهد بیش از آن مزد (22,35)

Qətrə oğrularından qorxmayan şair, feyzlə dalğalanan duhasının məhsulu olan sözünün tükənməzliyinə arxayındır. Başqa sözlə, dəniz suyunun tükənməzliyinin mənbəyi buluddursa, Nizami sözünün mənbəyi onun bədii söz sənətkarlığı, sözdən istifadə, özünəməxsus fərdi söz yaradıcılığı, bədii ifadə vasitələrinin rəngarəng, orijinal, təkrarolunmazlığı, əhatəli, yığcam olmasında və nəhayət, şair sözünü rəvnəqləndirən çox özəl leksik üslubdadır. Nizamini sələfləri və müasirlərindən fərqləndirən belə bədii məziyyətlərə malik sözdür. Bədii sözün sirrini başqalarından daha mükəmməl bilən şair, farsdilli şeir meydanında özünün əlçatmazlığı, bənzərsizliyi ilə əbədi tək qalmış, onun tanrısı hesab olunmuşdur. Nizaminin üstünlüyü həm də şairin təfəkkürünün genişliyindədir. O, ətrafındakı canlı və cansız varlıqları bütün incəlikləri ilə bilmiş, görmüş, onlar haqqında geniş mütaliyəyə sahib olmuşdur. Odur ki, Nizami, özünü bütün əsərlərində, o

cümlədən “İskəndərnamə”də şairlik üçün vacib olan sərrast və dəqiq müşahidəçi kimi göstərmiş, hətta, adi gözlə görmək müyəssər olmayan əşyaların mövcudluğunu bütün məziyyətləriləri ilə açıqlamış, insanlara yeni dünya bəxş etmiş, onların gözlərini açmışdır.

Bu xüsusiyyətlərin nəticəsi kimi, “İskəndərnamə”də fərdi dil, o cümlədən fərdi leksik üslub nəzəri bariz çəkildə cəlb edir ki, onu da səciyyələndirən bədii ifadə vasitələrindən biri, həm də ən ümumdəsi təşbihlərdir

Təşbih, obrazlı ifadə vasitələrindən biridir və onun bədii əsərlərdə təzahürü söz sahibinin ətraf mühiti müşahidə etmə dərəcəsi və ondan məqsədəuyğun şəkildə istifadə məharətindən asılı olaraq səciyyələnir, öz qiymətini alır. Başqa sözlə, təşbih, ədibin iti gözü ilə dərin zehninin birgə işidir ki, onun nəticəsində təşbih predmetinin bədii obrazı və əlaməti müəyyənləşir. Oxşar predmet, oxşar obraz və oxşar əlamətləri özündə cəmləşdirən təşbihlərin manasibliyi isə yüksək məşahidənin sözlə inikasıdır. Elə sözlə ki, o inandırıcıdır və düzgün seçilmişdir. Nizami dilində, o cümlədən “İskəndərnamə”də işlənən təşbihlər münasibdir və yüksək müşahidənin inikası olduqları və düzgün seçildikləri üçün inandırıcıdırlar

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərində işlətdiyi səkkiz yüzə yaxın təşbih predmetlərinə bir o qədər də bədii obraz vermiş və bunun üçün çox müxtəlif sahələrə müraciət etmişdir ki, aşağıdakılar o cümlədəndir:

1. Heyvanlar aləmi
2. Səma və səma cisimləri
3. Silah növləri
4. Mineralogiya və zərgərlik
5. Təbiət hadisələri
6. İlin fəsilləri
7. Coğrafi yer və coğrafi adlar
8. Millət, xalq, tayfa və onlara məxsus cəhətlər
9. Qədim oyunlar
10. Məişət alətləri
11. İnsan və başqa canlıların bədən üzvləri

12. Nəbatat aləmi

13. Müxtəlif parça və dəri növləri

14. Tarixi şəxsiyyət, dini və mifik qəhrəmanlaq

Yuxarıda göstərilən sahələr, göründüyü kimi, çoxcəhətli və rəngarəngdirlər. Bu sahələrdən təşbih obrazı kimi götürülmüş müxtəlif quruluşlu dil vahidlərinin hər biri şairin dilinin fərdiliyinin göstəricisi olmaqla bərabər. Nizami bədii dilinin ifadəliliyi, əlvanlığı, təkrarolunmazlığı, özünəməxsusluğu, orijinallığı və nəhayət leksik üslubunu səciyyələndirən amillərdən bir qrupudur ki, bütün bunları bu böyük azərbaycanlı iti ağılı, misilsiz müşahidəçilik məharəti, sərraf sənətkar təxəyyülü, mənəvi sərvəti, insani keyfiyyətləri, dünyaya, həyata baxışı ilə təhlil etmiş, fars dili sözlərini yeni mənalarla zənginləşdirmişdir. Əsərdə yenimənə və müxtəlif formalarda işlənən təşbihlərin sayı səkkiz yüzə yaxındır, onlar dissertasiyanın əvvəlki səhifələrində cədvəl şəklində verilmişdir.

Ədəbi dildən özünün daha ifadəli və daha obrazlılığı ilə fərqlənən bədii dildə oppozisiya hər hansı bir müəllifin dilinin leksik üslubunun formalaşmasının əsas amillərindəndir. Bədii dili ədəbi dildən fərqləndirən digər amillər kim oppozisiya, başqa sözlə, müqabil tərəflərin qarşılaşdırılması əsasında əldə olunan əksliklər və onun ifadəsi, müəllifin fərdi yaradıcılığının məhsuludur. Bu bədii vasitənin gücü onun müəllifinin təxəyyülünü zənginliyi, müşahidəçilik istedadının dərəcəsi ilə ölçülür. Bədii əsərdə fərqli cəhətlərin üzə çıxarılması və onun müqabil tərəflərin müqayisəsi vasitəsiylə ifadəsi, müəllifin dilinin özünəməxsusluğunu göstərməklə yanaşı, fərdi üslubunu formalaşdırır.

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərinin leksik üslubunu formalaşdıran və şairin bədii yaradıcılığının özünəməxsusluğunu göstərən amillərdən biri oppozisiyadır. Bədii antonim olan bu ifadə üsulu vasitəsi ilə müəllif təsvir etdiyi obyektin fərqli cəhətini daha qabarıq vermək üçün başqa bir obyektə qarşılaşdırır, nəticədə lazım olan əkslik üzə çıxır, söz bədiiləşərək obrazlı deyilir. Oppozisiyanın ifadə gücü və təsir dairəsinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, buna nail olmaq əvvəla müəllifin ətraf mühiti yüksək səviyyədə tanıması, canlı və cansız varlıqların bütün xüsusiyyətləri

lərini incəliklərinə qədər bilməsi, sosial və bəşəri münasibətlər, elm və tarix sahəsində yer tutmuş şəxsiyyətlərin fərqli və oxşar cəhətlərindən xəbərdar olması və s. gərəkdir. Göstərilən və göstərilməyən başqa cəhətlərə malik Nizam Gəncəvi dilində işlənən oppozisiya tam fərdi, olduqca geniş əhatəli və münasib tərəf müqabillərə malikdir, buna görə də ifadə gücü və təsir dərəcəsi misilsizdir. Başqa sözlə, birinci fəsildə olduğu kimi, burada da Nizami Gəncəvinin “söz demək dürr deşməkdir”, “dürrə iki deşik vurmazlar” və s. kimi aforizmlərinə necə əməl etməsi özünü bariz göstərir.

“İskəndərnamə” əsərində Nizami Gəncəvi həqiqətən dürr deşmək- söz demək oppozisiya vasitəsi ilə uncə mətləbləri işıqlandırmaq üçün çox geniş sahələrə müraciət etmiş, oradan tərəf müqabillər seçmişdir. Həmin sahələrin adlarının tam olmayan siyahısı belədir:

1.Din, 2.Tarix, 3. Ədəbiyyat, 4.Coğrafiya, 5.Mineralogiya, 6.Əsəti, 7.Zərgərlik, 8.Tarixi şəxsiyyətlər, 9.Fauna, 10. Nəbatat, 11. Memarlıq, 12. Hərb, 13, Məişət, 14. Təbiət, 15.İnsan anatomiyası, 16. Mərasim, 17. Silah növləri, 18. Tarixi şəxsiyyətlər, 19. Ömür kəsikləri, 20. Təbabət, 21.Astronomiya və astrologiya, 22. İctimai təbəqələr, 23.Rənglər, 24. Zaman kəsikləri

Göstərilən sahələrin, təbii ki, çox müxtəlif qolları olduğu da nəzərə alınsa, “İskəndərnamə” əsərindəki oppozisiya ifadə vasitəsinin nə qədər geniş və çoxşaxəli sahələri əhatə etdiyi bəlkə də təəvvürə tam gəlməz.

Yuxarıda göstərilən sahələrdən götürülən müxtəlif quruluşlu söz və söz birləşmələrinin özəlliyi isə şairin dilinin orijinallığının bariz göstəricisidir. Dissertasiyada şairin dilindən alınmış və fəslin mövzusu ilə əlaqədar özəl mənaları göstərilmiş çoxsaylı dil vahidləri deyilənləri bir daha təsdiq edir.

“İskəndərnamə”də oppozisiya vasitəsi ilə ifadə olunan ziddiyyətli cəhətlərə gəldikdə, onların rəngarəngliyinə aşağıdakılar misaldır

1.Müərrəd ziddiyyətlər, 2.Məkan ziddiyyətləri, 3.Kəmiyyət ziddiyyətləri, 4. Fiziki ziddiyyətlər, 5.Münasibət ziddiyyətləri, 6.İctimai vəziyyət ziddiyyətləri, 7. Təbiət ziddiyyətləri, 8.Dini

ziddiyyətlər, 9.Rəng ziddiyyətləri, 10. Keyfiyyət ziddiyyətləri, 11. Məsəfə ziddiyyətləri, 12. Miflik ziddiyyətlər, 13. Tərz ziddiyyətləri, 14. İş ziddiyyətləri, 15. Atmosfer ziddiyyətləri, 16. Zəkat ziddiyyətləri, 17. Zaman ziddiyyətləri, 18. Döyüş ziddiyyətləri, 19. Yaş ziddiyyətləri, 20. Sürət ziddiyyətləri, 21. Xarici görkəm ziddiyyətləri, 22. Nizami və başqa şairlər, 23. Cəngavərlik ziddiyyətləri, 24. Şahlıq ziddiyyətləri, 25. Mərasim ziddiyyətləri, 26. Ölkələrin ziddiyyətləri, 27. İki dünya ziddiyyətləri.

Qruplaşdırılmış ziddiyyətlərin əksəriyyətinin fəslin daxilində bir sıra qolları mövcuddur ki, burada hər ziddiyyətin müxtəlif üslubi çalarları təhlil olunur və onların genişliyi bariz göstərilir.

Nizami Gəncəvinin söz sənətkarlığının ən parlaq nəticəsi əsərlərində, o cümlədən “İskəndərnamə”də işlətdiyi müxtəlif mənalı dil vahidlərinin biri-digəri ilə bir sinonim cərgə təşkil etməsidir. Əsərdə cərəyan edən çoxsaylı epizod və hadisələr, orada iştirak edən qəhrəmanlar, təbiət təsvirləri və s. ilə əlaqədar işlədilən bu müxtəlif mənalı və müxtəlif quruluşlu dil vahidlərini sinonim kimi səciyyələndirən aşağıdakı bir sıra üslubi və situativ cəhətlər diqqəti cəlb edir.

1.Nizami ətrafında müşahidə etdiyi və mütaliəsi nəticəsində tanıdığı canlı cansız varlıqlara, hadisə və olanlara özəl yanaşmış, yəni öz iti ağılı, dərin zəkası, dövrünün insani ədəb ərkan normalarına sadıq böyük və nadir ziyalı kimi qiymətləndirmiş, ona ad vermişdir. Şairin bu cəhətləri əsərlərinə həpmiş və inci tək qiymətli sözlərində əks olunmuşdur. Nizaminin bu cəhətinin nəticəsidir ki, bir sıra tarixi səhnələrin təsvirində maraqlı sinonimika yaranmışdır. Daranın ölüm səhnəsində işlənən sinonim cərgə: شب تیره (şəb-e tire)- qaranlıq gecə. درخت کیانی (derəxt-e keyani)- kiyan ağacı. شاه فرخ نژاد (keşvərəra-ye key)- ölkəbəzəyən key, شاه خسته (şah-e fərruxnejad)- mübarəknesilli şah, تن جانی بجان آمده (cani be-can aməde)- canı cana gəlmiş, تن خوابناک (tən-e xabnak)- danışan, تن زخمناک (tən-e zəxmnaq)- yaralı bədən və s.

Göstərilən sinonim cərgənin dominantı ölüm ayağında toz-topaq içərisində qan gölünə qərq olmuş Daradır. Söz, söz birləşməsi və keçmiş zaman feili sifət tərkibindən ibarət bu sinonim cərgənin

hər bir dil vahidi sitativ şəkildə dominantı əvəz edə bilər.

Deyilənlərə “İskəndərnamə”də Firdovsi, Sokrat, Ərəstu, Bolinas və s. kimi alim, şair, filosof, şahlar, tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqədar verilən sinonim cərgələri, başqa sözlə şair tərəfindən işlədilən şəxsi qiymət və rəyləri də əlavə etsək, Nizaminin hər bir sözü işlədərkən ona nə qədər məsuliyyətlə yanaşmasının dərəcəsi aydınlaşar.

2. “İskəndərnamə”də bir qrup sinonim cərgələr əsərin əvvəlki əhvalatları əsasında formalaşırlar ki, bunun özü həmin sinonimlərin üslubiliyini təsdiqləyir. Məsələn, Daranın qızı Rövşənəyin sinonim cərgəsində “پدرکشته” (pedərkošte)-atası ölmüş söz birləşməsinin işlənməsi deyilənlərə misaldır. Belə dil vahidləri, yalnız əhvalat baş verəndən sonra dominantın göstəricisi ola bilərlər.

3. “İskəndərnamə” əsərində bəzən dominantın bir cəhəti onun tam sinonimi olur. Bədii dilin ifadəliliyini artıran bu xüsusiyyət Nizami dilində çoxsaylı olub burada işlənən üslubi sinonimlərin əksəriyyətini əhatə edir. Məsələn yuxarıdakı səhifələrdə verildiyi kimi:

گر فتم سرتیز هوشان منم   شهنشاہ گوهر فروشان منم (22,31)
ر هاکن که آیند جو بندگان   ببینند در شاه گو بندگان (354,13)

Yuxarıdakı beytlərdə Nizaminin bir neçə xüsusiyyəti verilsə də onların hər biri ayrılıqda şairin tam sinonimləridir. Nizami- iti zəhinlərin sərvəri, Nizami-gövhərsatanların (şairlərin) şahı, Nizami-şairlərin şahı.

“İskəndərnamə”də işlənən üslubi sinonimlərin əksəriyyəti bu xüsusiyyətə malikdirlər, yəni Nizami tamın bir cəhətini ona sinonim seçməklə çox münasib şəkildə bədii təsvir əldə edir. Bu cəhətdən Nizami əsərləri, həmçinin “İskəndərnamə” kimya elmində maddələrin parçalanması, yenilərinin alınması sahəsində böyük rolu olan katalizatoru xatırladır.

4. Əsərdə üslubi sinonimlərin genişliyinə rəvac verən cəhətlərdən başlıcası Nizaminin əsərlərində məcazlardan çox geniş istifadə olunmasıdır. “İskəndərnamə” məcazlardan hörülmüş elə bir sənət əsəridir ki, oxucu, onun bədii dilinin təsiri ilə buradakı ağır döyüş səhnələrini unudaraq, onun necə ifadəli təsvir olunması haqda düşündür. Nizami əsərlərində insanların ölümü elə bədii boyalar, elə

oxşama və oxşatmalarla, elə möhtəşəm münasibətlə həyata keçirilir ki, insan əbədiyyətin varlığına inanır, elə əbədlilik ki, orada “daş lələ çevirən” müharibələr, “düşmən qoşununun əskər və sərکərdələrinin ölümünə günlərlə yas tutub ağlayan fəhlər” yoxdur. Başqa sözlə desək, Nizami Gəncəvi əsərlərində, həmçinin “İskəndərnamə”də bədii dilin göstəriciləri olan epitet, simvol, metafora, metonimiya, oppozisiya və s. kimi məcazlardan istifadə üslubi sinonimlərin genişliyinə zəngin cərgələri ehtiva etmələrinə zəmin yaratmışdır.

Dissettasiyada məcazlardan hər biri vasitəsilə yaranmış üslubi sinonimlər ayrıca verilir, yaranma səbəbləri misallarla göstərilir.

6. Üslubi sinonimlərdən istifadə əsərin dilini bədiiləşdirir, ona əlvanlıq, axıcılıq, ifadəlik gətirməklə bərabər, burada təkrarın qarşısını alır, yığcamlıq yaradır.

7. Üslubi sinonimlərin bir xüsusiyyəti də budur ki, onlar əsərin mətnindən kənarında öz mənə və rolunu dəyişərək, daxil olduqları dominant cərgəsini tərk edirlər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması. Bakı: Azərnaşr, 1966, 196 s.
2. Azadə R. Nizami Gəncəvi: (Həyatı və sənəti). Bakı: Elm, 1979, 208 s.
3. Azadə R. Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları (XII-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 1975, 262 s.
4. Allahyarov K. Nizami "Xəmsə"sinin ən qədim əlyazmaları. // Elm və həyat. Bakı: AMEA, 1980.
5. Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərb-məsəlləri. // EA-nın "Xəbərlər"i. Bakı: Azərbaycan EA, 1942.
6. Araslı H. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. / Nizami Gəncəvi (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan EA, Bakı: 1947.
7. Aslanov A. Aristotel və onun poetikas. Aristotel. Poetika. Bakı: Azərnaşr, 1974. 192 s.
8. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər). Bakı: Elm, 1970.
9. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970, 104 s.
10. Bertels E. Nizami yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər. Nizami (Məqalələr məcmuəsi). Bakı: Azərnaşr, 1940, 263 s.
11. Budaqova Z. Metafora və müqayisə bədii təsvir vasitəsi kimi. Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan EA, 1969, 203 s.
12. Cəfər M. Sözlərin hakimi. Nizami Gəncəvi (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan EA, 1947, 191 s.
13. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU, 1958, 166 s.
14. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. (Leksika). Bakı: Maarif, 1982, 235 s.
15. Cəfər Xəndan. İctimai fikirlərin bədii tərənnümçüsü. "Kommunist" qəzeti, 17 noyabr, 1947.
16. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
17. Əhmədov Ə. Nizami-elmşünas. Bakı: Elm, 1992, 274 s.
18. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: 1980, 249 s.
19. Əkrəm Cəfər. İzahlar və qeydlər. Nizami Gəncəvi.

- İskəndərnamə: (Şərəfnamə; İqbalnamə). Bakı: Yazıçı, 1982, 692 s.
20. Əkrəm Cəfər. İzahlar və qeydlər. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. (Şərəfnamə). Bakı: Azərbaycan EA, 1964, 407 s.
21. Əlizadə M. İzahlar. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Yazıçı, 1983, 304 s.
22. Əliyev Q. İzahlar və qeydlər. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə: Şərəfnamə. Bakı: Elm, 1983, 650 s.
23. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərnaşr, 1991, 230 s.
24. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin əsərlərində işlənən mürəkkəb isimlərin Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin morfolojiyası. Bakı: ADU, 1985, 96s.
25. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin əsərlərində işlənən "İzafeyi-məqlub". Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin sintaksisi. Bakı: ADU, 1989, 85 s.
26. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərində işlənən türk mənşəli sözlər. / Azərbaycan xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. II c. Bakı: BDU, 1998, 263 s.
27. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin əsərlərində işlənən bəzi predikatların məna və struktur xüsusiyyətləri. / BDU-nun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi məcmuə. Bakı: BDU, 2000, 326 s.
28. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin leksik tərkibinin tədqiqi tarixindən. / Prof. Məmməd Mübariz Əlizadənin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə keçirilmiş konfransın materialları. Bakı: BDU, 2001, 760 s.
29. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin əsərlərində işlənən mürəkkəb isimlərin şairin dilinin lüğətində yerləşdirilməsi prinsipi. / "Şərqşünaslığın aktual problemləri" respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2003, 367.
30. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin əsərlərində işlənən bəzi predikatların məna və struktur xüsusiyyətləri. Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu) III buraxılış. Bakı: Əli Nəşriyyat Evi, 2007, 666.
31. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin "Şərəfnamə" əsərində işlənən türk mənşəli sözlər. // Dil və ədəbiyyat . 2(62). Bakı: ADU, 2008, 247 s.

32. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin bədii sözü haqqında qeydlər. // Dil və ədəbiyyat. 4(64). Bakı: BDU, 2008, 252 s.
33. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin dilində işlənən bədii təsvir vasitələrinin struktur xüsusiyyətləri. İran filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu). I buraxılış. Bakı: BDU, 2010, 342 s.
- 33^a Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin "Şərəfnamə" əsərində işlənən üsludi antonimlər. // Dil və ədəbiyyat. 6(66). Bakı: BDU, 2008, 292 s.
34. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvinin "Şərəfnamə" əsərində işlənən təşbihlər. Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu). IV buraxılış. Bakı: Əli Nəşriyyat Evi, 2008, 723 s.
- 34^a. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti ("Şərəfnamə" əsəri üzrə), I hissə. Bakı: Nafta-Press, 2009, 542 s.
- 34^b. Məmmədova M.H. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti ("Şərəfnamə" əsəri üzrə), II hissə. Bakı: Nafta-Press, 2010, 597 s.
35. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Yazıçı, 1983, 194 s.
36. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin Bakı: Yazıçı, 1982, 689 s.
37. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Yazıçı, 1983, 302 s.
38. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1941, 311 s.
39. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Filoloji tərcümə. Bakı: Elm, 1983, 646 s.
40. Orucov Ə.H. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərbaycan EA, 1962, 223 s.
41. Sultanov R.S. Fars dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1973, 208 s.
42. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları: orta əsrlər. Bakı: Elm, 1972, 397 s.
43. Yusifov X. Nizaminin lirikası. Bakı: Azərbaycan EA. 1968. 274 s.
44. Zərinəzadə H., Fars dilində Azərbaycan sözləri. (Səfəvilər dövrü). Bakı: Azərbaycan EA, 1962, 436 s.

Rus dilində

45. Алибейли Ш. Антонимы в персидском языке. Баку: Элм. 1991, 107 с.
46. Алиев Р.М. Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1979, 92 с.
47. Алиев Р.М. Примечания. Низами Гянджеви. Лирика. Баку:

- Язычы, 1981, 171 с.
- 47^a. Античные теории языка и стиля. ОГПЗ, М.-Л., 1936.
48. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва: Советская энциклопедия, 1957, 426 с.
49. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия, 1966, 606 с.
50. Басевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей Института Народов Азии АН СССР. Вып. 4. Москва: АН СССР, 1962, 78 с.
51. Басевский С.И. Словарь Зафангуя и джаханпуйа и его место в истории персидской лексикографии. / V Межвузовская научная конференция по иранской филологии. Душанбе: ТГУ, 1966. 243 с.
52. Бертельс Е.Э. Предисловие. Низами. Искендернаме. Москва: Молодая гвардия, 1940, 304 с.
53. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. Москва: Восточная литература, 1962. 554с.
54. Бертельс Е.Э. Новая рукопись персидского словаря "Тохфат-ал-ахбаб" в Самарканде. ДАН-В, 1928. 260 с.
55. Бертельс Е.Э. От редактора. Низами Гянджеви. Шарафнаме. Научно-критический текст. Баку: Азернешр, 1947, 505 с.
56. Бертельс Е.Э. Некоторые задачи изучения творчества Низами. // Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1981, 437 с.
57. Бертельс Е.Э. Поэтика Низами. // Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1981, 437 с.
58. Бертельс Е.Э. Низами о художественном творчестве. // Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1981, 437 с.
59. Бертельс Е.Э. Низами и Фирдоуси. // Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1981, 437 с.
60. Виноградов В.В. Основные типы лексического значения слова. // Вопросы языкознания. Москва: Гослитиздат, 1953, 434 с.
61. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. Москва: Гослитиздат, 1959, 654 с.
62. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Москва: АН СССР, 1963, 255 с.

63. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. Москва: Академия Педагогических Наук СССР, 1952, 336 с.
64. Зульфигарова Ф.И. Идиоматические выражения в персидском языке (По материалам произведений С.Хедаята), Автореферат канд. дис. Баку: АГУ, 1964, 56 с.
65. Капранов В.А. “Лугати фурс” Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе: ДГУ, 1964, 213 с.
66. Маковельский А.О. Мысли Низами о силе слова и о художественном творчестве. // Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1981, 437 с.
67. Мамедова М.Г. Основные принципы составления персидских толковых словарей XI-XV вв. Автореф. канд. дис. Баку: АГУ, 1968, 41 с.
68. Мамедова М.Г. Низами и персидская лексикография. / Актуальные проблемы иранской филологии. Тбилиси: ТГУ, 1970, 135 с.
69. Мамедова М.Г. Об одном списке XVII века рукописи Низами Гянджеви “Хамса”. / Материалы всесоюзного совещания археографических памятников народов Востока. Баку: АГУ, 1977, 99 с.
70. Мейлах Б. Вопросы литературы и эстетики. Ленинград: Советский писатель, 1958, 531 с.
71. Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. Москва, Наука, 1974, 268 + 294 с.
72. Пейсиков Л.С., Очерки по словообразованию персидского языка, М., 1974, 199 с.
73. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. М: МГУ, 1973, 199 с.
74. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. Москва: Наука. 1966, 160 с.
75. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва: Восточная литература, 1960, 140 с.
76. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Москва: Наука, 1981, 276 с.
77. Семенов А.А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей фундаментальной библиотеки государственного университета. Ташкент: СГУТ, 1935, 86 с.
78. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Ташкент: Узбекская АН, 1952, 138 с.
79. Султанов Р.С. Лингвистические особенности языка Саади по его “Голестан”у. Баку: АГУ, 1952, 88 с.
80. Султанов Р.С. Языковые единицы и их характерные особенности. “Ученые записки” АГУ. № 4. Баку: АГУ, 1963, 132 с.
81. Хатемии Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обоготения. Автореф. докт. дис.. Баку: АГУ, 1968, 96 с.
82. Хошим Р. ва Хусейнзаде С. “Данишномаи Кадархан” ва ахамийяти он дар амухтани осори Рудаки. Сборник Замони Рудаки. Самарканд: ТГУ, 1958, 282 с.
83. Шанский И.М. Лексикология современного русского языка. Москва: Просвещение, 1972, 327 с.
- Fars dilinda
84. ابراهيم قوام الفاروغي، شرفنامهء احمد منيرى. Azərb EA Əİ, FS-97, 115-116 .
85. اشرف ابن شرف المذکر الفاروقی، دانشنامهء قدرخان Azərb. EA ƏTİ, əl. B-2657.
86. اصغر حقوقي، لغات و ترکیبات رودکی، مجلهء دانشکدهء ادبیات، شمارهء سوم ، چهارم، تهران 1337، ص .
87. اللهداد فیضی سر هندی، مدار الافاضل ،
- Tac. EA ƏF-544.
88. بهار ملکاالشعراء، سبکشناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی، درسه جلد، تهران، 1321.
89. جمال الدین حسین اینجو این فخر الدین حسن شیرازی، فرهنگ جهانگیری. AMEA ƏTİ, əl. M-129 .
90. جریئو جوزف، کتاب شمس اللغات، کلکته، 1806.
91. Özbək. EAŞİ, əl. 1436. حافظ سلطان علی اویهی، تحفة الاحیاب.
92. حسن عمید، فرهنگ عمید، تهران، 1337، 1274 ص.
93. حسین وفانی، فرهنگ. Tac. EA ƏF, əl. 208.
94. حل لغت الشعراء.

95. رحیم افیفی، فرهنگنامه شعری در سه جلد، تهران، 1372-1373. Yena orada, əl.782 .
2744 ص.
96. رضازاده شفق، فرهنگ شاهنامه با شرح حال فردوسی، تهران، 1320.
97. رضا قلیخان هدایت، فرهنگ انجمن آرای ناصری، تهران، 1277.
98. سراج الدین علیخان آرزو، سراج اللغات، Hindistan çapı.
99. سراج الدین غلیخان آرزو، چراغ هدایت، بکوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، 1338.
100. سعید نفیسی، دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی، تهران، 1338 .
101. سید محمد ابراهیم سعیدسعود، عمان المعانی. Tac. EA ƏF, əl. 416.
102. سید بن حسن بن سید قاسم، فرهنگ اسکندری، لکنهو، 1298.
103. شبلی نعمانی، شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران، تهران، 1316
104. شمس الدین محم دفخری اصفهانی، معیار الجمالی، تهران، 1313.
105. شهابی علی اکبر، نظامی- شاعر داستان سرا، تهران، 1334.
106. صدیقی الهانسوی الغزنوی، اشهر اللغات. Tac. EA ƏF, əl. 520.
107. عبداللطیف ابن عبدالله اکبر، لطایف اللغات. Yena orada, əl. 747.
108. عبدالرحیم ابن احمد سور، کشف اللغات واصطلاحات، چاپ هندوستان.
109. عبدالرشید ابن عبدالغفور الحسینی التتوی، فرهنگ رشیدی. Öz. EAŞİ, əl.1607.
110. عبدالکریم ابن قاضی راجی، انیس الشعرا. Tac. EA ƏF, əl.1607.
111. عسکر حقوقی، لغات و ترکیبات رودکی، مجله دانشکده ادبیات، شماره سوم، تهران، 1337.
- 112^a. علی اکبر دهخدا، لغتنامه، شماره مسلسل چهل، تهران، 1337. 386 ص.
- 112^b. غلامحسین بیگدلی، چهره اسکندر در شاهنامه فردوسی و اسکندرنامه نظامی، تهران، 1366، 293 ص
112. فرهنگ تحفة المومنی
113. Özbək. EAŞİ, əl. 2623.
114. فرهنگ زبان تاجیکی در دو جلد، مسکو، 1969، 949 ص.
115. گوهر بن صادق، فرهنگ لغات و تعبيرات مثنوی جلال الدین محمد بن حسین بلخی، تهران، در چهار جلد، تهران، 1337-1341
116. محمد ابن هندوشاه نخجوانی، صحاح الفرس، تهران، 1341، 343 ص.
117. محمدامین ادیب طوسی، فرهنگ لغات ادبی، جلد دوم، تبریز، 1344، 779 ص.
118. محمد حسین برهان تبریزی، برهان قاطع. AMEA ƏTİ, əl. D-183.
119. محمد قاسم ابن حاجی محمد کاشانی سروری، مجمع الفرس، AMEA Əİ, əl. C-131
120. محمد کریم ابن مهدیقلی تبریزی، برهان جامع، تبریز، 1290
121. محمد ابن لاد ابن عبدالوهاب دهلوی، موبد فضلا، Tac. EA ƏF, əl. 1046.
122. محمد معین، فرهنگ فارسی (متوسط) در شش جلد، تهران 1376، 5277 ص.
123. محمد معین، تحلیل هفت پیکر نظامی، تهران، 1338.
124. محمد نوری عثمان، واژه نامه بس آمدی عنصری، مسکو، 1970، 325 ص.
125. محمود ابن شیخ ضیاالدین محمد، تحفة السعادت.

Sankt-Peterburq, Asiya Xalqları

İnstitutu, əl. S-313 (4730).

126. مقدم علیقلی، واژه نامه بسامدی مقدمهء شاهنامهء ابو منصور، تهران، 1354.
127. مولوی محمد هادی علی، اسکندرنامه بری، لکنهو، 1305.
128. میرزا ابراهیم ابن میرزا شاه حسین اصفهانی، فرهنگ. Sankt-Peterburq, Asiya Xalqları İnstitutu. əl. B-477
129. نظامی گنجوی، شرفنامه، متن علمی و انتقادی از عبدالکریم عزیزاده، باکو، 1947، 507 ص.
130. نظامی گنجوی، شرفنامه، یادگار و ارمغان وحید دستگردی، تهران، 1312، 528 ص.
131. وحید دستگردی، گنجینه گنجوی، دفتر هفتم، تهران، 1317، 260 ص.
132. هزار اندرز حکیم نظامی گنجوی، تهران، 1316، 171 ص.

Avropa dillərində

133. Beeston A. Catalogue of the Turkish, Hindustani and Pushtu manuscripts in the Bodleian library. Pt. III Additional Persian manuscripts, Oxford: 1954. 2766 p.
134. Blochet E. Catalogue des manuscrits Persans de la Bibliotheque Nationale. V.I-IV, Paris: 1905-1934. pp.192-220, 205
135. Blochmann H., Contributions to Persian lexicography. Journal of the Asiatic Society of Bengal. V.XXXVII, pt.I, Calcutta:1868-69. pp.1-72
136. Browne E.G. A catalogue of the Persian manuscripts in the library of the University of Cambridge. Cambridge: 1896.
137. Dorn B. Catalogue des manuscrits etxylographes orientaux de la Bibliotheque Imperiale Publique de St.Petersbourg. St. Petersburg: 1852.
138. Dorn B. Das Asiatische Museum der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St.Petersburg. St.Petersburg: 1864, p. 18.
139. Dorn B. Die vorden Chanykov sche jetzt der kaiserl öffentlichen Bibliothek zugehörige Sammlung von morgenlandischen Handschriften. Mel. As.t.V, Livreisons 2-3. 1865, p 18.
140. Ethe H. Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu manuscripts in the Bodleian Library, pt. I. The Persian

manuscripts, Oxford, 1889. pp.1006, 1008, 1009-1011,1015- 1016, 1336-1352

141. Ethe H. Catalogue of Persian manuscripts in the Library of the India Office, I-II. Oxford, 1903-1937, pp. 995-996, 1019-1337, 1338-1339, 1342-1347, 1349-1351
142. Flugel G. Dio arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien, Bd. I-III, Wien, 1865-1867. pp. 101-103
143. Ivanov W. Concise descriptive Catalogue of the Persian manuscripts in the Collection of Asiatic Society of Bengal, Calcutta: 1924. pp. 673-683
144. Ivanov W. Concise descriptive Catalogue of the Persian manuscripts in the Curzon Collection Asiatic Society of Bengal, Calcutta: 1926. pp. 368-376
145. Lagarde P. Persische Studien. Göttingen: 1884.
146. Maulavi Abdul Muqtadir Khan Bahadur. Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore/ Vol. I. Calcutta: 1908, V. IX, 1925.
147. Maulavi Abdul, Muqtadir Khan, Bahadur. Catalogue of the Arabic Persian and Urdu manuscripts in the Library of the University of Bombay. Bombay: 1935.
148. Maulavi Qasim Harir Radavi. Catalogue of the Persian manuscripts in the Buhar Library. Calcutta: 1925.
149. Pertsch W. Die orientalischen handschriften der herzoglichen bibliothek zu Gotha. Wien: 1859. pp.36-37, 204-206, 189, 224, 192-197
150. Pertsch W. Verzeichniss der persischen Handschriften. Berlin: 1888.
151. Pizzi I. Storia della persiana: vol. II. Torino: 1894.
152. Rieu Ch. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. V. I-III. London: 1879-1883. pp. 491-501
153. Rieu Ch. Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. London: 1895. pp116-119, 308
154. Rieu Ch. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum. London: 1888. p.345
155. Rosen V. Collections Scientifiques de l'Institut des Langues orientales du Ministere des Affaires Etrangeres. V. III. Les Manuscrits Persans. St. Petersburg: 1866.

156. Rousseau J.L. Catalogue d'une collection de cinq ceuts manuscrits orientaux. Paris: 1817.
157. Salemann C. Paul de Lagarde Persische Studien. Gottingen: 1884. Literaturblatt fur orientalische Philologie. Bd. II, 1884. p.74-86
158. Salemann C. Bericht uder die Ausgabe des Mijari Jamali. Mel.As. t.IX, livraison 4, 1888. pp. 417-594.
159. Sprenger A. A Catalogue of the Arabic Persian and Hindustani manuscripts of the libraries of the King of Oudh. V. I. Calcutta: 1854.
160. 170. Stewart Ch. Descriptive Catalogue of the Oriental Library of the late tippoo Sultan of Mysare. Cambridge: 1809. pp. 129-132
161. Stindlova J. Des dictionnaires inverses, cahiers de lexicologie. V.2. Paris: 1960.
162. Tornberg C.J. Codices arabicis persiei et turcici bibliotheca regle Universitatis Upsaliensis. MD CCC XLIX. Upsala: 1849. pp.16-17
163. Haji Khalfa. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. V. I-VII. Leipzig-London: 1835-1858.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində işlənən təşbihlər	40
1. Heyvanlar aləmindən alınmış təşbih obrazları	43
2. Səma və səma cisimləri əsasında yaranmış təşbih obrazları	54
3. Qədim hərbi silah növləri əsasında yaranmış təşbih obrazları	60
4. Mineralogiya, qiymətli metallar, maddələr və zərgərlik məmulatları əsasında yaranmış təşbih obrazları	62
5. Təbiət və təbiət hadisələri əsasında yaranmış təşbih obrazları ..	65
6. Zaman və onun kəsikləri əsasında yaranmış təşbih obrazları....	69
7. Coğrafi yer və coğrafi adlar əsasında yaranmış təşbih obrazları	70
8. Millət, xalq, tayfa və onlara məxsus cəhətlər əsasında yaranmış təşbih obrazları.....	78
9. Qədim oyun növlərinin əsasında yaranmış təşbih obrazları	81
10. Məişətdə işlənən müxtəlif alət və əşyaların əsasında yaranmış təşbih obrazları.....	82
11. İnsan və başqa canlıların bədən üzvləri əsasında yaranmış təşbih obrazları.....	84
12. Nəbatat aləmi əsasında yaranmış təşbih obrazları	88
13. Müxtəlif parça və dəri növlərinin əsasında yaranmış təşbih obrazları	89
14. Tarixi şəxsiyyətlər, mifik və dini qəhrəmanlarla əlaqədar yaranmış təşbih obrazları	91
15. Nizaminin özü ilə əlaqədar işlətdiyi təşbih obrazları	94
16. “İskəndərnamə” əsərində işlənən təşbihlərin predmet, obraz və əlamətlərinin səhifə və beytlər üzrə xronoloji siyahısı	99
17. “İskəndərnamə” əsərində işlənən təşbih obrazlarının qrammatik quruluş xüsusiyyətləri və modelləri.....	118
II FƏSİL. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində işlənən üslubi antonimlər	137
1. Allah - yaratdqları oppozisiyası.....	141
2. Qiymətli - qiymətsiz oppozisiyası	147
3. Zəif - güclü oppozisiyası	150
4. Zaman oppozisiyası	156

5. İki dünya oppozisiyası	157
6. Əziyyət - rahatlıq oppozisiyası	157
7. Həyat - ölüm oppozisiyası	158
8. Ucalıq - alçaqlıq oppozisiyası.....	158
10. Söz - təfəkkür oppozisiyası.....	160
11. Nizami - digər şairlər oppozisiyası	160
12. Çoxluq - azlıq oppozisiyası	161
13. Keyfiyyət - keyfiyyətsizlik oppozisiyası	162
14. Sağlamlıq - zəiflik oppozisiyası.....	164
15. Qocalıq - cavanlıq oppozisiyası	164
16. Dost - düşmən oppozisiyası	165
17. Işıq - qaranlıq oppozisiyası	166
18. Yaxşılıq - pislilik oppozisiyası	166
19. Yerlərin müxtəlifliyi oppozisiyası	166
20. Oğru - gözetçi oppozisiyası	168
21. Sülh - müharibə oppozisiyası.....	169
22. Nüsrətəddin - başqaları oppozisiya	170
23. Hərəkət - sükunət oppozisiyası.....	172
24. Faydalı - faydasız oppozisiyası.....	173
25. Abadlıq - xarabalıq oppozisiyası	173
26. Şah - dünya oppozisiyası	173
27. Qalib - məğlub oppozisiyası	173
28. Xeyirxah - bədxah oppozisiyası	173
29. İskəndər - əsərin qəhrəmanları oppozisiyası.....	174
a. İskəndər - Zənci oppozisiyası	176
b. İskəndər - Zərracə oppozisiyası	177
c. İskəndər - Pələngər oppozisiyası.....	179
ç. İskəndər - Dara oppozisiyası.....	180
a. İskəndər - Filqus oppozisiyası.....	189
b. İskəndər - atı oppozisiyası	190
c. İskəndər - Rövşənək oppozisiyası	190
ç. İskəndər - elçi İskəndər oppozisiyası	191
e. İskəndər - Nüşabə oppozisiyası	191
ə. İskəndər - Keyd oppozisiyası.....	192
f. İskəndər - Çin xaqanı oppozisiyası.....	192
g. İskəndər - Çin ordusu oppozisiyası.....	193

ğ. İskəndər - ruslar oppozisiyası	193
h. İskəndər - qoşun başçıları	194
x. İskəndər rus əsgəri	194
ı. İskəndər - Çin kənişi oppozisiyası.....	194
i. İskəndər – qulamları	195
30. İskəndər - Daranın ordusu və s. ilə əlaqədar yaranmış oppozisiya	195
a.İskəndərin ordusu - Daranın ordusu.....	195
b.İskəndərin vəziri - Daranın hərəmxanası.....	197
c.İskəndərin sarayı - Nüşabənin sarayı	197
31. Rumi - Zənci oppozisiyası	197
32. İran - Zənci oppozisiyası	199
33. Dara - məsləhətçi oppozisiyası	199
34. Varlı - yoxsul oppozisiyası	200
35. Namünasib varlıqlar oppozisiyası	200
36. Qurtuluş – ölüm	201
37. Düşmən mövqelər oppozisiyası	201
38. Dara - başqa şahlar oppozisiyası.....	202
39. Dini rəsmlərin qarşılaşdırılması oppozisiyası.....	202
40. Dara - ölüm oppozisiyası	202
41. Səməndər - pərvanə oppozisiyası	203
42. Miflik qəhrəmanlar oppozisiyası	203
43. Beyin - şərab oppozisiyası	203
44. Peşə oppozisiyası	203
45. Toy - yas oppozisiyası	204
46. Rövşənək - yer oppozisiyası	205
47. Kəniş - zövcə oppozisiyası	205
48. Gecə - gündüz oppozisiyası	205
49. Xarakterlərin qarşılaşdırılması oppozisiyası.....	207
50. Çətinlik - çarə oppozisiyası	208
51. Ədalətli - haqsız oppozisiyası	208
52. Mərdlik- namərdlik oppozisiyası	208
53. Ağillı - nadan oppozisiyası	209
54. Təşnə - axar su oppozisiyası	209
55. Bürtas - atı oppozisiyası	209
56. Bürtas - Həndi oppozisiyası	210

57. Həndi - digər döyüşçülər oppozisiyası.....	210
58. İlaqi - İskəndərin əsgəri oppozisiyası	210
59. Silah - döyüşçü oppozisiyası.....	211
60. Rus əsgəri - çinli kənz oppozisiyası.....	211
61. Nizami - Nüsrətəddin oppozisiyası	211
62. “İskəndərnamə” də oppozisiya yaradan dil vahidlərinin morfoloji təhlili və struktur modelləri	212
III FƏSİL. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində işlənən üslubi	
sinonimlər	222
1. İskəndərin adı ilə əlaqədar yaranmış üslubi sinonimlər.....	224
2. Daranın adı ilə əlaqədar yaranmış üslubi sinonimlər.....	234
3. Firdovsinin adı ilə əlaqədar yaranmış üslubi sinonimlər	242
4. Göy-asımanla əlaqədar yaranmış üslubi sinonimlər	251
5. Daranın qızı Rəbşənəklə əlaqədar yaranmış üslubi sinonimlər	252
6. Metaforalar vasitəsi ilə yaranan üslubi sinonimlər	253
7. Metonimiya vasitəsi ilə yaranan üslubi sinonimlər	258
8. Oppozisiya vasitəsi ilə yaranan üslubi sinonimlər	266
9. Feili tərkiblər vasitəsi ilə yaranmış üslubi sinonimlər	269
10. Üslubi sinonim yaratmış feili tərkiblərin struktur modelləri	284
Nəticə.....	294
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	302
Mündəricat	312

Mənzərə Həsən qızı Məmmədova

**NİZAMİ GƏNCƏVİ DİLİNİN
LEKSİK ÜSLUBU**
("İskəndərnamə" əsəri üzrə)

Bakı – 2011

Nəşriyyatın direktoru **Hafiz Abiyev**
Texniki redaktoru **Qabil Xeyrullaoglu**

Çapa imzalandı 01.05.2012. Formatı 84x108 1/32;
həcmi 18,75 ç.v.; tirajı 300 nüsxə; sifariş № 11
Qiyməti müqavilə üzrə.

"Nafta-Press" nəşriyyatının mətbəəsində çap olundu.
Bakı AZ 1143, H.Cavid pr.29 A; tel.: 539 39 72